

Cilt. 2 Sayı. 2
Aralık 2017

İmtiyaz Sahibi

(Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Merkezi Adına)

Prof. Dr. Ayşehan Deniz Abik

Editör

Prof. Dr. Ayşehan Deniz Abik

Editör Yardımcıları

Yrd. Doç. Dr. B. Tahir Tahiroğlu Yrd. Doç. Dr. B. Erdem Dağistanlıoğlu

Yayın Kurulu

Prof. Dr. A. Deniz Abik	Çukurova Üniversitesi
Prof. Dr. Aysu Ata	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Cengiz Alyılmaz	Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Gülşen Seyhan Alışık	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Mevlüt Gültekin	Ömer Halisdemir Üniversitesi
Prof. Dr. Şükrü Haluk Akalın	Hacettepe Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Bedri Aydoğan	Çukurova Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. B. Tahir Tahiroğlu	Çukurova Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. B. Erdem Dağistanlıoğlu	Çukurova Üniversitesi

Danışma Kurulu

Prof. Dr. Emine Yılmaz	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Erdoğan Boz	Osmangazi Üniversitesi
Prof. Dr. Erhan Aydın	İnönü Üniversitesi
Prof. Dr. Fatma Açık	Gazi Üniversitesi

Prof. Dr. Filiz Kılıç	Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Halûk Gökbalp	Çukurova Üniversitesi
Prof. Dr. Hatice Aynur	İstanbul Şehir Üniversitesi
Prof. Dr. Hatice Sofu	Çukurova Üniversitesi
Prof. Dr. Hülya Kasapoğlu Çengel	Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Işıl Özyıldırım	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. İ. Çetin Derdiyok	Çukurova Üniversitesi
Prof. Dr. Kerime Üstünova	Uludağ Üniversitesi
Prof. Dr. Leyla Karahan	Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Özmen	Çukurova Üniversitesi
Prof. Dr. Melek Erdem	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Mine Mengi	Çukurova Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa Öner	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Naciye Yıldız	Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Nevzat Özkan	Erciyas Üniversitesi
Prof. Dr. Nurullah Çetin	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Osman Horata	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Osman Mert	Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Özkul Çobanoğlu	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Paşa Yavuzarslan	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Pervin Çapan	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Prof. Dr. Sebahat Deniz	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Sedat Sever	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Sema Barutçu Özönder	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. S. Dilek Yalçın Çelik	Hacettepe Üniversitesi

Prof. Dr. Zühal Ölmez	Yıldız Teknik Üniversitesi
Doç. Dr. Aziz Merhan	Yıldız Teknik Üniversitesi
Doç. Dr. Dilek Ergönenç Akbaba	Gazi Üniversitesi
Doç. Dr. Faruk Yıldırım	Çukurova Üniversitesi
Doç. Dr. Gülsüm Killi	Ankara Üniversitesi
Doç. Dr. G. Gonca Gökalp Alpaslan	Hacettepe Üniversitesi
Yrd.Doç.Dr. Başak Karakoç Öztürk	Çukurova Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Evrim Ölçer	Gazi Üniversitesi

Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi (ÇÜTAD), Türk dili, edebiyatı, dil bilimi, Türk tarihi ve sanatı, Türk tiyatrosu, Türk halkları ve kültürleri ile Türkçenin öğretimi alanlarında özgün çalışmaları, çeviri ve tanıtım yazılarını içeren, yılda en az iki sayı çıkan hakemli bir dergidir. Dergide yayımlanan yazıların telif hakkı ÇÜTAD'a; düşünsel, bilimsel ve hukukî sorumluluğu yazarlarına aittir.

Kapak ve Logo Tasarımı: Öğr. Gör. Derviş İlker Gül

Yazışma Adresi: Çukurova Üniversitesi, Su Ürünleri Fakültesi Binası, Türkoloji Araştırmaları Merkezi, 01330 Balcalı, Sarıçam / Adana.

Telefon: 0322-3387118 / 0322-3386084 Dâhili: 2693

E-posta: cutam@cu.edu.tr

İnternet Sayfası: <http://dergipark.gov.tr/cutad>

ISSN : 2587-1900

E-ISSN : 2548-0979

Bu Sayının Hakemleri

Prof. Dr. A. Deniz Abik
Prof. Dr. Abdullah Gündoğdu
Prof. Dr. Aysu Ata
Prof. Dr. Emine Yılmaz
Prof. Dr. Gülşen Seyhan Alışık
Prof. Dr. Hatice şirin
Prof. Dr. İbrahim Delice
Prof. Dr. Jale Öztürk
Prof. Dr. Mehmet Özmen
Prof. Dr. Melek Erdem
Prof. Dr. Mevlüt Gültekin
Prof. Dr. Muna Yüceol Özezen
Prof. Dr. Nazım Hikmet Polat
Prof. Dr. Ömür Ceylan
Prof. Dr. Pervin Çapan
Prof. Dr. Saadettin Y. Gömeç
Doç. Dr. Engin Çetin
Doç. Dr. Faruk Yıldırım
Doç. Dr. Nihayet Arslan
Doç. Dr. Sema Çetin Baycanlar
Doç. Dr. Yeter Torun Öğretmen
Yrd. Doç. Dr. B. Erdem Dağıstanlıoğlu
Yrd. Doç. Dr. B. Tahir Tahiroğlu
Yrd. Doç. Dr. Bedri Aydoğan
Yrd. Doç. Dr. Yasemin Altaylı

YAYIN İLKELERİ

Amaç

Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi, Türk dili, edebiyatı, dil bilimi, Türk tarihi ve sanatı, Türk tiyatrosu, Türkçenin öğretimi ile Türk halkları ve kültürleri alanlarında yeni ve özgün konularda bilimsel ölçütler içerisinde kültürel, bilimsel birikimi ortaya koymak amacıyla yılda en az iki kez yayımlanmaktadır.

Yazım Dili

Derginin yazım dili Türkiye Türkçesi olmakla birlikte Türkçenin diğer kollarında yazılmış makaleler ve *native speaker* denetimi belgelenmiş olmak kaydıyla farklı dillerden bilimsel çalışmalar da yayımlanabilir.

Makale Yayımlama Şartları

Gönderilecek yazıların daha önce bir kaynakta yayımlanmamış veya yayına kabul edilmiş olmaması gerekmektedir. Gönderilen yazıların alanda bir boşluğu dolduracak, yeni bir bilimsel yöntem ya da tekniği tanıttak nitelikte olması gerekmektedir. Çeviri yazıları ve yayın tanıtım yazıları da dergide yayımlanabilir.

Makale Değerlendirme Süreci

Dergiye gönderilen yazılar öncelikle yayın kurulunca dergi yazım ve içerik ilkelerine uygunluk açısından değerlendirilir. Uygun görülmeyen yazılar düzeltilmesi amacıyla yazarlarına iade edilir. Değerlendirme için uygun görülen yazılar adları gizli tutulan iki hakeme gönderilir. İki hakemden biri olumlu diğeri olumsuz değerlendirme yapmışsa üçüncü hakeme başvurulur ve bu hakemin raporu dikkate alınır.

Yazım Kuralları

a) Başlık: İçerikle uyumlu olarak koyu büyük karakterlerle yazılmış olmalıdır.

b) Yazar Adları: Yazarların adları ve soyadları koyu yazılmalı, soyadları büyük karakterlerle belirtilmelidir. Yazarlara ait adres ve e-posta adresleri ilk sayfada dipnot olacak şekilde * işaretiyle gösterilmelidir. Yazar adları başlığın altında yazılmalıdır.

c) Özet: En az 100 en fazla 250 kelimedenden oluşmalıdır. Özeti sonunda bir satır altta, en az 5 en fazla 7 kelimedenden oluşan anahtar sözcükler verilmelidir. Makale dilindeki özetten sonra İngilizce özet de verilmelidir. İngilizce ve diğer Türk dillerindeki makalelerde Türkçe özet de istenir. Özet, 10 punto ve tek satır aralığıyla (6nk) yazılmalıdır.

ç) Makale Metni: Ms Word yazılımında 11 punto, tek satır aralığıyla (6nk) Times New Roman yazı karakteriyle A4 (29.7x21 cm) boyutunda yazılmalıdır. Dipnotlar 10 punto ile yazılmalıdır. Giriş, gelişme ve sonuç bölümleri ana hatlar olarak yer almalı, gelişme bölümünde kullanılan yöntem, teknik vb. konular alt başlıklar hâlinde, numaralı biçimde verilmelidir.

d) Makale İçinde Kaynak Gösterimi: Kaynaklar metin içinde parantez arasında gösterilmelidir. Açıklamalar için dipnot kullanılabilir, ancak kaynak göstermek için dipnot kullanılmamalıdır. Doğrudan alıntılar tırnak içinde verilmelidir. 2.5 satırdan az alıntılar satır arasında; 2.5 satırdan uzun alıntılar satırın sağından ve solundan 1 cm içeride, blok hâlinde ve 1 satır aralığıyla 1 punto küçük yazılmalıdır.

Örnekler:

Tek yazarlı kaynaklar:

(Aksan, 2000: 20)

Tek yazarın aynı yıl birden çok kaynağı:

(Aksan, 2000a; Aksan, 2000b ...)

Çok yazarlı kaynaklar:

(Vardar vd. 1988: 20)

e) Kaynaklar: Makale metninin sonunda yer almalıdır. Soyadı sırasına göre düzenlenmelidir. Kaynağın üçten fazla yazarı varsa ilk yazarın soyadından sonra vd. kısaltması kullanılmalıdır. Kitap ve dergi adları italik, makale ve kitap bölümü adları ise tırnak içinde gösterilmelidir. Varsa çeviren, derleyen, yayıma hazırlayan ya da editör adı, eser adından sonra yer almalıdır.

Örnekler:

Dilçin, Cem (1997). *Örneklerle Türk Şiir Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Temir, Ahmet (1992). "Ural-Altay ve Altay Dilleri". Ankara: Türk Dünyası El Kitabı, 3-58.

Brandist, Craig (2011). *Bahtin ve Çevresi* (Çev. Cem Soydemir). Ankara: Doğubatu.

Akyüz, Kenan vd. (1958). *Fuzulî Türkçe Divân*. Ankara: İş Bankası Yayınları.

Yazıların Gönderilmesi

Yayın ilkelerine uygun bir şekilde hazırlanan yazılar dergipark.gov.tr/cutad adresinde sisteme yüklenmelidir. Makaleyle ilgili işlemlerin tamamı bu sistem üzerinden gerçekleştirilmektedir. Hakemler tarafından düzeltme istenen yazılar düzeltmelerin yapılmasının ardından en geç bir ay içinde aynı adresteki süreç takip bölümüne gönderilir.

Telif Hakkı

Yayımlanan yazıların telif hakkı *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*'ne devredilmiş sayılır. Yazıların düşünsel ve bilimsel, çevirilerin ise hukukî sorumluluğu yazarlarına/çevirmenlerine aittir. İki ve daha fazla yazarlı yazılarda yazının telif sorumluluğu birinci yazara aittir. Dergide yayımlanan yazı ve fotoğraflar kaynak gösterilerek alıntılanabilir.

Değerli okurlar, değerli araştırmacılar,

Bugün üçüncü sayımızı çıkarırken duyduğumuz heyecan, bir yıl önce, Aralık 2016'da *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisinin* (ÇÜTAD) ilk sayısını yayına hazırladığımızda duyduğumuz heyecandan ayrı değil. ÇÜTAD'ı yazılarıyla, hakemlikleriyle, okurluklarıyla destekleyen Türklük bilgisi severlerin varlığı, gelecek sayıların da aynı güçle devam edeceğine inancımızı artırıyor.

Bu sayıda da önceki iki sayıda olduğu gibi özgün makaleler ve çeviri bölümleri var. Bu bölümlerden başka yeni bir bölümün daha -Tanıtma Bölümü- dergimiz sayfalarında yer almasından memnunuz. ÇÜTAD'ın üçüncü sayısında artık kitap tanıtımları da var. Kitap tanıtımlarının süreli yayınlarda bulunması, bilimin izlenebilirliği ve tartışılabilirliği bakımından önemlidir. Dileğimiz, tanıtımların özellikle eleştirel yayın tanıtımlarının hem dergimizde hem de alandaki diğer dergilerde giderek güçlenmesidir.

İkinci sayıda söz verdiğimiz gibi dergimizin ilk iki sayısının basılı olarak da kütüphanelerde yerini almasını sağladık. Böylece hem e-dergi hem de basılı dergi olarak yayın hayatına devam edeceğiz.

Bu sayıda makaleleriyle *F. Sema Barutçu Özönder, Ramis Karabulut, Bilal Koç, Mehmet Özmen, Jale Öztürk, Nuran Öztürk, Ülkü Polat*; Macarcadan çevirisiyle *Çağdaş Hüsnü Arslan*; tanıtma yazılarıyla *B. Erdem Dağistanlıoğlu, Ahmet Karaman, Nigar Oturakçı Orbay* yer alıyolar.

Yazarlarımıza, üçüncü sayı hakemlerimize, yayın kurulumuza, editör yardımcılarımıza ve kapak tasarımcımıza teşekkür ederim.

Merkezimiz bir yandan *ÇÜTAM Makale Veri Tabanı* yayınına devam ederken diğer yandan üniversitenin bilgisini şehre taşıma görevini, bilimle kültürün birbirini tamamlaması gerekliliği anlayışı ile halka açık, haftalık konuşma etkinliklerini sürdürmektedir. Merkezimizin makale veri tabanına ve diğer etkinliklerine <http://turkoloji.cu.edu.tr> adresinden ulaşılabilir.

Dergipark sistemine dahil olan *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi* (ÇÜTAD) ile ilgili bütün işlemler Dergipark sistemi üzerinden yürütülmektedir: <http://dergipark.gov.tr/cutad> Sisteme üye olarak ve sistem adımlarını izleyerek makalelerinizi

gönderebilirsiniz. Dergimizin Haziran 2018'de yayımlanacak dördüncü sayısı için ilgi alanları Türklük bilgisi olan araştırmacıların yazılarını bekliyoruz.

ÇÜTAD'ın üçüncü sayısının bilime katkı sağlaması dileğiyle dördüncü sayıda buluşmak üzere...

Ayşehan Deniz Abik

İÇİNDEKİLER

<i>Kutadgu Bilig I Zaman-Mekân-Konuşur: XI. Yüzyılda Balasagun'dan Kâşgar'a, Balasagunlu'dan Kâşgarlı'ya</i> F. Sema Barutçu Özönder	12-63
<i>Ömer Seyfettin'in Hikâyelerinde Kadınlar Dünyası</i> Ramis Karabulut	64-90
<i>Devletin Nesepten Sebebe Geçişine Direnen Bir Unsur Olarak Çihilgan/Kırklar Meclisi</i> Bilal Koç	91-121
<i>Kül Tegin Yazıtında "öyür ermiş" Eylemi Üzerine</i> Zafer Önler	122-129
<i>Türkçede Renkleri Tanımlama Sorunu</i> Mehmet Özmen	130-150
<i>Yönelme Hâli Üzerine Gelen +CA Ekinin Hatay Ağzındaki Kullanımı Üzerine</i> Jale Öztürk	151-173
<i>Destûr Başlıklı Şiirleri Nasıl Okumalıyız?</i> Nuran Öztürk	174-197
<i>Eski Uygur Türkçesinde İsim Cümleleri</i> Ülkü Polat	198-262
Çeviri	
<i>Başkurtça Dil İncelemeleri</i> Vilmos Pröhle (Çev. Hüsnü Çağdaş Arslan)	263-294
Tanıtma	
<i>Oğuz Ergene / Sibîcâbî - Gülistan Tercümesi</i> B. Erdem Dağıstanlıoğlu	295-309
<i>Engin Çetin / Altun Yaruk Sekizinci Kitap</i> Ahmet Karaman	310-312
<i>Mehmet Özmen / Türkçenin Söz Dizimi</i> Nigâr Oturakçı Orbay	313-321

KUTADGU BİLİĞ İ
ZAMAN-MEKÂN-KONUŞUR:
XI. YÜZYILDA BALASAGUN'DAN KÂŞGAR'A,
BALASAGUNLU'DAN KÂŞGARLI'YA

F. Sema Barutcu ÖZÖNDER¹

ÖZET

Balasagunlu Yûsuf, *Kutadgu Bilig*'de dilinin bütün sosyal ve kültürel iletişim kodlarını yetkinlikle kullanarak, 11. yüzyıl Türk hükümdarlık kutunun öğretisini, Türk devlet erkânı, âdâbı ve usûlünü bütün incelikleriyle edebî-bedî bir mesaj hâlinde ilk dili Türkçe olanlar ile artık Türk kılığına girmiş olanlara vermiştir. Yûsuf ve eseri tarihsel diyalektolojinin zaman - mekân - konuşur bilgisini dakik olarak sunması bakımından bir yandan Türkçenin standartlaşma süreçlerinin daha iyi anlaşılması bir yandan da bize ulaşan nüshaları ile Türk dilinin hem Erken Orta hem de izleyen aşamalarındaki diyalektal türlenme akışının tanımlanabilmesi için birinci el kaynak değerindedir. Bütün *Kutadgu Bilig* yazmaları, ne yazıcıların kendi diyalektlerine bir tercüme ne de metnin dili ile yazıcının dilinin uzlaştırıldığı kısmî uyarlamalar değildirler. Her üç *Kutadgu Bilig* yazması da yazıcılarının metni hiç değiştirmeden olduğu gibi bir ayna kopyasını yapmaya çalıştıkları ayna kopyalardır. Ancak her üç metin arasında yazıcı müdahalelerinin sonuçları olarak görülen farklılıkların birleştikleri özellikler, yazmaların yazıcılarının diyalekti ile metnin kaynak diyalektinin aynı, fakat devamı olduğuna götürmektedir. Elbette *Kutadgu Bilig* yazmalarındaki yazıcı müdahalelerinin neler ve nerelerde olduğunu belirlemek, hem şecerevî hem de tarihsel diyalektoloji açısından bize aydınlatıcı bilgiler verecek, değişme süreçlerinin

¹ Ankara Üniversitesi DTCF, Prof. Dr. barutcu@humanity.ankara.edu.tr

istikametlerini ve niteliklerini anlamamıza yardımcı olacaktır. Bu itibarla, eldeki yazı bu sorulara cevap arayacak bundan sonraki "*Kutadgu Bilig* II: *Kutadgu Bilig*'in metin türü ve tarihsel diyalektoloji için değeri" başlıklı incelemeye dair, eserin zaman - mekân - konuşur bilgilerini anlamak için yapılmış bir giriş olarak değerlendirilmelidir.

Anahtar kelimeler: Yûsuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, Erken Orta Türkçe.

**KUTADGU BILIG I
TIME, SPACE AND SOCIETY:
FROM YUSUF OF BALASAGUN TO
KASHGARI AND BALASAGUN TO KASHGAR
IN XITH CENTURY**

ABSTRACT

Yusuf of Balasagun, effectively using all the social and cultural communication codes of his language in *Kutadgu Bilig*, perfectly has given the doctrine of Turkish state *qut*, the principles, etiquette and procedure of the state government to Turks and Turkified peoples. In order to provide the knowledge of time, space and society/speaker required for Turkish historical dialectology, Yusuf and *Kutadgu Bilig* manuscripts/copies may serve as a source of information on variation and change of Turkish language in the Early Middle Period and the following stages, and also to understand the standardization processes of Turkish. All copies of the Work are neither the full or partial dialectal translations into the "own" dialects of scribes nor the full or partial adaptations. The differences caused by the interferences of scribes leads us to the conclusion that the dialects of scribes are the same as the original dialect of the text. Of course, an evaluation of what and whereabouts are the scribal interferences in *Kutadgu Bilig* manuscripts will

give information both genealogically and also in terms of historical dialectology, and it will help us to understand the directions of the change processes and their characteristics. Therefore, this article is an initial research to seek answers to these questions at a further article.

Key words: Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, Early Middle Turkish.

1. GİRİŞ

Kutadgu Bilig, yazılış tarihi, yazıldığı yer/yerler ve yazarının iyi bilindiği Türk dilinin en hacimli eserlerinden biridir. Yazarının adının Yûsuf (KB 6627) olduğunu, 50'li yaşlarında eserini yazmaya başladığını, bu işin 18 ay sürüp H. 462/1069-1070'te tamamlanıp bittiğini (6623, 6624, 6495), Türkçede yazılmış telif bir eser olduğunu (6617 v.d.), Buğra Han zamanının han dilince söylendiğini (KB B23, A14), ilk taslak hâlinin Balasagun'da tamamlandığını (B58), son hâline Kâşgar'da verildiğini (B59, A24-25) yazarının ve eserinin tanıklığı ile biliyoruz. Eser Tavgaç Kara Buğra Hanlar Hanı² huzurunda

² Eserin sunulduğu hana ait kayıtlar, manzum mukaddimede (b. 23 *buğra han*, b. 60 *tawğaç kara buğra hanlar hanı*), mensur mukaddimede str. 14 *buğra han*, 25, 26 *tawğaç buğra han* olarak geçer. Asıl metinde ise, hem fihristler hem de han övgüsüne ayrılmış IV. bâb başlıklarında hanın kimliği nüshalara göre değişiklikler gösterir:

A8/8 tordünç bab orduken hanı beg medhın
ayur
A13/16 yaruğ yaz faşlın uluğ buğra han
oğdüz-in ayur
#B3/5
B17/8-9 li-hākāni^l-ecelli^l-muzafferi^l-
mü^oeyyidi nāşiri^l-hākki ve^od-dīn tawğaç
uluğ buğra han ebā^oalī hasan bin arslan han
rahmetu^ollahi^oaleyhi

okunarak ona sunulmuştur (B60, A25-26). Çeşitli dillerde başka

C8/5 bāb yaz fazlını buğra han ögdisi-ni
ayur

C16/6 bāb tawğaç uluğ buğra han tengri ʿazze
ve celle yarlıkasın

C8/5 fazl+: ş yerine ž yazılı.

Görüldüğü gibi A nüshası fihristinde, *orduken hanı* olarak yalnızca hanlığın asıl merkezi Kâşgar işaret edilmişken, bölüm başlığında *uluğ buğra han* yazılıdır. B fihristinde bu bāb adı yoktur, ancak bölüm başlığı vardır ve unvanları ile birlikte Arapça *tawğaç uluğ buğra han ebā ʿalī ḥasan bin arslan han* adı yazılıdır. C nüshasında ise fihrist *buğra han*'ı, bölüm başlığı ise *tawğaç uluğ buğra han*'ı göstermektedir. Fihrist ve başlıklar dışarıda tutulduğunda, Yûsuf IV. bölümün 88. beytinde eseri sunduğu hanı *uluğ buğra han* olarak belirtmiştir: *ajun tutı tawğaç uluğ buğra han / kutadsu atı birsü iki cihān*. Eserdeki 85 *uluğ ḥākān*, 89 *dīn ʿizzī = ʿizz al-dīn*, *devletka nāşir = nāşir al-devle*, (*devletka*) *muʿīn = muʿīn al-devle*, *milletka tāc = tāc al-mille*, *şerʿatka dīn = dīn al-şerʿa*; 91 *dünyā cemāli = cemāl al-dünyā*, *uluğluḳka körk*, *mülketka nūr = nūr al-mülke* ibareleri Karahanlı hakanları ile ilgili yazılı kaynaklarda ve Karahanlı paralarında tespit edilen Arapça unvanlara da uygunluk göstermektedir. Yine bu kaynaklardaki Arapça unvanların bir kısmının Türkçelerini de KB'de bulabilmekteyiz. Meselâ, *şems al-devle* için *kut küni* (354, 1660, 2173), *kutb al-devle* için *ilçi başı*, *melik al-devle* için *ilig kutı* gibi. Elbette Yûsuf'un *Kün Toğdı ilig'i* de Kara Hanların Arapça unvanlarındaki *meliki'l-maşriḳ'a* denk geliyordu. B. D. Koçnev'in (1995, 1997) çalışmalarından derlenerek paralarda geçen Karahanlı hükümdarlarının unvanları için bkz. Hunkan (2005: 389 v.d.). Arat, B nüshası başlığında ayrıntılı yazılan bu hanın Karahanlar cedvelinde adının bile geçmediğini belirtse de, aynı devreye ait Yarkend belgelerine dayanarak, onun bir Arapça mahkeme belgesinden tespit edildiğine de işaret eder (1979²:XVIII). Toprak mülkiyeti anlaşmazlığı ile ilgili 474 (veya 494) Zü'l-hicce birinci günü / 2 Mayıs 1082 (27 Eylül 1101) tarihli bu mahkeme kararında geçen *meliki'l-maşriḳ ve'l-şin tağğaç buğra kara ḥākān | ebī ʿalī el-ḥasan bin süleymān arslan kara ḥākān*, KB'nin *tawğaç uluğ buğra han*'ı ile ilk Barthold (1925) tarafından ilişkilendirilmiştir (ayrıca bkz. Gronke 1986: 484; Doc. I, plate I-II, 479-487). Bu Doğu Türk hakanının H. 462-496/M. 1069-1113 arasında hüküm sürdüğü bilinmektedir. Belgede, *Şark'ın Tağğaç Buğra Kara Ḥākān*'ın oğlu *Çağrı Tegin Ebū Mūsā Hārūn*'un da adı geçmiştir, onun *Toğan Tegin Ebu'l-Muzaffer Me'mūn* adında bir oğlu daha olduğu Ebu Zeyd Hibetullah b. Muhammed e't-Taberî'nin ona affettiği bir tıp eseri olan *Bâh-nâmesi*'ne bakılarak anlaşılmaktadır (Hunkan 2005: 368 vd.).

başka adlarla tanınmakla birlikte (B28-30, A19-22), Turanlılar ona *kutadğu bilig* "*kutlanma/kutlu olma bilgisi*"³ dermiş (B30, A22). Yûsuf da eserine *kutadğu bilig* demiş (112), kitabının adını *Qutadğu Bilig* koymuştur (350).

KB'nin sonradan eklenmiş manzum ve mensur mukaddimeleri (sırasıyla B, A), Yûsufun doğum yeri ve ailesi hakkında da bilgiler vermiştir. Buna göre Yûsuf, Kuz Ordu⁴ ilinde soyu-sopu belli, ana dili eserin dilinden olan bir ailenin, yani bir Türk ailesinin oğlu olarak doğmuştur (KB B57-58 Kuz Ordu, A 23-24 Balasagun)⁵. XI. bölümde Yûsuf, kendisi hakkında da bilgi vermektedir; onun ellili yaşlarında olduğunu, kuzgun tüyü rengindeki saçlarının artık tamamen ağarıp kuğu tüyüne döndüğünü (365) öğreniyoruz. Yaşlılık yaşları ile diyalogunda altmış'ın kendisini çağırduğuna bakarak onun ellilerinin ortasında olduğunu da ileri sürebiliriz (365 vd.). Biz Yûsuf'un eserinin asıl muhatabı sevinç içinde ömür süren iyi genç gibi mutlu ve hareketli bir gençlik geçirdiğini, eserini söyleyip yazdığına artık yürürken bile yorulduğunu, gözünün ferinin söndüğünü anlıyoruz (374). Yaşı altmışla sınırlaması 4625'te de vardır (: *Yaşın altmış ve vaktin de kış ise, sıcak şeyler kullan; soğuk şeyler ile arkadaşlık etme*).

³ Buradaki *kut*, Hun yabgusunun unvanı *tengri kutı cabğu* (Tekin 1993: 12-13)'dan başlayıp Türk Kağanlığı yazıtlarındaki *kut* ile devam eden, Uygur *Iduk-Kut* Kağanlığına ad olan *kut*'la bir ve aynı anlamla kullanılmıştır. Çince karşılığı *tso* olan terimin, Çince kaynaklarda *t'ien* (= Tü. *teñri*) ile birlikte, daha çok bir sülâlenin başa geçmesi ile ilgili olarak kullanıldığı belirtilmiştir (İ. Togan v.d. 2006: 173).

⁴ *Kuz Ordu* adının A7/8'de *kur o.*, C 6/14'de *kut o.*, B - olduğuna bakarak nüshaların çekimlendiği zamanda artık adının unutulduğu anlaşılmaktadır. Nitekim A, B, C nüshalarından manzum kısma tekabül eden doğum bilgisinde Kuz Ordu'nun adı Balasagun'la yer değiştirmiştir. Bu özel ad A'da *bila-sagun* yazılıdır.

⁵ Yûsuf'un yetişkinlik döneminin en azından bir kısmının, devletin doğu (=merkez) kanadındaki iç karışıklıklardan dolayı batı kanadının sevk ve idaresinde olduğu bir döneme rastladığı anlaşılıyor.

Yûsuf'un yetmişî hiç muhatap almadığına bakarak, çağının ortalama insan ömrünün altmışlar olduğunu söyleyebiliriz.

Bütün bu bilgiler, zaman-mekân-konuşan bilgilerini dakik olarak arayan Türkçenin tarihsel dilbilimcisi için yeterli sayılabilecek bilgilerdir. Hem eserin içeriği hem de mukaddimeler Yûsuf'un veya eserin sosyal muhitini belirlememize izin vermektedir.

2. Zaman-Mekân-Konuşur: XI. yüzyılda Balasagun'dan Kâşgar'a, Balasagunlu'dan Kâşgarlı'ya

2.1. Biz eserin, Yûsuf'un tasnifinden geçen yerlerinde ne kendisinin ve/veya ailesinin nereli olduğuna ne de etnik kimliğine dair işaretler bulmuyoruz. Ona ve ailesine ait bu bilgiler, manzum ve mensur mukaddimelerden edinilmektedir. Ancak manzum ve mensur mukaddimeler dışarıda tutularak, Yûsuf'un Türk yer-suyu ve Türk etnik kimlik bilgisine işaret eden birkaç beyiti dikkati çeker:

körü barsa emdi bu türk begleri / ajun beglerinde bular yigleri (276)

bu türk beglerinde atı belgülig / toña alp erdi kutı belgülig (277) [krş. Tejik]

yime yakşı aymış bu türk buyrukı / körür köz yarukı oğul kız oğı (1163) (A49₁₄ terek b.)

takı munda yigrek ayur türk hanı / kınama yalawaç söz aysa köni (3817)⁶

idi yakşı aymış bu yağma begi / kamug işke bilgi yetilmiş ögi (1758)

⁶ türk şu beyitte de erk ile cins ad gibi geçmiştir: 5151 ay ilig bağa kör seniñde oza / beg erdi atañ ilde erk türk tüze (A145₂₇ erek türk üze).

*negü tir eşit yakşı **yağma** begi / kamuğ iş içinde yetilmiş
ögi (4947)*

*negü tir eşitgil biliglig **çigil** / biligsiz eşitgil boyun bir
egil (3491)*

*tilin edgü sözle işimsinmegil / basınğan bolurlar biligsiz
çigil (4448)*

*yağız yir yaşıl torķu yüzke badı / hııay arkışı yağtı
tawğaç eği (68)*

*negü tir eşitgil **ötüken** begi / sınap sözlemiş sözni yetrüp
ögi (1962)*

*idi yakşı aymış **ötüken** begi / tilin tutzu birmiş saıa söz
yigi (2682)*

*negü tir eşitgil **ıla** atlığı / tapuğın beğümiş kişi kútluđı
(841)*

*idi yakşı aymış **ıla** atlığı / boğunda beğüki kişi kútluđı
(1629)*

*negü tir eşitgil **ıla** atlığı / tuz etmek kiıüt ay kişi kútluđı
(2319)*

*negü tir eşitgil **ıla** beg sözi / sözi ma'nısi ol sözüııke tözi
(1779)*

*negü tir eşitgil **ıla** sir teııi / iği edgü yaı bu bitig söz yaıı
(2696)*

*negü tir eşitgil **ıla** erkini / tapuğçı törüsin ayur kör anı
(4752)*

*negü tir eşitgil **uç ordu** begi / bilip sözlemiş sözke yetrüp
ögi (1594)*

*negü tir eşitgil **uç ordu** hani / boğunda talusı kişide çııı
(2966)*

*negü tir eşitgil uç ordu hanı / tüzü ilke yanızap söz ayımış
köni (3815)*

*negü tir eşitgil uç ordu hanı / at edgü tile ay ölügli kıanı
(5569)*

*meşel keldi türkçe muşar meşzetür / anı sözledi men
munu yanızatur (273 Yûsuf/meşel)*

*keyik tağı kördüm bu türkçe sözüğ / anı akru tuttum
yakurdum ara (6617)*

*muşar meşzetü keldi türkçe meşel / okıgıl munı sen
köñül ögke (319 Yûsuf/meşel)*

*negü tir eşit emdi türkçe meşel / başında keçürmiş bu
kökçin sağal (667 Ay Toldı/meşel)*

*muşar meşzetü aydı türkçe meşel / eşitgil munı sen uçup
özke al (880 Kün Togdı/meşel)*

*muşar meşzetü aydı türkçe meşel başında keçürmiş bu
kökçin sağal (1798 Ögdülmiş/meşel)*

*muşar meşzetü keldi türkçe meşel / okıgıl munı sen asıg
özke al (1826 Ögdülmiş/meşel)*

Metinde *bu il kend begi* (216, 3460), *bu sü başlar er* (5461), *bu boğun begi* (6138) gibi gönderimli "Türk" ve "Türk yer-suyu"na işaretler de vardır.

Yukarıda sıralanan bu özel adları metnin konuşur fâillerinin muhataplarına olan ilişkisini kurarak şöyle de gruplandırabiliriz:

Yer-su⁷:

⁷ KB'de iki kez tanıklanan **Tawğaç** her ikisinde de Yukarı Çin'i işaret etmektedir: 68 *yağız yir yaşıl torğu yüzke badı / hutay arqısı yadı tawğaç edi*; 88 *ajun tuttu*

Ila: *ila athığı* "Ila ileri geleni" 841 Ay Toldı hükümdara, 2319 Ögdülmüş hükümdara [*negü tir eşitgil ı.a.*], 1629 Hükümdar kendisine [*idi yakşı aymış ı.a.*], *ila beg sözi* "Ila bey(inin) sözü" 1779 Yûsuf okura [*negü tir eşitgil ı.b.s.*], *ila sir teji* "Ila Sir kâtibi" 2696 Ögdülmüş hükümdara (C'de yok; A97³⁷ *negü tir eşitgil tile-ser teji*) [*negü tir eşitgil ı.s.t.*], *ila erkini* "Ila erkini"⁸ 4752 Odgurmuş Ögdülmüş'e [*negü tir eşitgil ı.e.*].

Ötüken: *ötügen begi* "Ötüken beyi" 1962 Ögdülmüş hükümdara (A75²⁰ da *yegi*) [*negü tir eşitgil ö. b.*], 2682 Ögdülmüş hükümdara (A97²³ *iti y. aytı edüken*) [*idi yakşı aymış ö. b.*]

Uç Ordu: *Uç Ordu Begi* "Uç Ordu beyi" 1594 Hükümdar Ögdülmüş'e [*negü tir eşitgil u. o. b.*], *Uç Ordu hanı* "Uç Ordu Hanı" 2966 Ögdülmüş hükümdara, 3815 Odgurmuş Ögdülmüş'e, 5569 Ögdülmüş hükümdara [*negü tir eşitgil u. o. h.*].

Etnonim:

Türk: *türk begleri* "Türk beyleri" 276 Yûsuf okura [*körü barsa emdi bu t. b. / ajun beglerinde bular yigleri*], 277 Yûsuf okura [*bu t. b. +nde atı belgölüg / toña alp erdi şutı belgölüg*], *türk buyruķı*⁹ "Türk kumandanı/bakanı" 1163 Yûsuf okura (A49¹⁴ *terek b.*) [*yime yakşı aymış bu t.b. / körür köz yaruķı oğul kız oķı*], *türk hanı* "Türk hanı" 3817 Odgurmuş Ögdülmüş'e [*taķı munda yigrek ayur t. h. / şınama yalawaç söz aysa köni*]; cins ad *erk türk*

tawğaç uluğ buğra han/şutadsu atı birsü iki cihan. Karahanların unvanlarının bir parçası olarak geçen *tawğaç* için ayrıca bkz. aşağı, 46. d.n.

⁸ KB'in *İndeks* neşrinde, *erk* 'kudret, güç' altında *e.-ini* olarak (1979: 157). Ancak Arat çevirisi onun sözcüğü *erkin* unvanı olarak okuduğunu gösterir: *Ila e.-i* T3K İYELİK; B341/7 *irkinini*. Clauson da sözlüğünde vermiştir (ED 225a **çirkin**). KB'in *İndeks* neşri, dikkatsiz hazırlanmış bir *posthumus* eserdir. Arat metin ve çeviri neşrinin de doğrularını yanlışla çevirdiği için, KB metninin nüsha farkları da dikkate alınarak, ayrıntılı gramatikal dizininin hazırlanması bir ihtiyaçtır.

⁹ *buyruķ*, KB 2941'de *öge buyruķı* içinde de geçer. *Öge*, Karahanlı paralarında da tanıklanmış olmakla birlikte *buyruķ* yoktur.

5151 (A145₂₇ *erek türk uze [ay ilig bağa kör seningde oza / beg erdi atañ ilde e. t. tüze];*

Çigil: *biliglig çigil* "bilgili Çigil" 3491 Ögdülmiş Odgurmuş'a [*negü tir eşitgil b.ç.*], *biligsiz çigil* "cahil Çigil" ("câhil ve haşin insanlardır" Arat 323; "ignorant bumpkins" Dankoff 1983:185) 4448 Ögdülmiş Odgurmuş'a [*tilin edgü sözle işimsinmegil / basınğan bolurlar b. ç.*]

Yağma: *yağma begi* 1758 Yûsuf okura; *yağma begi* "Yağma beyi", 4947 Hükümdar Ögdülmiş'e [*negü tir eşit yakşı y.b.*].

Dil:

Türkçe: *türkçe meşel* "Türkçe mesel" 273 Yûsuf/*meşel* [*meşel keldi t. muñar meñzetür / anı sözledi men munu yanžatur*], 319 Yûsuf/*meşel*, 667 Ay Toldı/*meşel*, 880 ilig Kün Toğdı/*meşel*, 1798 Ögdülmiş/*meşel*, 1826 Ögdülmiş/*meşel*; *türkçe söz* "Türkçe söz" 6617 Yûsuf/Türkçe söz [*keyik tağı kördüm bu t. s.+üg / anı aķru tuttum yakurdum ara*]

Yûsuf'un "Türk" etnik kök bilgisi Kâşgarlı Mahmûd ile uygunluk gösterir. O da "Tejik"lerin Afrâsiyâb diye adlandırdıkları dünya hükümdarını Toņa Alp Er (DLT 509/409, 605/496 *Toņa Alp Er*; 33/19 *Alp Er Toņa*) ile eşleştirir ve onu dünya beyleri arasında en iyileri olarak gördüğü Türk beylerinin içinde adı en iyi bilineni ve ünlüsü olarak bildirerek (KB 277 *Türk*, KB 280 *Tejik*), kendi Tabgaç Buğra hanlarını İslâm kaynaklarında olduğu gibi Afrâsiyâb soyuna bağlar. Yûsuf hemen izleyen beyitlerden birinde "Bu cihana hâkim olmak için, bin türlü fazilet gerek; yaban eşeğini alt etmek için, arslan olmak gerek" (KB 284) diyerek Tabgaç Buğra hanların *Arslan* unvanlarına da sanatlı bir göndermede de

bulunmuş olmalıdır.¹⁰ Çok daha ilgi çekici olanı hükümdar Kün Toğdı ile Odğurmuş arasında geçen konuşmada, Yûsuf'un Odğurmuş'ı hükümdara onun hükümranlığını sürdürdüğü *habitat*nın canlıları ile zenginlik kaynaklarını sayarken¹¹, *aya kök böri* "Ey bozkurt!" (5378) diye hitap ettirmiş olmasıdır ki bu bize Türk köken mitini hatırlatmalıdır. Yûsuf'un Turan-İran savaşlarının efsanevi Türk hükümdarı Afrâsiyâb'ının¹² (Kök) Türk Kağanlığının da kağan soyu olan Aşina sülalesinin bir kolundan geldiği bugün artık pek tartışılmamaktadır (Hunkan 2005: 56 v.d., Pritsak 1951: 281, Grenard 1939: 51). Yûsuf'un bir hükümdar neslinin nasıl çıkıp sürdürülebileceğine dair sözleri *Ötüken begi*'ne söyletmesi (1962, 2682), onun Aşina sülalesinin *Ötüken* ile olan tarihsel bağımlı bilgi olarak sakladığının bir işareti olarak da anlaşılabilir. (Kök) Türk kağanlık yazıtlarının devlet tutulması gerekli *ıduğ yer subı* olarak tanımladığı *Ötüken*'in, Kâşgarlı Mahmûd'da da olmakla birlikte, sıradan bir yer adı olarak verilmesini kutlu yönetim merkezi olarak artık değerini yitirdiği şeklinde açıklamak, *Ötüken*'i elden

¹⁰ Türk köken mitinde/mitlerinde arslanı aramak gereksiz bir çabadır. Konunun elbette doğrudan arslan hayvanının Proto-Türk ve En Eski Türk Yer-suyunun hayvanı olup olmadığı ile ilgisi vardır. "Arslan"ın adının veya figürünün Hun, Eftalit, Kök Türk ve ardıllarında, ve nihayet İslâmî muhitte en erken Karahanlı ve Selçuklularda kişi adı, unvan dâhil olmak üzere çeşitli işlev ve anlamlandırmalarla kullanımı Türk köken açıklamaları açısından her hangi birşey ifade etmese de, Hunlardan başlayarak bunların eski ve orta çağlar imparatorluk zamanlarına, dolayısıyla geniş ve etkin bir "Türk" siyasî hâkimiyet, yönetim ve yeni yerleşme sahaları kadar hükümranlıkların alâmetlerinin sınırlarının tayinine yardımcı olmaları bakımından değeri vardır. *Arslan* sözcüğünün köken açıklamaları farklı farklı olsa da, Türkçe olduğu tartışmasız gibidir; görüşler ve kritikleri için bkz. Eren (1999: 20b-23a). Yûsuf'un eserinde *arslan*, *ıt* 'köpek' (2047, 2048), *kılan* 'yabanî eşek' (284) ile karşılaştırılmış; *beg*, *sü başı* 'kumandan', *alp er*, *til* 'dil (organ)' ile benzetme yolu ilişki kurulmuştur.

¹¹ "Odğurmuş'ın Hükümdara Öğüt Verdiğini Söyler" başlıklı LXXI. bölümün 5362-5379. beyitleri arası, sanki Karahanlı doğasını tanımlamaktadır.

¹² KB yazarının, *Şehnamesi*'nde Afrâsiyâb'ı şiirleştiren Firdevsî'yi ve İslâm kaynaklarını iyi bildiği tartışmasızdır. Bunun için bkz. İnalcık (1966: 259-271), Kafesoğlu (1970: 1-38), Dankoff (1983).

çıkarınların yeni Türk yönetim merkezlerini başka yerlere kaydirdıkları anlamına da gelse de, bunun bütünüyle gerçekleştiğini ileri sürmenin tam doğruyu yansıttığını söylemek güçtür. Zira biz "merkezî devlet" in merkezinin Ötüken olduğu telakkisinin IX-X. yüzyıldan sonra da Türk-Moğollarda, yani hem geçici olarak Kırgız ve Kıtanlarda hem de ardından çok daha güçlü olarak Çingizli Türk-Moğol imparatorluğunda geçerliliğini sürdürülebildiğini, merkezî devlet olmada Ötüken bölgesine sahip olmanın önemini henüz yitirilmediğini biliyoruz.

Yûsuf eserinde öğütlerini veya mesajlarını, daha doğru olarak hükümdarlık kutuna dair bilgilerini çoğunlukla *han, beg, buyruk, erkin, atlıg* 'ileri gelen', *biliglig* 'bilgili' sırasındaki atalara söyleterek bu Türk hükümdarlık bilgilerini güçlendirme, böylelikle daha etkili olma yolunu seçmiştir¹³. Sözlerine atıf yapılanların kimler olduğunu veya eser kurgusu içinde yaratılmış kahramanlar olup olmadıklarını elbette bilmiyoruz, ancak hem onlara söylenen sözlerin içeriğine hem de bu ad ve sanları üzerlerinde bulunduranların Türk yönetim örgütlenmesi içindeki yerlerine bakıldığında, bu sözler XI. yüzyıl Türklüğünün sosyal ve siyasî- idarî hayatının kökleri ile ilgili fikir verecek değerdedir.

Ötüken begi böyle konuşturulanlardan biridir. "Beyliğe lââyık bir beyin nasıl olması gerektiğinin" anlatıldığı bölümde geçen *ilig/hükümdar* ve Ögdülmiş arasındaki konuşmada Ögdülmiş, hangi haslet ve vasıflara sahip olduğu takdirde buduna *uluğ beg* olunarak bu *uluğ beg*'den *edgü uruğ* 'iyi soy', yani 'iyi hanedan'

¹³ R. Dankoff da Çingizli Türk-Moğol dönemi öncesi Türklerdeki *kut* telakkisine dair yazısında, Yûsufun İslâm muhitinde Arap ve Fars yanında bir Türk *kut* geleneğinin de inşasını hedeflediğini belirterek, eserinde verdiği mesajlar için başvurduğu kaynakların böyle unvanlar taşıyan Türk otoriteler olduğuna işaret etmiştir (1981:92-93).

çıkacağıını *Ötüken begi*'ne söyletmiştir (1962 vd.).¹⁴ “Sözünü sınavarak ve aklına başvurarak söyleyen” biçiminde nitelenen *Ötüken begi*'ni Yûsuf bir referans olarak almış ve hükümdara onun “söylediklerini dinlemesi”ni öğütlemiştir. Devam eden beyitlerde beylik hastalığının ilacının *ög* 'akıl' ve *bilig* 'bilgi' olduğu vurgusu daha önceki 'bilge' unvanlı Türk kağanlarını da hatıra getirmektedir.¹⁵ Yûsuf, hükümdara hangi vasıflara sahip "*bitigçi ilmğa* = divan kâtibi ve *ilmğa*"¹⁶ gerekli olduğunu anlattığı

¹⁴ KB'nin *edgü urug* 'iyi soy/hanedan' terimi, bize daha sonraki Çingizli Türk-Moğol imparatorluğunun *altun urug*'unu ister istemez hatırlatsa da Türk imparatorlukları ile Çingizli Türk-Moğol imparatorluğunda *imperium*'un devletin kurucu sülalelerinde işleyişi arasındaki farka işaret etmesi bakımından bkz. Kafesoğlu (1970:24-25).

¹⁵ Nitekim, biz *Bilge* unvanlı Karahanlı hükümdarlarını dönem tanıklarından biliyoruz: **Bilge** N.çor Qadır Han (ilk Karahanlı hakani), Alp Kılıç Tonga **Bilge** Türk Tuğrul Hâkân (Hüseyn b. Hasan'ın Özkend'deki Rebiülâhir 547/Temmuz-Ağustos 1152 tarihli türbe kitabesindeki unvanları), Kutluğ **Bilge** Han °Abdu'l-hâlik b. Hüseyn (574/1178-1179)'e ait Semerkand'da bulunan parada 1065 El-Hâkânü'l-Azâm Kutluğ **Bilge** Han Ebu el-Muzaffer °Abdu'l-hâlik Ğiyâşu'd-dünyâ ve'd-dîn; *Fârâb yöneticilerinin paralarında*: 1146 Kutluğ **Bilge** Hâkân (570'e kadar), 1147 El-Hâkânü'l-°âdil Şemsü'l-dünyâ ve'd-dîn Kutluğ **Bilge** Hâkân (596/7?), 1148 *aynı* 59., 603); *Yer ve tarihleri belli olmayan yöneticilerin paralarında*: 1172 El-Hâkânü'l-°âdil Ğiyâşu'd-dünyâ ve'd-dîn Kılıç **Bilge** Hâkân (555-575 arası), 1174 El-Hâkânü'l-°âdil El-Azâm Ğiyâşu'd-dünyâ ve'd-dîn Kutluğ **Bilge** Hâkân (566-575 arası), 1176 El-Hâkânü'l-°âdil Şemsü (?)°d-dünyâ ve'd-dîn Muhammed Kutluğ **Bilge** Hâkân (599'a kadar), 1177 El-Hâkânü'l-Azâm Şemsü'd-dünyâ ve'd-dîn Muhammed Kutluğ **Bilge** Hâkân (?) (Koçnev 1995, 1997'den Huncan 2005: 388-460 Ek 1. Para Tablosu). Yûsuf'un eserinin asıl kahramanları hükümdar *Kün Toğdı* ve vezir *Ay Toldı* adlarındaki *kün* 'güneş' ve *ay* 'ay' terimlerinin de Oğuz kağan destanı da dâhil edilerek ilk Türk kağanlarının unvanlarında kullanıldığına da araştırmalar işaret etmiştir. Ar. *şems* (= *kün* 'güneş') de Karahanlı unvanları arasında kullanılmıştır. Ayrıca bkz. dip not 2.

¹⁶ KB *ilmğa* < **él imğa*: Sözcük, KB'de üç kez geçmektedir; 34. Bâb başlığında ilk kez geçen *ilmğa* metin içinde iki kez daha tanıklanıyor (4065, 4146). Arap harfli nüshalarda aynı bir yazımla görülen sözcüğün Türk-Uygur harfli yazıcısının bilinmediği ilk iki tanığın yanlış yazımından anlaşılmaktadır: 34. bâb başlığı A97/12 *ıldmağ-a*; 4065. b.: A116/34 *almğa*, satır altında Uygur harfleri ile *kadip*; 4146. b.: her üç nüshada da *ilmğa* okutacak şekilde. Birleşik bir kuruluşur ve

Türk unvanlarında sıkça görülen *él çor*, *él teber* vb. ile karşılaştırabilir: Küli Çor Doğu 12 (24) ... *kağan inisi él çor tigin kelip ulayu tört tigin kelip işbara bilge küli çorığ yoğlat(t)ı bedizin bedzet(t)i olurt(t)ı* "Kağanın küçük kardeşi **İl Çor Tigin** gelip, ayrıca dört tigin gelip İşbara Bilge Küli Çor'u yoğlattılar, heykelini yaptırıp oturttular."; Kül Tigin Kuzey 3 *az él teberig tutdı* "Az İlteberi'ni yakaladı." Clauson da sözcüğün birleşik bir yapı olduğunu bildirmiş (ED 146b C **élmgā**;) ve *ımgā*'nın *Sui Shu* ve iki *T'ang Shu*'da Türk unvanları listesinde *yen-hung-ta* olarak geçtiğini ve Karlgren'e göre *iäm yung d'ât* olarak söylenen biçimin T'ang döneminde muhtemelen *ımgalar* için *im gö dar* olarak telaffuz edildiğini belirtmiştir (ED 158b 2 **ımgā**;) . Terim her iki *T'ang Shu*'da da, *yabğu*, *küli çor*, *apa*, *él teber* (*sse-li-fa*), *tudun*, *irkin* rütbelerinin ardından, *él teber* ve *tarқан* rütbelerinden önce verilerek, "en yüksek rütbeli komutanların bu unvanlarla adlandırıldığı" kaydıyla kaydedilmiştir (HTS, TS 215vA, 3a-12a ve 215 B, 1a-2b, bkz. Mau-Tsai 2006: 255). Kâşgarlı DLT'de hem *ımgā*'ya hem de *ılmgā*'ya madde başı açmıştır. 'Malları korumak ve onları toplamakla görevli hazinedar' (76/64) olarak tanımlanan *ımgā*, Karahanlılarda *ımgaların* en güvenilir görev tanımı olarak değerlendirilmelidir. Buna karşılık *ılmgā/ılmgā* 'hakanın mektuplarını Türk yazısı ile yazan kâtip'tir (83/74). DLT'de açıkça görülmektedir ki, *ılmgā*lık hakanın yarlık ve bitiklerinin Türk yazısı (yani, literatürde bilinen adıyla Uygur) ile yazan kâtime sınırlanmıştır. Dikkat çekici ki, DLT'de *bitigçi* yoktur, fakat *ılmgā/ılmgā* terimi KB ile uygunluk sağlar gibi gözükür (Bkz. aşağı). *ımgā* terimini, Ş. Tekin ve daha sonra Gronke Arapçada ve Arap yazısı ile yazılmış H. 24 Sefer 515 / 14 Mayıs 1121 tarihli Yarkend'den bir Karahanlı toprak satış senedinin tanıklar bölümünde de tespit etmişlerdir (Ş. Tekin 1979-1980:871, 878, tıpkı basımı: 880-881, satır 43 ; Gronke 1986: 495, Document III, Tanıklar bölümü str. 17, pls. V ve VIa). Gronke'nin hem okuyuşu hem de terimle ilgili notu kendi ifadesi ile J. R. Hamilton'a dayandırılmıştır (1986: 495, d.n. 340; 497, 17. not). Tekin hem *ımgā* hem de *ılmgā/ılmgā* için bu ilk Karahanlı eserlerindeki kayıtlara dikkat çeker. Her hâlde Karahanlı toprak satış senedinde bizim için önemli olan, diğer tanıkların aksine *ımgā* görev unvanını taşıyan tanık ile *resul-dar* [Türk-Uygur. yazısı ile r'swl t'r (<Ar.+Fr. *resâl-dâr*) 'sarayda elçilerin maiyetinde görev yapan memur' (Steingass, 576b), 'bazı Orta çağ İslam devletlerinde elçilere mihmandarlık yapan saray görevlisi' (Merçil 2007:588)] unvanını taşıyan tanığın tanıklıklarını Türk (=Uygur) yazısı ile bildirmiş olmalarıdır. Senette *ımgā*'yı izleyen sözcük Tekin tarafından *hâcib* olarak okunurken, Gronke X'NYP (veya S'NYP) olarak yorumlamış çeviride de aynı biçimde bırakmıştır. Haciblik kurumunun ve zaman içinde *haş hâcib* ve *uluğ haş hâcib*liklerin ihdasının ilk Müslüman ve erken Müslüman Türk devletlerinin devlet teşkilatında saraydaki görevleri dikkate alındığında Tekin'in okuma yorumu

dikkate alınmalıdır. Tekin, *ımğa* ve *ılmğa* ile ilgili açıklamasında, *ılmğa*'nın ilk parçasını Kâşgarlı'nın 'iki hakan arasındaki barış' tanımını verdiği *il* (DLT 36/23, 109/98) sözcüğü ile açıklar ve yazı yazabilen *ımğalara ılmğa* dendiğini belirterek onların özellikle Kâşgar'ın doğusundaki idarecilerle, özellikle Müslüman olmayan Uygurlarla yazışmalara baktıklarını ve bu yüzden belgenin sonunda Uygur yazısı ile imzalarını atıklarını söyler (1979-1980: 878-879). Bu açıklama *él teber*, *él teriş*, *él ögesi* gibi terimlerdeki *él/il* 'devlet; ülke' parçasıyla bir ve aynı olması gerektiğinden kabulü güçtür. Kâşgarlı'nın 'iki hükümdar arasındaki barış' anlamını verdiği *il* sözcüğü de bu unvanlardaki *él/il* 'devlet; ülke'den (ED 121b 1 é!) gelişmiş olmalıdır. Bu toprak satış senedi, hem *resul-dar*, hem *ımğa* hem de *hācib*'i Türk-Uygur yazısı ile tanıklıklarını beyan edip imzalarını atmalarından dolayı gerçekten ayırır ve onları doğrudan saray divanına bağlar. *İlmğa/ılmğa*, 10. yüzyılın ilk yarısından Iduk-Kut Uygur Hanlığı İdaresinden Merkez Mani Tapınağına verilen Uygur harfli talimat-name değerindeki bir yarlıkta da üç kez tanıklanmıştır: 004. *mojak ılmğa tutuk*, 009. [(*t*)*tağay bars ılı(mğa)*], 015-016. *öhtünki n(ä)* || *yıggu tırgü bar ärsär ılmğa* *tutuk yıgıp* || [*yağşı tutzun*], 094-098. *iş ayğuçı-lar bilzün iş ayğuçı* || *tağay bars ılmğa tutuk-ka yumuşçı kiçiği kutadmış* || *y(i)gen iş ayğuçı kumar bars t(a)rkan-ka yumuşç(i)* || (*k*)[*i*]çiği *il körmüş* . *bu işlerig iş ayğuçı-lar* || *uz kılsar ögdi-ke açığ-ka tegzün. ağduğ* || *kılsar üç yüz kıyn-ka tegzün* (Moriyasu 1991:39, 44, 107. Metnin neşri ve içeriği ile ilgili olarak ayrıca bkz. Geng 1978:497-516, Zieme 1975:331-338, Lieu 1981: 153-173, özellikle 163-173; *aynı kişi* 1998:89 v.d., Moriyasu 1991:38-46, Almanca çevirisi 2004). Bugün Pekin Çin Tarih Müzesi'nde korunmakta olan belgede (8782T, 82=Y 974=K7709, Moriyasu 1991: Pls. XXVII-XXXIII), ilk ikisi ancak tamamlamayla belirlenebilen terimi, Uygur Iduk-Kut Hanının verdiği yarlıkla Mani manastırının iki *iş ayğuçısı* olarak görevlendirilenlerden, aynı zamanda *tutuk* görev unvanını da taşıyan Tağay Bars'ın görev unvanında buluyoruz. Tağay Bars ile birlikte tayin edilen diğer *iş ayğuçısı* Kumar Bars ise *tarқанlık* sahibidir. Mani veya Buddhist tapınaklarda *iş ayğuçı*ların 'âmir'lerin işlevlerine Röhrborn sözlüğünde işaret etmiştir (UWb 299b **ayğuçı**). Lieu, kesin olmamakla birlikte *iş ayğuçı*'nın Çince 'Işığın Buddhası Mani'nin Öğreti ve Usüllerinin Divanı (*Mo-ni kuang-fa chiao-fa yi-lueh*)'nın Beşinci Maddesindeki manastır tarafından kabul edilen bağışları idare eden 'Ayn Düzenleyicisi' ile bir ilgisi olabileceğini belirtir (1981: 166, 1998: 89-90). Hem imtiyazlık bildiren *tarқан* hem de eskiden beri daha çok sınır boylarındaki askerî birimlerin yönetiminden sorumlu olanların taşıdığı *tutuk* unvanlarının ancak devletin başı *kağan* veya *kanlar* tarafından verilebildiği bilindiğinden, Tağay Bars İlmğa Tutuk'un *iş ayğuçı* görevinin yalnızca Mani kilisesi hiyerarşisi içinde dinî bir terim değerini taşıdığını düşünmek yeterli bir izah olmaz. Terim, muhtemelen Böğü Kağan zamanından

başlayarak Doğu Maniheizminde kilise yönetiminin Hanlıkla olan bağına ve Uygur Hanlığında Mani Kilisesinin Hanlığın ve Hanlık tüccarlarının iktisadî ve malî işlerinde üstlendiği role, Tağay Bars İlmğa Tutuk'un Hanlık idaresindeki görevine işaret eder. Han tarafından *iş aygucu* tayin edilen Tağay Bars Tutuk'un asıl görevi ise *ilmğalık* idi. Moriyasu *ilmğa tutuk'u* [財務都督] 'hazine tutuğu', 務担当(書記)官 'devletin finans işlerinden sorumlu (kaydını da tutan) memur' olarak tanımlamıştır (1991:89, 107). Moriyasu, *ilmğa* için notuda hem Clauson'un hem de DLT'nin *imğa* maddesine gönderme yaparak onun Çin tarihlerindeki terimle kurduğu ilişkisine de değinir (1991:89; 2004: 110-11). 6-9. yüzyıllar Çince kaynaklardaki Eski Türkçe sözcüklerin Çince fonetik transkripsiyonlarını inceleyen Kasai (2014), araştırmasında bu Çince veriye yer vermemiştir. Bu belki Çin. 閻洪達 yánhóngdá (T'ang rekonstrüksiyonu: iem *hung *dhat) unvanındaki 達 dá *dhat sinogramının araştırmacılar tarafından Türkçe çokluk eki +lAr'ın telaffuzu olduğunu düşünmelerinden kaynaklanmış olabilir. *Beishi*, *Sui Shu*, eski ve yeni *T'ang Shu*'da olmak üzere aynı yazımla dört kez tanıklanmış olan 閻洪達'nın Yeni *T'ang Shu'daki* (XTS) art arda sıralanan ve hiç biri çokluk telaffuzuyla verilmemiş olan Türk unvanlarının arasında bir istisna olarak kalmış olması dikkat çekicidir. 達 sinogramı Çince kaynaklarda *Tatar*, Moğolca *daruga*, Türk kaganı *Tatpar*'ın yazımında da kullanılmıştır (Bkz. Hucker 1985: 5971 *tà-kuǎn* 達官, 5991 *tó-lǎ-tá* 達勒達, 5993 *tâ-lǔ-huā-ch'ih* 達魯花赤 (= *darugaçi*), 6058 *tá-tá* 達達; *Tatpar* için Kasai 2014:130). Çingiz ve sonrası dönemde yerini *daruga'a*ya bırakan Tü. *yargan* görev unvanı söz konusu Mani Tapınak Talimat-namesinde/Yönergesinde tespit edilmiştir (Moriyasu 1991:46, str. 124 *y(a)rgan*, ayrıca bkz. aşağı).

Anlaşılan o ki Merkez Mani Tapınağının *iş aygucuları* devlet tarafından atanıyorlardı ve metnin *iş aygucusu* Tağay Bars, *ilmğa tutuk* olarak hem belgede geçen Mani tapınaklarının ihtiyaçları için Manici yöre sakinlerinden hane başına nelerin toplanacağı, bu toplananların miktarı, paylaşılması ve dağıtımı hem de bunların hane hane deftere kaydı işini yapıyordu. Bu halktan toplama ve kayıt altına alma işinin Devlet Divanının işi olduğu, Yönergenin çıktığı yeri gösteren ve Başbakan=*İl Ögesi'nin uzun tomara belli aralıklarla vurulmuş olan, - elimizdeki başı ve sonu eksik belgeye belli aralıklarla toplam 11 kez - Çince damga yazısı (篆書 *zhuànshū*) ile yazılı damgadaki *Büyük Damga* (寶印 *baoyin*) ibaresi göstermektedir: 'Ulu ve Kutlu Uygur Hanlığının Kançılara ve Sekreteryasından, Başbakan *xie yu-jia-si* /*İl Ögesi'nin kıymetli/Büyük Damgası (大福大迴鶻國中書門下額於迦思諸宰相之寶印 (1) *da-fu-da-hui-hu* (2) -*guo zhong-shu-menxia* (3) *xie yu-jia-si zhu* (4) *zai-xiang zhi bao-yin*) (Moriyasu 2004:150 [1991:127-

128], *il ögesi* için ayrıca bkz. Kasai (2014:124), *mén-hsià shěng* 門下省 'kançılırya' ve *chūng-shū shěng* 中書省 'sekretarya' için sırası ile bkz. Hucker 3939, 1619). Uygur İduk-Kut hanının *il ögesi*'nin/başbakanının damgasının 寶印 sinogramlarını taşıyor olması, onun *Büyük Damga* olduğunu gösteriyor. Çingizli devletinde de bu devam etmiştir (Yokkaichi 2010: 215-230, bkz. 218-219, d.n. 1, 2; Ho 2008:1-54, özellikle 17 vd.). Moğolcada bu han/imparator damgalarına *kas buu tamaga* deniyordu ve *kas*, *tamaga* gibi Türkçe *kaş* 'yeşim taşı'ndan alıntılanmış bir terimdi, *buu* ise Çince 寶 *bao* veya onun basitleştirilmiş varyantı 宝 *bao*'dur (ayrıca *kas nisan* 'kaş damga' da. Bunun için bkz. Cleaves 1949: 1-133, özellikle 125, not. 211). Biz Uygur Hanının *il ögesi*'nin damgasının *kaş* 'yeşim taşı'ndan yapılmış bir **kaş tamga* olduğunu anlıyoruz. Yüan döneminden Koço İduk-Kutluğunun Çince-Türkçe iki dilli bir dikili anıt yazıtının Türkçe yüzünde *bao tamga* da tanıklanmıştır (Geng-Hamilton 1981:22, 42-43 V/12. *tun-y-anı erksingü pao tamgalar*, ayrıca bkz. 44-45, V.50 notuna). Çin'de T'ang sülalesi zamanında Wu Zetian'dan itibaren (624-705) kraliyet ailesi üyelerinin damgasında kullanılan 寶 *bao*'nun, Çingizli Türk-Moğol İmparatorluğu öncesinden kalma bu Uygur İduk-Kut Hanlığı başbakanının damgasında da kullanılmış olması önemlidir. Çingizli Sonrası Yüan sülalesi dönemine ait tâbi İduk-Kut Hanlığından kalma Türkçe metinlerde *altun tamga* terimi tanıklanmıştır. Bunlardan birinde, soyurkal yarlıkla İduk-kut atanan ve On Uygur İli'ni önceki usûle göre yönetecek Çingizli kağanlarının *altun uruğumuz çingizte altun tamga* "Altun uruğumuz Çingiz'den *altun tamga*..." yetkisiyle yetkilendirildikleri anlaşılıyor (Geng-Hamilton 1981:19-20 III/18, 45 v.d.), yine *iduk-kut oğ at altun tamga* *özinde ök erip* "Iduk-kut Kao-tch'ang Wang adı/unvanı altında *altun tamga* bizzat kendisinde olup" (Geng-Hamilton 1981:21 IV/44). Ancak *altun tamga* sahibi olma yetkisinin her hanlık ailesi üyesine verilmediği de anlaşılmalıdır: *altun tamga-sız iduk-kut kao-çay oğ at-nu amrak inisi seŋgi tegin-ke birip* "Altun tamgasız İduk-kut Kao-tch'ang Wang adını/unvanını sevgili küçük erkek kardeşi Senggi tegine verip" (Geng-Hamilton 1981:22, 43 V/18-19; Zieme 1985: 41.9). Bunlar Çingizli öncesi Uygur İduk-Kut Hanlığının han damgasına 寶 *bao tamga* dendiğini de gösteriyor. Ancak malları için olduğu kadar etnik ve etno-politik kimlik ve özel kimlik işaretleyicisi olarak damga sahibi olma kültürünün çok eski olduğunu bildiğimiz Türklerin devletlerinde siyasî hükümlerlik âlameti olarak Çince *bao tamgalar*ın ne zamandan itibaren kullanıldığını bilmiyoruz. Bununla birlikte, 17/11/822'de Çin sarayına giden Uygur elçisi P'u-ku Ch'ang'a sarayda tutulan bazı rehinelerle birlikte bir devlet damgasının verildiğini, 4/7/825'te ise İmparatorun, 12 kağıt ipek yanında bir devlet damgası almak için

T'ien Wu-feng'i kağan'a gönderdiğini öğreniyoruz (Bkz. Mackerras 1969: 236-237). Demek ki, Ötüken Uygur kağanı, T'ang imparatorunun gönderdiği Çince devlet damgasına karşılık, kendi devlet/Kağanlık damgasını göndererek iki devlet arasındaki eşitlik ilişkisini, diplomasinin mütekabiliyet kurallarını incelleme kullanarak göstermişti. Muhtemelen Ötüken Uygur Kağanlığının yıkılışından sonra kurulan Uygur hanlıkları ile sınırlanarak kullanıldığı anlaşılan Çince *baotamğalar* Çingizli Türk-Moğol imparatorluğu ve ardılları Çingizli uluslarına bu kanalla intikal etmiştir. Ne *al tamğa* ne de *altun tamğa*, Kâşgarlı'nın Divanı'nda olmadığı gibi, ana hedefi hükümdarlık kutu bilgisinin mesajını vermek olan Yüsfün *Kutadgu Bilig*inde de tanıklanmamıştır. Bunlara bakarak, Karahanlı devlet evrakında hakanların *tamğaları* ile hakanın *tamğa* vererek (KB 1036 *vezirlik añar birdi tamğa ayağ / tuğı kövrügi birle birdi kıyağ, 1766 ayağ birdi tamğa at üstem kedüt / ağırladı aşru tükel boldı kut*) yetki verdiği görevlilerinin *tamğaları* arasında yapılan ayrımlar hakkında yeterli bilgi sahibi değiliz. Ancak her durumda Türkçe İhe Ashete Yazıtı I. Taş Arka 1'deki *Altun Tamğan*'ı (bkz. aşağı) hatırd tutarak, Çingizli devletinde devlet işlerinde kullanılan *al damğa* ve *Büyük Damğa* arasındaki ayrıma dair bkz. Yokkaichi (2010: 215-230, bkz. 218-219, d.n. 1, 2, ayrıca bkz. Spuler 1957: 317, 320-321; TMEN II, 933. *tamğa*). Hotanca bir metinde tespit edilen *amğa* ile Türkleşmiş Sogdlara ait Dunhuang'da bulunmuş metinlerde tanıklanan *'my'* da bu Türkçe metinlerdeki *imğa* ile aynı sözcüktür: Sogd/A:10 *'my'* *'amya'*, /A:14-15 *tt'rcykw 'my'* *'Tatar amyası'*, /A:9 *t't'ry ms' 'yty 'my'*, /A:22 *t't'r-dyn k'lmys 'my'* *'Tatar'dan gelmiş amya'* (Sims-Williams-Hamilton 1990, bunlar için bkz. Rybatzki 2006:82). Muhtemelen Tezcan-Zieme (1971:453 A 2)'deki *beg bars qmğa*'nın adında da bu görev unvanı vardı (ancak krş. UWb 117a **amga**). Sözcüğün *amğa* yolunu izleyerek Çin. 押衙 *yǎ-yá* 'Lackey, categorical designation of non-official hirelings used for menial work in units of territorial administration.' (Hucker 7873) sözcüğünden alıntılandığı da iddia edilmiştir. T. Takata (1987: 97-100), 9. ve 10. yüzyıllarda Dunhuang bölgesinde konuşulan Çince ile ilgili araştırması dolayısı ile incelediği Tibet yazısı ile Çince yazılmış 848'den sonraya tarihlenen bir kolofon metninin (India Office C 130) üçüncü satırında geçen *"ab'aga'yı*, aynı satırda *Kang rje-man* olarak yorumladığı ibarenin *rtse-rje-man-chad* 'subordonné du gouverneur' ibaresinin kısaltılması ve Çince *yaya*'nın basit bir Tibetçe adaptasyonu olan *rje-man*'la denkleştirmiş ve onun da Tibetçede *"am-'ga*, Hotancada *qmğa* olarak tanıklanan sözcüğe karşılık geldiğini ifade etmiştir. Tibet yazısı ile yazılı Çin. *"ab'aga*, Hotanca ve Tibetçe metinlerden tanıklanan *"am-'ga* ve *qmğa* Çin tarihlerindeki Türkçe unvanlar dizisinde **ımğalar* olarak yorumlanan sözcüğün *imğa+*, ve daha geç tarihli Türkçe metinlerde tek başına ve *ilimğa* içinde tanıkladığımız *imğa* ile aynı sözcük olmalıdır. Tibetçe kolofon metninde sıralanan

Buddhizm'in kutsal metinlerini yazan kişi Takata'ya göre Kırgız ülkesinde doğmuş Semerkand kökenli bir Sogd olan Kang *yaya*, yani "*ab'aga* iken, Thomas ve Clauson'a göre Tonyukuk'un sülâlesi de olan *A-she-te'*yi gösterdiği düşünülen *Ha-se-to 'Ab-hga-den'*dir (1927:283). Kolofon metninin izleyen satırındaki *the'u kyig shi chor* Takata tarafından metnin Fransızca çevirisinde yorumlanmadan verilmiş, Thomas ve Clauson ise bu yazımın Çince kaynaklarda *Tu-k'i-she* olarak görülen *Turgāsh'* (= Tūrgeş) gösterdiğini düşünmüşlerdir. Son yorumlama kabul edilirse, bu, kolofonda sayılan Buddhizm'in pek çok kutsal metninin Türgiş *chor* içindeki çok dilli Buddhist **imğa* tarafından yazıya geçirildiğini gösteriyor ve *imğa* görev unvanını "yazma" eylemi ile birleştiriyor. *Imğa-amğa* terimi kuruluş bakımından Türkçe kökenli olduğundan şüphe duymadığımız *öge* 'müşavir' (< *ö-ge*), *bilge* 'bilge' (< *bil-ge*), *tamğa* 'damga' [< *tam-ğa*, buradan *tamğaçı* 'damgacı' ED 505b, fakat *tamğan* (< *tam-ğan* '?damgacı') da: Ongin Ön 4 *işbara tamğan çor yabğu*, Ongin Ön 4 *bilge işbara tamğan tarğan*, Ihe-Ashete I. Taş Arka 1 *kül tudun inis(i) altun tamğan tarğan*. Kuruluşunu krş. *yarğan* (ED 903b, Erdal 385-386) ~ *yarğuçı* (*yarğuçı-sı bitkeçi-si* 'les juges et les scribes' Geng-Hamilton 1981:20, 38 IV/8; *yarğuçı* CC 118 → Mo. **jarꞑuci** (Rybatzky 2006: 318a) ile] yapısındaki terimlerle birleşir. *Imğa-amğa*'nın Çince 押衙 *yǎ-yǎ*'dan geçtiğine dair izah ve kabuller (bkz. Moriyasu 1991:89, Almanca çev. 2004:111, Rybatzky 2006:82) ise, *buyruḡ* 'kumandan, bakan' (< *buyr-uk*) yapısındaki *tutuḡ* '(daha çok) devletin uç/sınır vilayetlerinin askerî-idarî başı' unvanının Çince'den izahına benziyor. Elimizdeki malzemeye göre, anlaşılan Hunlarla başlayıp (Kök) Türklerle devam eden zamanlarda Türkler, han/kağan sarayı içindeki hanlık/kağanlık yönetiminin yazma, yazışma, sayma, toplama ve kayıt tutma, devlet damgası altına alma, saklama gibi devletin iktisadî olarak kalkınmasına dair işleri de kapsayan idarî ve malî birimlerine bağlı çalışan yüksek dereceli memurlarından, oğullarının ve tâbileri diğerlerinin üstüne devleti temsil eden *tamğaçı*'lar (bkz. Kül Tigin Kuzey 13 *maḡaraç tamğaçı oḡuz bilge tamğaçı*) atadıkları gibi, *imğaların* ve/veya *él imğalarını* da atıyorlar idi. *Imğa* DLT'de 'malları korumak ve onları toplamakla görevli hazinedar' (76/64) olarak tanımlanmıştır. Bu tanım, yukarıda da belirtildiği gibi Karahanlılarda *imğaların* en güvenilir görev tanımı olarak değerlendirilmelidir. Bunlar Çin sülale tarihlerindeki (Kök) Türk Kağanlık idaresi ile ilgili kayıtlara bakarak *ilimğalık*ın terimle birlikte işlev bakımından da hem Müslüman Karahanlı devletinde hem de çağdaşı Müslüman olmayan Türk devletlerinde değişmeden sürdüğüne işaret eder. Ancak *ilimğaların*, *él/il* 'devlet' terimi ile kurulan görev unvanlarına bakarak *imğaların* üstünde bir konumda olmaları gerektiğini söyleyebiliriz. Uygur Iduk-Kut Hanlığında devletin maliye ve yazı işleri dairelerinin (yani, *aḡlık* ve *bitiglik*) başbakanın/*il ögesi*'nin idaresinde yürütüldüğünü ve bu yönüyle de (Karahanlı)

Türk Hakanlığı ile uygunlaştığını göstermektedir ki, Yûsuf'un eserinde *yalawaç - bitigçi - ilmğa - ağıcı* devlet kurları arasında kurulan ilişki de belirgin biçimde bunu desteklemektedir. Kutadgu Bilig'in 29.-43. bâblarını kaplayan hükümdar-Ögdülmiş müşaveresi *beg - vezir - sü başlar er - uluğ hâcib - kapuğ başlar er - yalawaç - bitigçi (-) ilmğa - ağıcı - aş başçısı hon-salar - idişçiler başı serâbdâr - tapuğçılar* olarak *ukuš* 'akıl' makamındaki bir devlet erkânı dizilişini/kurlarını ayrıntılı olarak verir. *Bitigçi* (ve) *ilmğalar*, bir bilgili kişiye söylenen kısımlarda "asil mansıplara ulaşmış hizmetkârlar", yani *ul atka tegmiş tapuğ kılğuçılar* (4135) arasında belirtilmiştir. *Begden bitigçi ilmğa*'ya uzanan bu yukarıdan aşağı sıralama 4136 *beglik* - 4137 *yawğu* - 4138 *sü erki teg-* - 4139 *hıl ya on otağ teg-* - 4140 *vezirlik teg-* - 4141 *ögelik teg-* - 4142 *kök ayıkluk teg-* - 4143 *sü başı yâ il başı bol-* - 4144 *hâcib bol-* - 4145 *ağıcı (ağılıkka a. kıl-)* - 4146 *bitigçi ilmğa (bolun-)* olarak izlenebilmektedir: Eserde bu asıl mansıp sahibi *tapuğçılar*, onlara tâbi veya onların altında çalışan *tapuğçılar/işçiler* izler: 4148 *töşekçi - kuşçı - aşçı* v.b. Yûsuf'un 'asil mansıp' için *ul* 'asil, temel' (ED 124a) sözcüğünden yararlanarak **ul at** terimini yaratmış olduğu anlaşılıyor, zira eserde *at* 'mansıp' için *ol* işaret sıfatını gerektirmeyen beyitler vardır, meselâ 4577 *yoğ aş bolur yâ ölüğ atıña / yâ ul at bulup aş birür yatıña*.

İlmğa sözcüğünün ilişkili ad-sanlarla KB'de geçtiği yerlere bakılırsa, bâb başlıklarında, 4146'da "gönül sırrını sağlam ve sıkı bir biçimde tutmaları ve ağızlarından söz kaçırmamaları gerektiği" belirtilerek *bitigçi* ile birlikte *bitigçi ilmğa* olarak ve ilk dizesinde *sü başı* ve *hâcib* kurlarının sayıldığı 4065'in ikinci dizesinde *söz aç-* eylemi ile ilişkisi kurularak tek başına bulunur.

2928 *yalawaç bitigçi kalı bolsa yig / anıy yası ilke toqr ay tetig*

4048 *bitig bilse sakış ağıcı bolur / ukuş ög ked erse bitigçi bolur*

4145 *ağılıkka kılsa ağıcı sini / bütün çin bolup sen yoriğil köni*

4146 *bitigçi ilmğa bolunsa özüy / köñül sırrı bek tut çıkarma sözüğ*

4065 *kayusı sü başı kayusı hâcib / kayusı ilmğa bolur söz açıp*

5913 *üçünçi tetig uz bitigçi bolur / kiriş hem çıkış bilse kaznağ tolur*

KB'deki veriler, *bitigçileri* üç devlet görevlisi ile doğrudan ilişkilendirir. Bunlar *yalawaçlar*, *ağıçılar* ve ve *ilmğalar* olarak karşımıza açıklamaları ile çıkarlar. *Bitigçi*'nin *yalawaç*'la ilişkisi *bitigçi*'nin varsa *bitig*deki yanlısını *bitig* muhabatına düzelterek doğrusunu iletme iken, *ilmğa* ve *ağıcı* 'hazinedar' ile ilişkisi hesap-kitap bilmeleri (*bitig sakış bil-*) üzerine kuruludur. Bu ilişkide *bitigçilerin ilmğa* ve *ağıçılarla* beraber devletin tutulan defterlerle kayıt altına alınan gelir-giderlerinin hesap-kitabı işlerinde üstlendikleri görevi de işaret ettiğini görmekteyiz. Türkistan Türk bürokrasisinde Karahanlılardaki *bitigçilerin* yerini daha sonra *bağşılar* alırken, *ağıcı* ve *ilmğaların* yerini ise *başkağların* aldığı

anlaşılmaktadır. Eserin 34. bâbı, hükümdarın *bitigçi*'ye nasıl güvenerek yazılarını yazdırabileceği sorusu üzerine (2671) Ögdülmiş'in cevabı olarak *bitigçi ilmğaların* nasıl olması gerektiğine ayrılmıştır (2672-2738). Hükümdarın sorusu *bitigçilerin* eski Türklerde *beglerin* yazılarını yazan görevli olduğunu ve sahip olmaları gereken ilk vasıflarının da güvenilir olması gerektiğini zaten söylemektedir. Biz böylece *bitigçi* ve *ilmğaların* doğrudan hükümdara bağlı ve devletin bütün malî ve idarî yazışmalarından ve kayıtlarından sorumlu kişileri olduğunu söyleyebiliriz. Ögdülmiş'in cevabı bunu güçlendirir. Buna göre Yûsuf'un bu bâbda *ilmğa* olmadan, sıkça yalnızca *bitigçi* adını zikrederek yazdıkları hiç şüphesiz *ilmğa* için de geçerlidir.

Buna göre Karahanlı devletinin *bitigçi* ve *ilmğaları*,

- (1) Beglerin sözlerini yazarlar (2674).
- (2) Beglerin önemli veya önemsiz söylediği sırları tutmalıdırlar (2675).
- (3) Bu sırlara vâkıf olan kimse güvenilir, dürüst ve dini bütün olmalıdır (2676).
- (4) *Bitigçi*, bilgili, akıllı, güzel bir hatta ve üstün bir belâgata sahip olmalıdır (2693).
- (5) *Bitigçinin* hattı belirgin (*belgülig*) olmalıdır (2733).
- (6) *Bitigçi* yazıda sözü yanlış yazmamalıdır. Yakınlar ve yabancılar arasında kırınglıkların ortaya çıkması yazıda sözün yanlış yazılmasından dolayıdır (2734). Yanlış yazılmış sözü, elçi (*yalawaç*) dili ile düzeltmelidir (2736).
- (7) *Bitigçinin* gözü tok olmalı ve tamahkâr olmamalıdır; doğru, içten ve gönüllü gani olmalıdır (2721).
- (8) *Bitigçi* haris olmamalıdır; bilgisini kötüye kullanmamalı, tamah ederek yazmamalı, yazıyı tahrif etmemelidir (2725).
- (9) Sır saklamayan *bitigçinin* cezası ölümdür (2683). Altın ve gümüş görünce aldanırsa başını kaybeder (2726).
- (10) *Bitigçi* sadık olmalı ve her zaman göreve hazır olmalı, her istenildiğinde, lazım olduğunda hazır bulunmalıdır (2727, 2731).
- (11) *Bitigçi* canı, malı-mülkü de dâhil beyine feda edecek kadar fedakâr olmalıdır (2728).
- (12) *Bitigçi* içki içmemeli, temiz tabiatli olmalı; yakışık olmayan bütün hareketleri kendinden uzaklaştırmalıdır (2729). Zira içki içen *bitigçi* bilgiden uzaklaşacağı/şuurunu kaybedeceği için yazıda şaşırır (2730).

Çünkü,

- (13) Devlet işlerinin tanzimi yazı ile olur ve devletin gelirleri de yazı ile kayda geçirilir (2707).
- (14) Ülkeye hükmedilecekse kalem ile hükmedilir (2711).

Böylece,

bölümde *Ötüken begi*'ne ikinci atfını yapar (2682) ve Türk yasalarında (: *törü*) devlet sırrını saklamayan sır kâtibinin uğradığı cezayı *Ötüken begi*'ne söyletir (2683, ayrıca 2726). *Ötüken begi* burada “çok iyi söyleyen ve sözün iyisini ulaştırır”dır. Aynı bölümde, devlet idaresinde söz ile yazı arasında kurulan sağlam ilişkide (2703, 2707, 2711, 2714), “yazışma usûlü”nün (: *bitig söz yanı*) en iyi usûl olduğunun *Ila S¹R ?TAŋI'nA*¹⁷ söyletilmiş olması

(15) Kalem memleket tanzim eder ve hazine toplar (2714).

(16) Kalemde mürekkep damlarsa, altın gelir (2715).

(17) Güzel ve iyi bir memleket, ... kalem ile tanzim edilir (2720).

¹⁷ 2696 *Ila S¹R tAŋI*: Arat *Ila sır teŋi* olarak okuyup “Ila kâtibi” olarak yorumlamıştır. İbareyi yalnızca B 200/9 böyle okutmaktadır; C'de bu beyit yoktur. A97/37'de ise denk gelen kısım *til-e ser teŋi* olarak yazılmıştır. A yazıcısı beyitin ikinci dizesini de değiştirmiştir, B'nin ilk *yanı* sözcüğünün yerini *neŋ*, ikincisini *teŋ* almıştır; bu onun *teŋ* sözcüğünü bildiğini gösterdiği gibi, beyiti tümden değiştirip benzer bir içeriğe taşıdığını da gösteriyor. A'da *teŋi* olarak görünmesi *teŋi* olarak okunmasına imkân verir. *Ila*'yı izleyen sözcüğün bağlamdan ve yazımdan hareketle naşiri tarafından Arapça *sırr* 'sır' olarak anlaşıldığı anlaşılmaktadır. Eğer onu izleyen sözcük *teŋi* olarak yorumlanacaksa, hattın güzelliğinin belagatle birleştiğinde yazılı sözün de mükemmel bir ifade bulacağına işaret eden 2695. beyitteki hat ve belâğatin birleşmesinin, yani birbirine denk olmasının *teŋeş-* fiili ile verilmiş olması, *Ila sır teŋi* için açıklayıcı olabilir. Eğer aynı sözcüklerse, *teŋ* metinde 6039 *ağarı teŋinçe* ve 6043'te *ağarı teŋi* olarak *ağar* ile bir çift söz gibi de kullanılmıştır. KB 2695 *teŋeş-* fiili, Buddhist çevre metinlerinde tanıklanmıştır: *tüŋüşgäy mu olar yeg alıg üzä* HtPar 143,20 (UWb 92b *alıg*). KB 2695 *teŋeş-* (*belâgat bile hat*) fiilinin (ED 526b XI. yüzyıldan itibaren DLT, KB) işlevi Buddh. Türk Hüen-ts. 1833 *kamağ suturlarığ teŋlemek atlıg ülgü*, U III 29, 16 *bir padakça teŋlig nom* ibarelerindeki *teŋlemek* ve *teŋlig* ile de karşılaştırılabilir. Bu sözcüğün, TT IV 10, 21'de *savçı* ile birlikte tanıklanan ve Clauson tarafından Çince alıntılanmış olabileceği belirtilerek 'messenger' anlamını verdiği (ED 516b VUD?F *tüŋci*: 785a *sa:vç:*), Erdal'ın art sıradan *tüŋçi* olarak yorumlayıp *savçı* veya *paxuayçı* ile birlikte kullanılarak 'spy, informer' anlamında kullanıldığını belirttiği sözcüğün (1991:111, 448) ilk hecesiyle ilgisi yoktur.

Bize göre bu yazımla sözcük, KB'de *öge* unvanının T3K İYELİKLİ kullanımında gördüğümüz 4069 *ögi* ve 4067 *kaŋuğa ögelik teŋir ög bolur* dizesindeki *öge* için *ög* ile karşılaştırılmalı ve *öge* (< *ö-ge*, *ö-* 'düşünmek'), *bilge* (< *bil-ge*, *bil-* 'bilmek') gibi sonu -*gA* ile biten Türk ad-sınları grubuna dâhil edilmelidir. Önündeki *sR*

da (2696), Ötügen - İla hattı arasında kurulmuş olan mekân bağının, eski Türklerde devlet yazışma kültürünün zaman-mekân derinliğine dair bir tanık olabilir.

Eserdeki *İla erkini* (4752) ve *İla begi*'nin (1779) sözlerine yapılmış atıflar da aynı kapsam içinde; Ötügen'den başlayıp gelen devlet geleneği ve töresi içinde değerlendirilebilir. *Erkin* unvanını DLT'de *irkin* okutacak şekilde buluyoruz. Kâşgarlı Mahmûd, *irkin suw* 'birikinti su. Aynı zamanda biriken her şey' ardında 'Karluk büyüklerine *köl irkin* lakabı verilir; onun akli birikmiş bir göle benzer demektir.' (DLT 67/53) diyerek *irkin* unvanını Karluk büyüklerine ait bir unvan olarak belirtir. Bu ibare KB'de de geçmiştir. Clauson KB'nin bütün elyazmalarında A 117/3 *kök erken*, B 293/8 *kör tiğın* (noktasız *teğ*, C 239/16 *kök irken* olarak yazılıp Arat'ın *tiğın beg* (4068) olarak metne aldığı kısmı *kül i/erkin* olarak yorumlamıştır (ED 225b).¹⁸ Bunlar DLT'den hareket ederek Yûsuf'un *İla erkini*'nin ilk Türk Kağanlığından itibaren Türkçe kaynaklardan tanıkladığımız ve Ötügen Uygur

ise, *sir* okunabilir ve kağanlık yazıtları ile kaynaklarda *Türk* ve *Tarduş* etnonimleri ile birlikte geçen, Bilge Kağan yazıtında ise *Toğuz Oğuz ve Éki Ediz* budun adlarından önce [*Altı Sir* (Doğu 10) olarak tek başına da tanıklanan *Sir* budun adı ile bir ve aynı olabilir. Bilindiği gibi bu etnonim, İstemi kağan için *sir yabğu*'da ve Küli Çor Yazıtında (Doğu 9) da *sir irkin*'de *yabğu* ve *irkin* unvanları ile birlikte tanıklanmıştır. Özellikle, etnonimin Küli Çor yazıtında geçtiği kısmın içeriği kadar, İla Vadisinin de (Kök) Türk Kağanlığının yabguluk sevk ve idaresinde olduğu göz önüne alınırsa, KB'deki sözün sahibinin tarihsel bir *İla *Sir ?*tAngAsInA* ait olduğu düşünülebilir.

¹⁸ İbarenin geçtiği beyit şöyledir: 4068 *ıayusı inanç beg ıayı çağrı beg / ıayusı kül erkin ıayı ıawlı beg. ıağrı beg ve ıawlı beg* unvanlarının ise, ongunları (: kut hayvanları) sırası ile 'çakır kuşu' ve 'şahin' olan boyların beylerine işaret ediyor olmalıdır. *ıawlı* 'şahin' kuşunun Bozokların Kayı, Bayat, Alka Evlü, Kara Evlülerinin, *ıağrı* 'çakır kuşu'nun ise, Üç Okların İğdir, Bügdüz, Yıwa ve Kınıklarının kut hayvanları olduğu bilinmektedir. Türklerde *tamga* ve Oğuz boylarının tamga ve kut hayvanları için bkz. Alışık (2008: 66-78). Türklerde kut hayvanlarının adlarının kişi adı ve unvan olarak kullanımı *Türk Ad Bilimi*'nin ayrıca incelenmeye değer bir konusu olarak hâlâ önümüzde durmaktadır.

kağanlığında süren *erkin/irkin* unvanının Karahanlı sahasındaki yerine¹⁹ ve Karluklara sınırlanmış bir unvan olarak kullanılmaya devam ettiğine işaret eder. Muhtemelen Yûsuf'un *Ila begi* (1779) ve *Ila atlığı*/ileri geleni veya gelenlerinden (KB 841, 1629, 2319, 2696) verdiği sözler de Karluk boyundan kişilerin sözleri idi.²⁰ Biz

¹⁹ *irkin/erkin* unvanı Türk runik alfabesi ile yazılı metinlerde (: Kül Tigin Doğu 34 *yir bayırku uluğ irkin*; Küli Çor Doğu 9 *sir irkin*) tanıklandığı kadar Çin kaynakları dışında daha geç tarihli Türkçe va başka dillerde metinlerde de tanıklanmıştır.

²⁰ Yûsuf KB'de, Kâşgarlı Mahmûd'un 'köylülerin ve Türkmenlerin büyüklerine verilen unvan' (501/402) olarak kaydettiği *kök ayuqların* da bir sözüne yer vermiştir:

2644 *negü tir eşitgil bilir kök ayuq / bu söz uqmasa er anuñ ögi yoq*
2644 C'de yoktur, sözcüğün A nüshası yazıcıları tarafından tanınmadığı dizinin A23 *negü ter iş(i)dgil bilür kegi* (satır altında Uygur harfli *bilgi yoq*) *yoq* olarak yeniden düzenlenmesinden anlaşılmaktadır. Bunu A yazıcısının mansıbın olduğu 4967/2 dizesini A117/2 *kün oyuk-luq-ta öz at alur*, B yazıcısının ise ibareyi B293/7 *köngü yulık* (y- ve -ı- noktasız) olarak yazmaları güçlendirir. 4142'deki ise, A'da bu kez *koq oyukluq* olarak aslına daha yakın bir yazımla kaydedilmiştir. Bunlar, *kök ayuqluq* mansıbının değerini yitirdiğini veya artık geçerli olmadığını gösterebilir. Bu unvan 4067'de *kök ayuqluq* olarak açıkça bellidir. Ercilasun-Akkoyunlu'nun sözcüğü DLT'de *kök yuq* olarak okumalarında tek sözcük olarak yazılması etkili olmuş olmalıdır, fakat Clauson'un da belirttiği gibi 4 *kö:k*'ün hemen ardından geldiğinden *kök-ayuq* olarak düzeltilmelidir. Clauson *ayuq*'un başka yerlerde geçmediğini söyleyerek anlamının açık olmadığını belirtir ve bu yüzden ibarenin ilk parçasındaki *kök*'ün normal anlamlarından birine sahip olup olmadığını söylemenin mümkün olmadığını ifade eder. Anlaşılan bu yüzden Clauson sözlüğünde yalnızca KB ve DLT'den tanıklanan bu ibarenin ilk parçası için yeni bir madde başı açmıştır: ED 709a 5 *kö:k*. Tezcan (1981: 51) bu unvanın, Kırgız *kök başı* 'sudan yararlanma işlerini düzenleyen kişi' ile karşılaştırılabileceğini belirtmiştir. Bu unvanın da Türkmen-Karluklar arasından çıkan beyler için olduğunu düşünebiliriz.

Kök ayuq mansıbı, KB'de *kök ayuqluq* olarak çeşitli mansıpların sıralandığı bölümlerde iki kez geçmiştir:

4067 *kayuka ögelik tegir ög bolur / kayu kök ayuqluq üze at alur*

4142 *kalı kök ayuqluq tegir erse kör / özin ked küdezgü kutı badı kur*

Bunlardan 4142'deki hizmetle kuşanılan kurların yukarıdan aşağı sıralandığı mansıplar arasında *ögelik*'ten sonra, *sü başı yā il başı*'dan önce; 4067'deki ise

Yûsuf'un (Kök) Türk kağanlığının batı kanadı yöneticileri için tevdi edilen *erkin* unvanını taşıyan *İla erkini*'nin bir sözüne yaptığı atfı (4752), Tabgaç Buğra Hanların ilk Türk Kağanlığının yıkılmasından sonraki bir arayış ve toparlanma sürecinden sonra (Kök) Türk kağanlığının batı kanadı üstünde siyasî erki yeniden ihya ettiklerini destekler nitelikte bir tanık olarak da değerlendirebiliriz.²¹ Yûsuf'un *tapuğcı törüsü*'ne dair sözünü

kurların aşağıdan yukarıya sıralandığı mansıplar arasında *ögelik* ile aynı beyitte, fakat ona muvazi olarak ikinci dizede, *ımaç beg - çağrı beg*'den ise önce geçmiştir. Biz asıl mansıpları taşıyanların bir kısmının, budun içinde temayüz ederek gelenlere, bir kısmının da han ailesi üyeleri yanında, bağlı boy beyleri ve boy beyi ailesi üyelerine verildiğini biliyoruz. *Kök ayukluk*, Kâşgarlı'da hem köylülerle hem de bir etnonimle ilişkilendirildiğine göre bu, unvanın iki türlü de işletildiği sonucunu çıkarmaktadır. Yine özellikle Karluk büyüklerince taşındığı anlaşılan ve 10. yüzyıldan sonra görünmeye başlayan *sağun*, Cuveynî'nin *Târih-i Cihân-guşâ*'sında "*kwk s'yr* ساغر كوك" olarak maruf Semerkand hanı Celâle'd-dîn "Alî bin al-Hüseyn" olarak Batı Karahanlılar zamanından bir Semerkand hanı için *كوك* ile birlikte geçmiştir. Bu ibare Köprülü tarafından *kök sağun* olarak okunmuş ve *kök*'ün *sağun*'u daha yüksek bir seviyeye çıkartan bir değerde olduğu belirtilmiştir (Donuk 1988:32, Köprülü 1939:22-34). G. Doerfer ise, Cuveynî'deki *kwk s'yr*'in ilk parçasının *kül tegin*, *kül çor*, *kül erkin*, *kül tudun* unvanlarında görülen *kül*'e bakarak *kül sağun* olarak okunması gerektiğini belirtir (TMEN III, 1214). Bununla birlikte MK'nın Karluk büyüklerine ait bir lakap olarak kaydettiği (DLT 203, ED 811b *sağun*) *sağun*'lu bu birleşimin KB ve DLT'de tanıklanan *kök ayuk* mansıbının açıklanmasında, *kök türk* ve *kök teñri*'deki *kök*'leri de hatırlayarak, göz ardı etmemek gerekir. Ayrıca bkz. Hunkan (2015:119)

²¹ KB'de *yawğu* unvanının *beglik*ten sonra en yüksek unvan olarak sıralanması da XI. yüzyıl Türk Hakanlığının kuruluş yıllarının; "Yavguluk" devrinin bir işaretidir ve Yûsuf zamanında ülke hakanlık mevkiine çoktan yükselmiştir. Hunkan'ın, Üç Karluk boyunun, 766 yılında Türğişlere son vererek Balâsâğûn, Tarâz ve daha sonra elde ettikleri Kâşgar merkezlerinde "Yabguluk" çatısı altında tesis ettikleri birliği, Türk Hakanlığı'nın kuruluşunun ilk aşaması, yani "Yabguluk" devri olarak tanımlamasını ve bu ilk aşamanın en geç, Aşina soyundan gelen Bilge N.çor Kadir Han'ın tarih sahnesinde ilk kez görüldüğü 225 / 839-840 yılına kadar tamamlandığı ve ülkenin Yabguluk'tan "Hakanlık" mevkiine yükselerek dokuz tuğlu bir devlet olduğuna dair görüşünü (Hunkan 2005), biz de kabul ediyoruz. KB'de bunun işareti şu beyitle de verilmiştir: 4893 *yaşık örledi*

naklettiği bu *Ila erkininin* kim olduğunu elbette bilmiyoruz. Ancak bildiğimiz, *erkin* unvanının On Okların batıdaki beş Nu-şı-bı boyu beylerine verildiğidir ki, Yûsuf'un *Ila erkini* ya *Ila* ve havalisini işgal eden oklardan birinin erkini idi²² ya da 8. yüzyılın ortalarından itibaren Türgişleri zorlayarak onların yerini alan Karluk erkinlerinden biri idi. Biz bu *Ila erkininin* nakledilen sözünde geçen sözcüklere bakarak da onun dili hakkında birkaç şey söyleyebiliriz. *Ila erkininin kör-* yerine, ancak DLT ve KB'den itibaren tanıklamaya başladığımız *bağ-* fiilini kullanmış olması (KB 4753/1) bölge nüfusunun dilinin diyalektal türlenmesindeki

yirde koptı toğı / yağa keldi aşnu toğuz al tuğı "Güneş yükseldi, yerden toz kalktı; dokuz al tuğu yaklaşmaya başladı." (Arat 1974²:353).

²² *Ila* vadisinin "Türk" yerleşme tarihi izlenebilmektedir. Bkz. Ögel (1962), Sinor (ed. 2000), Golden (1992). *Ila*, KB'nin çağdaşı DLT'den de izlenebilmektedir:

DLT 58/44 **Ila** nehir adı. İki kıyasına iki Türk kabilesi iner: **Yağma** ve **Tohsı**. Ve **Çigil**'in bir kısmı. Türk diyarının Ceyhun'udur.

DLT 41/28 **ögüz** akan her ırmak. Ceyhun ve Fırat gibi. Oğuzlarda bu kelime kullanıldığı zaman Benegit (Seyhun ?) ırmağı kastedilir. Şehirleri onun üzerindedir. Göçebe olanlar da bu ırmağın iki yakasına konarlar. Türk diyarındaki birçok nehir de bu isimle adlandırılır. Aynı şekilde uçtaki bir şehre **İki Ögüz** adı verilmiştir. Bu şehir **Ila** ile **Yawınc** ırmakları arasındadır.

DLT 608/500 **Yawınc Ila** yakınlarında bir şehrin adı.

DLT 25/11 Dillerin en hafifi **Oguz**larındadır. En doğrusu; **Yağma** ve **Tohsı**lar ile tâ **Uygur** şehirlerine kadar **Etil**, **Yamar**, **Ertiş**, **Ila** vadilerinde oturanlarındadır. En fasihi ise Hâkaniye (Karahanlı) hanlarının ve onlarla münasebette olanlarındadır.

456/359 **Yamar** yer adı. Oradan **Yamar suvı** akar. Bu, Yabaku bozkırında büyük bir vadidir.

DLT 549/448 **kimi** gemi (549) - Türklerde esreli ke- ile. Şiir: *kimi içre oldurup / Ila suvın keçtimiz / Uygur tapa başlanıp / Mıñlak ilin açtıımız* "Diyor ki: Gemiye bindik ve **Ila** suyunu geçtik. Bu, büyük bir ırmaktır. Uygur'a doğru yöneldik ve Mıñlak'ı fethettik."

yerine dair ipucu sunabilecek bir tanık olarak değerlendirilebilir²³. **bağ-** ve onun fiil türevlerinin Yûsuf'un da diyalektal fiil söz varlığının sıklığı yüksek sözcüklerinden biri olduğu anlaşılma birliğinde, bir tasvirî fiil gibi **bar-** ile 'dikkat etmek' anlamında kullanılan **bağa bar-** KB'de biri İla erkininin sözünde (4753), diğeri Ögdülmiş'in konuşmasında (6390) olmak üzere iki kez geçerken, aynı anlamda kullanılmış olan **körü bar-** eserin bütününe yayılarak hâkim kullanım olarak karşımıza çıkıyor. Yûsuf eserinde üç yerde **İla** ileri gelenlerine de gönderim yapmıştır (841, 1629, 2319). Bütün bu en sık baş vurulan **İla** kayıtları, bir yandan onun yetiştiği ve olgunlaştığı iklimin İli havalisi olduğunu güçlendirirken, bir yandan da Karahanlı yönetiminin doğu kanadında **İla** sâkinlerinin daha çok öne çıkmış olabileceğini veya Yûsuf'un sanki öyle olmasını istediğini akla getirmektedir. Hükümdar ile Ay Toldı arasındaki müşaverede Ay Toldı, bir **İla atlığı**'na şunları söylemiştir: *negü tir eşitgil İla atlığı / tapuğun bedümiş kişi kutluğu, tapınsa tapuğcu begiğe kalı / katıg tutğu begler sevinçi yolu, bu begler tapısı üze kıl tapuğ / begi taplasa tapğı açtı kapuğ, tapuğcu tapuğ bilse törke tegir / tapuğ bilmese tördin ilke kelir, begin ked sevindürse tapnur kılı / açıldı bu kılka ağırılık yolu* "İla ülkesinin hizmet ederek, ikbale ermiş şöhret kazanmış kudretli şahsiyeti ne der, dinle. Hizmetkâr hizmet ederken, dâimâ beyleri memnûn edecek yoldan yürümelidir. Beyleri memnûn edecek şekilde hizmet et; bey memnûn olursa, bu hizmet ikbâl kapılarını açar. Hizmetkâr hizmet etmesini bilirse, baş-köşeye erişir; hizmet etmesini bilmezse, baş-köşeden eşige düşer. Hizmet eden kul beyini memnûn ederse, bu kul için itibar ve ihsan kapıları açılmış olur." (841 v.d).

²³ KB 4753 **bağa barsa ters iş bu begler işi / tapınsa teslim terk yaranmaz kişi** "Dikkat edersen, bu beylerin işi ters bir iştir; insan çok çalışmakla onlara kendisini kolay kolay beğendiremez." (Arat 1974²:343).

Hükümdarın *yalawaç*/elçisi olarak Odğurmuş'a gelmiş olan Ögdülmiş'in mektubu teslim ettikten sonra Odğurmuş'ın ona söylediği *yalawaç* töresine dair son sözleri bize iki ilgi çekici veriyi daha sunmuştur. Bunlar, *Uç Ordu hanı* ile *Türk hanı*'nın sözlerine dair şiirleştirilmiş kayıtlarda saklıdır. Odğurmuş önce *Uç Ordu hanı*'nın sözünü (3816) ve sonra "ondan daha üstün" olduğunu da belirterek *Türk hanı*'nın sözlerini (3817 v.d.) Ögdülmiş'e söyler. Biz Odğurmuş'ın *Türk hanı*'nın hangi "Türk" adlı devletin hanı olduğu kadar, bu Türk devlet *yalawaç* yasasının ne olduğu bilgisinin hâldeki Türk hanlarına aktarılırken, Kâşgar-Balasagun hattında hüküm süren yeni devletin hangi tarihsel devlet zeminine yaslandığına dair bir tanık olup olmadığını da elbette sormalıyız. Aynı bağlam içinde geçen *Uç Ordu hanı* dışında, bir diğer *Uç Ordu hanı* kaydına 2966'da da rastlıyoruz. Hizmetkârların beyler üzerindeki haklarının ne olduğuna dair bölümde (XXXVII I) budun seçkini ve insanların doğrusu olarak tanımlanan *Uç Ordu hanı*'nın sözleri Ögdülmiş'ten hükümdara söylenir; *beg* 'bey' iyi tutulan *tapuğçı* 'hizmetkâr/çalışan' ile ancak *erk/erklig il kend* 'güç/güçlü devlet'i düzenler ve böylelikle *bedük at* 'büyük ad' elde edebilir. *Uç Ordu* 1594'te bu kez *beg* ile birliktedir. Dankoff bu beyti *Uç Ordu Begi* "Uç Ordu beyi"nin sözünün hükümdar tarafından Ögdülmiş'e söylendiğini düşünerek çevirmişse de, bu çok açık değildir ve Yûsuf'un doğrudan okura hükümdarın sözünü güçlendirmek için eklediği bir kayıt olarak da düşünülebilir. Dankoff çevirisinde, yer adlarını ve eserin kahramanları dışında bilinen özel adları korumuştur, bununla birlikte *Uç Ordu* her yerde ilk harfleri büyük olarak 'Three-Camps' olarak çevrilmiştir. Bu çeviri onun ibareyi *Üç Ordu* olarak okuduğunu gösterir. Emel Esin de KB kayıtlarını Türk kağanlarının birden çok başkentleri olduğu bilgisinden hareket ederek *üç ordu* olarak değerlendirmiştir (1968: 148, d.n. 54). *Uç Ordu*'nun *Kuz Ordu* gibi bir yeri işaret edip etmediği ayrıntılı çalışmaların konusu olmamıştır. *Uç Ordu*'nun ilk parçasına DLT'de '-kalın elif ile - Meşhur bir şehir' (30₁₆) rastlamaktayız. Kâşgarlı

haritasında da Uç'un yerini işaretlemiştir. Yûsuf'un Uç Ordusu'ndaki Uç'un DLT'deki Uç şehri ile bir ve aynı olup olmadığı açık değilse de²⁴, her iki kayıttaki Uç özel adı uç 'uç' (ED 17b-18a 1 u:ç) ile ilgilendirilip Türk kağanlıkları zamanındaki "uç kağan"lıkları ile karşılaştırmaya değerdir²⁵.

Yûsuf'un doğma-büyüme yerinin yoğun Çigil ve Yagma yerleşmelerine bağlı, Yagma ve özellikle Çigil boy adlarını geçirdiği beyit içeriklerinden anlaşılmaktadır. Metinde Çigil ve Yagma ikişer kez geçer. Yagma, beg unvanı ile biri Yûsuf'tan okura (1758), diğeri ilig/hükümdardan Ögdülmiş'e (4947) söylenirken, Çigil, her iki yerde de Ögdülmiş'ten yakın akrabası Ogdurmuş'a, onun yaşadığı yerde söylenir. Ogdurmuş, bilindiği gibi Ögdülmiş'in dünya işlerinden kendini çekmiş, zühd ve takva ehli yakın akrabasıdır ve Ögdülmiş, hükümdarın emri ile kuvvetle muhtemel yazar tarafından Kâşgar çıkış noktası alınarak iki kez Ogdurmuş'ın yaşadığı yere gitmiştir. Ogdurmuş'ın yaşadığı bu yerin neresi olduğu, KB bir kurgu metin olduğuna göre elbette belirlenemez; biz metinden onun ancak şehirden dağa çıktığı bilgisini öğreniyoruz. Ancak Ogdurmuş'ın Ögdülmiş'le olan konuşmasındaki referanslarından birinin İla erkini'nden (4752), diğेरinin Uç Ordu hanı'ndan (3815) olması, Ögdülmiş'in Ogdurmuş'a ise birine referans, diğेरine imaj bilgisi olarak iki kez

²⁴ Uç günümüzde Doğu Türkistan'daki Uç-Turfan adıyla bilinen yerleşim birimi ile birleştirilmiştir. Bu doğru olabilir. Şahin DLT 30/16'da '-kalm elif ile - Meşhur bir şehir' kaydı ile verilen Uç'u Kutadgu Bilig'deki Uç Ordu ile de ilişkilendirmiş, Kâşgar'da ikamet eden Türk hakanlarının yazlık başkenti olabileceğini de ileri sürmüştür (Şahin 2008: 117-122). MK'nın haritası da mahal olarak bu tespiti doğrulamaktadır. Merkez Mani Tapınağı Yönergesinde geçen 078 üç ordudaki yir-lerig üç kişi-ke birzün (Moriyasu 1991:43, 8782T, 82=Y 974=K7709, Pls. XXVII-XXXIII) cümlesindeki üç ordu ile ilişkisi açık değildir. Mani metni üzerinde çalışan araştırmacılar buradaki üç ordu'yu KB'deki Uç Ordu kayıtları ile karşılaştırmışlardır. Bkz. Zieme (1975:336), Moriyasu (1991:80-81).

²⁵ Bkz. Chiu T'ang Shu'daki kayıtlar için bkz. İ. Togan v.d. (2006: 226, 251, 257, 95-96). Uç beyleri de Türk yönetim düzeninden bilinmektedir.

Çigil'e (3491, 4448) başvurması ipucu olabilir. Odgurmuş'ın yaşadığı yer, Kâşgarlı'nın sözünü ettiği Kâşgar yakınılarındaki Çigillerin yaşadığı birkaç köyden biri değil, Barsgan'ın ötesinden başlayıp Taraz'a (Talas) uzanan bir alanda bir kısmının kıyısına indiği İla Vadisi arasında kara budundan Çigillerin yoğun yaşadığı yerlerden biri olabilir. Ögdülmiş'in Odgurmuş'a her iki ziyareti de atladır (I 3289-3290 *at*, 3322 *yol yürü-*; II 3955). Zühd ve takva ehli Odgurmuş ise Ögdülmiş'in evine, yani Ordukend'e=Kâşgar'a²⁶ yürüye yürüye gelmiş (5031), fakat yaya olarak gelmekle çok zahmetlere katlanmış (5039), uzak yer yakın olmuştur (5044, 5049).

Yûsuf'un eserinde 3491 *biliglig çigil* : 4448 *biligsiz çigil* ile **Çigil**'de bir karşıtlık da kurduğunu görmekteyiz. KB'yi çevirenler *biligsiz çigil*'i doğrudan bir etnonime işaret eden bir sözcük saymamışlarsa da, o da *biliglig çigil*'de olduğu gibi Çigil boyunu kastetmiş olmalıdır (sırasıyla Arat 1974²: 322, 255; Dankoff 1983:185, 154)²⁷.

Yûsuf'un 4448 *çigil*'i, Ögdülmiş'in ağzından Odgurmuş'a kara budun ile ilişkilerini nasıl düzenleyeceğini anlattığı ana bölümün altındaki *igdişçi* 'hayvan yetiştirici' meslek zümresine dair *İgdişçiler birle katılmaknı ayur* alt bölümünde, hayvan yetiştirici boyu "Çigil boyu" ile özdeşleştirdiği açıktır. Yûsuf, eserinde Türk kağanlığının bu hayvancı boyunun sosyal, iktisadî ve kültürel

²⁶ Kâşgar KB'nin A nüshasında *Orduken* olarak verilmiştir: A8/8 fihrist *tördüncü bab orduken hanı beg medhün ayur*. A'nın fihristindeki *orduken hanı* için bkz. yukarı.

²⁷ Aynı zamanda etnonim de olduğunu bildiğimiz *kıwçak*, KB'de her zaman cins ad olarak geçer: *kıwçak kowı* 2639, 5133; *kişi / er kıwçakı* 2477, 3407. Ancak 2639. beyitin B'de anlaşılmadığı, *kowı*'nın artık *kıwçak* ile birlikte değerini yitirdiği, *kowı*'nın *kulu*, *kıwçak*'ın da altında etnonime işaret ederek -p-li olarak *kıpçak* yazılmasından anlaşılmaktadır. Bu hâliyle B'nin 2639. beyiti olumsuz Kıpçak imajına da işaret eder gibidir. *Kıpçak*, kişi adı olarak Uygur sivil belgelerinde de geçer.

tanımlaması kadar kimlik tanımlamasını da yapmıştır. Yûsuf'un, Ögdülmiş üzerinden Çigilleri çok iyi tanıdığı bellidir (4445). Çigillerin Türk ordusunun at yetiştiricileri olduğunu KB 4441. beyit haber verirken, onların hayvancılıkla geçindikleri dönemin kaynaklarından da iyi bilinmektedir²⁸. 3491 *çigil* kaydı ise, bir bilgili Çigil'in sözüne yapılan atıf dolayısı ile geçer. Ancak bu beyitin nüshalara göre nasıl anlaşıldığını da görmek ilgi çekici olabilir. Beyitin ilk dizisinde geçen ve Arat'ın nüsha farklarına göre doğru olarak kurduğu *biligsiz çigil*'de *çigil* A 99/21'de *ç'gyl* olarak yazılmış iken, *biligsiz eşitgil boyun bir egil* şeklindeki ikinci dizinin *bir egil* kısmı *ber çigil* olarak yazılmıştır. Anlaşılan A nüshasının yazıcısı, Yûsuf'un ilk dizedeki Çigil etnonimini burada değerlendirmiş ve Çigil'i itaate çağırmıştır. Böyle bir anlama, dönemin Karahanlı - Selçuklu - Gazneli ilişkilerinde Çigillerin konumunu hatırlattığı gibi, daha çok Çigiller ile Karahanlı hükümdarları arasında zaman zaman baş gösteren gerginliklere de işaret etmelidir. Şüphesiz, bunlardan daha önemlisi A nüshası yazıcısının Ogdurmuş'u bu hitap ile bir Çigil olarak görmüş olmasıdır.

Çigillerle beraber Karahanlı devletinin diğer önemli Türk budun birleşenlerinden olan **Yağma** boyunun²⁹ adı, *yakşı* 'güzel' sözcüğü ile de güzellenerek verilen bir **Yağma begi**'nin her bakımdan güvenilir bir elçiyle mektup göndermenin gereksizliğine dair sözü dolayısı ile hükümdar Kün Togdı'nın Ögdülmiş'e (KB 4948) hitabında geçmiştir.

Kutadgu Bilig'de Sogd ve onunla ilişkili bir terime rastlanmaz. Eserde üç kez geçen *Tejik* adı³⁰, Türk-İranî Sasanî ilişkileri ile başlayıp Emevî ve Abbasîlerle süren Fars-Arap

²⁸ Çigiller hakkında bkz. Buharalı (1990-1991:59-62), Yakupoğlu (2010: 103-136).

²⁹ Yağmalar hakkında bkz. Hunkan (2005, 2008), Ekrem (2008).

³⁰ **Tejik**: 280, 282 *tejikler*, 3265 *tejik bilgesi*.

yayılmamasının bir sonucu olarak, başlangıçta yalnızca "Arap" etnikliğini kastetmiş olsa bile Yûsuf'un zamanında Abbasî tebası Müslüman Fars unsurlarını da içine alarak Türk olmayan "Müslümanları" kast etmiş olduğu anlaşılmaktadır. (Kök) Türk Kağanlığı yazıtlarındaki *Tezik* etnoniminin Abbasîlerle başlayıp Samanîlerle süren Türkistanlı Müslüman Batılılar için alem olduğu anlaşılmaktadır³¹. Terim, bugün Derice konuşan ancak Türk-Fars simbiyosisini güçlü bir biçimde barındıran Taciklerde devam eder.

2.2. Yûsuf'un eseri etnik aidiyeti öne çıkaran bir eser değilse bile, etnik kimlik bilinci ve bilgisi bakımından kendisi ve ötekiler arasında çizdiği sınırları belirleyebileceğimiz tanımlamaları da barındırır. Meselâ, Yûsuf'un eserindeki güzellik kavramı eski ve orta çağ "Türk normu"na uygun tarif edilmiştir³²:

*munıñda basaķı bu boşğutları / saķalsız kerek barça körki
yarı (2913)*

*yalıñ yüzlüğ oğlan **tolun teg yüzi** / bodı tal **ķara saç bediz
teg özi** (2914)*

*bili bolsa yılmık yana yarıñ **ķiñ** / **ürüñ bolsa ķırtış kızul
ķızģu eñ** (2915)*

*yaşıl kök sarığ al ağı ton **kedip** / aşıağı kötürse yaraşur
yorıp (2916)*

Yûsuf'un içkici başının sâkilerinin bu tasviri, onun eserin sonundaki *Yigitlikke açıp awuçģalıķın ayur* "Gençliğine Acıyarak

³¹ Küli Çor Yazıtı 16, Tonyukuk Yazıtı 45-46 ve *buzurman tāsik* "Müslüman Tazikler" Tezcan - Zieme (1990:150).

³² Eski çağ Türk güzellik mefhumu ve "Türk normu" için ayrıca bkz. Esin (1976). Eserde çeşitli benzetmelerde fizik antropolojik özelliklerden yararlanılmıştır, meselâ, gecenin olmasının "dünyanın zenci Habeş derisi" olması gibi: 4961 *ķalıķ bütrü tuttu sewüģler **ķaşı** / ajuñ boldı **zengī habeş ķırtışı***. Bu benzetme kömür *ķırtışı*'na denk gelir: 5012 *yaşık yirke yansa yüzin **ķizlese** / **kömür ķırtışı dünyā yüzke basa***.

İhtiyarlığını Söyler" (E) başlıklı şiirinde kendisi ile ilgili yaptığı tasvire de uyar. Yûsuf burada kendi gençlik güzelliğini tam da "Türk normu"na uygun tanımlamıştır:

*esirkep açır men saña ay yigitlik / kamuğ körkümi sen
yıratıñ yıratıttım (6528)*

*temām erğuvān teg kızıl meñzim erdi / bu kün zaferān
urğın eñde tarıttım (6529)*

*yıparsığ kara başka kâfūr eşüdüim (Arat aşudum) / tolun
teg tolu yüz kayuğa ilettim (6530)*

*yaruk yaz teg erdim tümen tü çiçeklig / hazānmu tüşüttüm
kamuğnı kurıttım (6531)*

*kadıy teg bodum erdi ok teg köni tüz / ya teg egri boldı
egildim töñittim (6532)*

Bu fizikî özelliklerini Yûsuf daha az ayrıntı ile *XI kitāb atı yörügin yime awuçğalıñın ayur*'da yalnızca saç ve boyu için verir:

*teğürdi maña elgin elig yaşım / kuğu kıldı kuzğun tüsi teg
başım (365)*

*bodum erdi ok teg köñül erdi ya / köñül kılgu oğ teg bodum
boldı ya (371)*

KB'de eser kahramanları Ay Toldı ve oğlu Ögdülmiş'in de saçları Yûsuf'unki gibi kara kuzgun tüyüne benzetilmiştir (1098, 5643). Ögdülmiş'in hükümdar Kün Togdı'ya hitapları arasında "Ey yüzü dolun (ay)!" geçer (2723, 2843). Odgurmış da yakın akrabası Ögdülmiş'e "Ey yüzü ay!" diye seslenmiştir (3451):

*yalın yüzliğ erdim bütürdi sakal kara kuzğun erdim kuğu
kıldı çal (1098)*

*kara erdi kuzğun tüsi teg başım / kuğu kondı başka yetildi
yaşım (5643)*

*kişi umduçı bolsa boldı bulun / suyurka anı sen ay körki
tolun* (2723)

*közi toq kerek ked yime köñli bay / arıgılık kerek hem yüzi
körki ay* (2843)

*yanut bérdi odgurmış aydı çın ay / negü ol tilekiñ ayā körki
ay* (3451)

Bunlar, daha sonra da orta çağlar Türk şiirinden göreceğimiz "Türk normu"na uygun güzellik tasavvurları ile uygunlaşır.

Yûsuf'un hitaplarında ve benzetmelerinde yiğitlik ve cesaret için kullanmayı tercih ettiği yırtıcı hayvan adları da bu çerçevede değerlendirilebilir. *böke*, *toya*, *sıgun* ve *kök böri* kullanılan yırtıcı adlardır. En sık kullanılan *toya* ve ardından *böke*'dir. *Kök böri* ve *sıgun* Odgurmış - Kün Togdı münazarasında geçer (5378 aya *kök böri*, 5111 ay *sıgun*); hem *kök böri* 'boz kurt' hem de *sıgun* 'sığın' metnin hükümdarı dinlemeyen Odgurmış'ından Kün Togdı'ya seslenişidir. Aynı münazarada hükümdar için diğer yırtıcılar değil de bu ikisine de müracaat edilmiş olması dikkat çekicidir. *Böke* 'büyük yılan'³³, Türkçenin erken bir tarihinde 'güçlü savaşçı' için metaforlaşarak *alp* ile birlikte karşımıza çıkar; meselâ Küli Çor, İl Teriş Kağan'ın *alpı* ve

³³ KB *böke yolçılığ* - *oduğ beg* 'uyanık bey' 2354 (XXX *Ögdülmiş iligke sü başlar er negü kerekin ayur* bâbında), *negü tir eşitgil böke yawğusı* 5043 (Odgurmış'ın hükümdara cevabında), 5523 (Ögdülmiş'in hükümdara cevabında); 3264 *ay böke* (hükümdar Odgurmış'a), 4920 (hükümdar Ögdülmiş'e), 5105, 5375 (Odgurmış hükümdara), *ay böke* (Odgurmış Ögdülmiş'e) 3545, 6141 *ay beki* (Odgurmış Ögdülmiş'e). Belki metnin çeviri naşirleri tarafından "ey büyük hükümdar!" (Arat 419) ve "O noble ruler" (Dankoff, 230) olarak yorumlanan KB 5857 *ay ilçi uluğ*'daki *uluğ* ile *yigit'e*/gence karşı bir seslenişte karşılaştığımız 931 *ay uluğ* gibi kullanımlardaki KB'nin *uluğ*'larının bir kısmını *ay böke* / *beki* ile eş değer bir kullanım olarak değerlendirmeliyiz. Bu bağlamda 5857 *ay ilçi uluğ* seslenişi, belki en iyi KB 5165 *ay ilçi tonga!* ile karşılaştırılabilir. Bu kullanımlardaki *uluğ* (< luğ < Çin. *lung*) 'ejder' için olabilir.

bökesi idi. Bu yüzden erkek cinsinden Türk alplar için 'güçlü savaşçı' yanında, buradan genişleyerek hem eski Türkçe metinlerde hem de Moğolcada 'pehlivan, güreşçi' anlamlarını da kazanmıştır. *Böke*, artık KB'de *oduğ beg*, *Kün Toğdı ilig*, *Ögdülmiş* ve yakın akraba *Odğurmuş* için kullanılmış bir alplık simgesi³⁴ gibi gözüксе de 6388 **yil böke**, sözcüğün ilk anlamına ve onun yırtıcılığına işaret eder.³⁵ Orduya kumanda edecek tetik bir beyin, *böke* rehberliğinde yırtıcı arslana binen kılıç ve kamçılı bir alpa benzetildiği 2354'teki canlandırmada da sözcüğün ilk anlamını bulmaktayız. Hükümdarın Odğurmuş'a *böke* hitabını seçmesi, Esin'in silahlarına ve cemiyet hayatına veda edip bir manastırda yokluk murâkabesine dalarak kurtuluşa erişmeyi hedefleyen Buddhacı alp tipi ile karşılaştırmamıza imkân tanır (2006 [1965]: 292). **Toña** 'kaplan'³⁶ metnin en sık kullanılan alplık simgesi hitabıdır. (Kök) Türk Kağanlığı ailesinin yiğit tiginlerinden birinin adı **Toña Tigin** olarak kağanlık yazıt kayıtlarına girmiştir (Kül Tigin Kuzey 7, Bilge Kağan Doğu 31). Y 149 Eerbek Mezar Yazıtı **Toña Külig Tarқан Beg** için dikilmişti; oğlan adı **Yerlig Çor** olup kutsal devletinin hizmetine 17 yaşında girerek Töles Alp Tarkan'lığına kadar yükselen Türk alpinin mezar yazıtındaki 𐰽 soy damgasından türeyen 𐰽 aile damgasına bakarak **Toña Külig**

³⁴ *böke*'nin alplık simgesi olarak Türk ikonografisindeki yeri ile ilgili olarak bkz. E. Esin (1969: 161-182 [2003:137-150]). KB'de *ewren* sözcüğü de geçer (ED 13b). 6231. DLT'de ise *nag* (< Skr. *nāga*: DLT *nag yılan*, *nag yılı* (*lu yıl*'ın yerini alarak) da vardır.

³⁵ Kâşgarlı, DLT'de bir masal kahramanı olarak *yiti başlığ yil böke*'yi kaydetmiştir (545/446).

³⁶ **toña**: 36, 186, 196 **ay ersig toña** (Kitap sahibi, yani Yûsuf okuruna); 573 (Ay Toldı hükümdar hâcibine); 3397, 3482, 3685, 4761, 5088, 5987, 6066 (Odğurmuş Ögdülmiş'e); 3470, 4126, 4138, 4363, 4457, 4540, 4581, 5720, 5982 (Ögdülmiş Odğurmuş'a); 1360, 1409 (Ay Toldı Kün Toğdı hükümdara); 2818 **ay toña**, 1908, 2939, 3074, 3878, 5489 (Ögdülmiş hükümdara); 5182, 5164 **ay ilçî toña**, 5379 **ay küçlüg toña** (Odğurmuş hükümdara). 2825, 3125, 3277, 6231 (hükümdar Ögdülmiş'e); 5051 (hükümdar Odğurmuş'a).

Tarhan Beg'in de Töleslerden olduğu anlaşılıyor³⁷. *Toņa*, daha geç tarihli Buddhist çevrenin kâğıda yazılı metinlerinde daha sık karşımıza çıkar: *İsiğ Edgü Tutuk Er Toņa*, *Yazır Toņa*, *Oğul Toņa* (ED 515b **toņa**), *Edgü Toņa* (UWb 355b **ädgü**). Afrâsiyâb'ın Türk adı da *Alp Er Toņa*'dır (DLT, KB). Bu sözcüğün asıl anlamının 'kaplan' olduğunu söyleyen tek otoritenin Kâşgarlı olduğunu belirten Clauson, U I 39, 15/IV 8, 15'te sözcüğün anlamının 'kaplan' olduğunu söylemek için yeterli bir delil olmadığına işaret eder. Sözcük *toņa* ve *toņa* olarak *yaŋga/yaņa* 'fil' ile birlikte geçmiştir.³⁸ Biz hem **toņa**'nın hem de *yaŋga/yaņa*'nın Kara Hanların tiginlerinin de unvanları arasında olduğunu biliyoruz.

Kendinden yaşça küçüğe sevgi bildiren hitaplardaki **kozi** 'kuzu'³⁹, **botu** 'köşek'⁴⁰ tercihleri de bu tarz Türk özelleştirmelerini gösterir. Öte yandan hem **kozi** 'kuzu' hem de **botu** 'köşek' metinde birkaç yerde vezin zaruretiyle 'insanoğlu' için kullanılmıştır, bunların da **oğul** 'insan yavrusu'na benzer bir değeri yüklediği anlaşılıyor.

Bütün bunlar Yûsuf'un içinde bulunduğu toplumun sosyal ve kültürel iletişim kodlarını anlamamızı ve Yûsuf'un dilinin yeterliliği ve yetkinliğini belirlememize imkân sağlıyor.

³⁷ Yazıtlar için sırasıyla bkz. Kormuşin (1997: 254-256 Y 149 Eerbek II, 252-254 Y 147 Eerbek I).

³⁸ Zieme (1975b:114 str. 59 *yaŋga-larım toņa-larım*, ayrıca bkz. s. 128'deki açıklama); Molnár-Zieme (1989:142, str. 23 *yaņa-larım toņa-larım*, str. 27 *toņa-larım y(a)ņa-larım*). E. Esin de buna dikkat çekmiştir (2001:139-140).

³⁹ **kozi**: 1638 (Yûsuf genç okuruna), 4631 (Ögdülmüş Ogdurmuş'a), **ay bağırşak kozi** 3311 (Ögdülmüş Ogdurmuş'a), **ay kozi** 695 (Ay Toldı hükümdara veya daha güçlü olarak genç okuruna), 1314 (Ay Toldı oğlu Ögdülmüş'e), 5843 (Ögdülmüş hükümdara), 5925 (Ögdülmüş hükümdara, fakat daha çok genç okura).

⁴⁰ **botu**: **botu** 4400 (Ögdülmüş Ogdurmuş'a), **ay botu** 4443, 4663 (Ögdülmüş Ogdurmuş'a), 5342 (Ogdurmuş hükümdara, fakat daha çok hükümdara konuşmasında genç okura).

2.3. Yûsuf'un ve adı-sanı belli ailesinin memleketi **Kuz Ordu**'dur. *Kuz Ordu*, birleşğin ikinci parçası ile devletin sevk ve idaresi için seçilmiş bir Türk *Ordu*'suna, Türk kağanlık başkentine işaret eder⁴¹. İlk parçası *kuz* ile bu başkent in kağanlık sınırlarının "kuz(ey)" kısımlarına düştüğü bellidir. Bu Türk Kağanlığının güneyde de bir başkenti olduğunu hemen gösterir: Kâşgar. *Kuz Ordu* İslâm kaynaklarında *Ƙuz balıĝ*, *Ĝuz balıĝ* olarak, Çin kaynaklarında da *Hu-sze-wolu-do* olarak Çince telaffuzuyla kaydedilmiştir (Togan 1979: 270-271). Yûsuf'un çağdaşı Kâşgarlı Mahmud'un Türk lughatinde ve haritasında Çu ırmağı kıyısında yer aldığı belirtilen *Kuz Ordu* (Kara Han) Türk Kağanlığının ordugâhıdır (Barthold 1975: 103, Hunkan 2008:9).⁴² Kâşgarlı ve Yûsuf'un zamanında, hem Kâşgarlı'nın tanıklığı ile hem de KB'nin mensur ve manzum mukaddimelerinde Yûsuf'un doğum yeri bilgilerinde Kuz Ordu'dan Balasagun'a doğru yapılan geçişler de Kuz Ordu'nun Balasagun'a denk geldiğini göstermektedir. DLT'nin hem *uluş* hem de *ordu* maddelerinde bu açıkça belirtilmiştir. Bu bakımdan **biz Yûsuf'un ve ailesinin kök yerlerinin Balasagun olduğunu ifade edebiliriz; yani Yûsuf kent soyludur.**

⁴¹ Bu En Eski Türkçe sözcüğün 'kağanın/beyin oturduğu şehir' anlamını 11. yüzyılda da sürdürdüğünü Kâşgarlı'nın sözlüğü tanıklar (74/62), dolayısı ile *ordu* Türklerde devlet merkezine işaret etmiştir. *Ordu balıĝ* = *ordu kend* / *orduken* de böyledir. Kâşgarlı, Dünya haritasını, haritada Balasagun olarak işaret edilen şehri esas merkezi olarak almış, diğer şehirleri ve ülkeleri, Balasagun'a göre ve doğu merkezli olarak düzenlenmişti. Balasagun'a Kara Hanlılarda *Ƙuz Ordu* yanında, *Ƙuz Uluş* da dendiğini biliyoruz (DLT 43/29 *uluş*: *Ƙuz uluş*, 74/62 *ordu*: *Ƙuz ordu*; Togan 1979⁵: 271; Sarıcaoğlu 2008). *Kuz Ordu* birleşğinin *Ƙuz* unsuru ile ilgili olarak bkz. ED 680b **kuz** (**ku:z?**). DLT 74/62 **ordu** 'beyin oturduğu şehir, bundan Kâşgar'a **Ordu Kend** adı verildi ki beylerin ikamet ettiği şehir demektir.' 173/149 **kend** 'şehir. Kâşgar için **Ordu Kend** denir; ikamet edilen şehir demektir; çünkü Afrâsiyab, güzel havasından dolayı orada otururdu. Burası aşağı Çin'dir'. KB'nin A nüshasındaki kayıt için bkz. yukarı. En Eski, Eski ve Orta çağ Türk "ordu"ları için bkz. Esin (1968).

⁴² Kuz Ordu, Kök Türk kağanlığının da batı kanadının ordugâhı idi. Bkz. Pritsak (1951: 285, 287), Salman (1973: 57), Taşağıl (2004: 69), Hunkan (2008).

Kâşgarlı'nın Balasagun ve civarının Türk yerleşme tarihi ve demografik yapısı ile ilgili notlarını (25/11, 623/519, 623/520, 624/520, 634/530 **Zanbı Art** "Koçnar Başı ile Balasagun arasında bir dağ geçidinin adı"), hem Batı (Bizans, Arap, Fars) hem de Doğu (Çin) kaynakları teyit eder⁴³. Kâşgarlı, Türk dili alanlarını tanımlarken, Balasagun'un çok dilli yapısından söz eder, "*Balasagunlular Soğdca ve Türkçe kullanırlar. Tırāz ve Bayzā şehirlerinin halkı dahi böyledir.*" kaydını düşer (DLT 25/11). Balasagun, DLT'de *sogdak* maddesinde de tekrar Sogdlar ile birlikte anılır. Ancak Kâşgarlı, Sogdların aslen Buhara ile Semerkand arasındaki Sogd'dan olup Balasagun'a gelip yerleşmiş bir halk olduğunu da belirtir. Aynı maddede, Sogdların Türk kılığını aldıkları, Türk huyu ile huylandıklarını da söylemiş olması (DLT 24/10, 237/206), Balasagunlu Sogdların hâkim dil Türkçeyi artık iyi bildiklerini ve Türk kültürünü benimsediklerini gösterir. İsficâb'dan Balasagun'a kadar uzanan Argu şehirleri halkının dilinin, Kâşgarlı'nın tanımıyla 'çapraşık' (DLT 25/11, 76/64) olmasının sebeplerinden biri de bu olmalıdır.

DLT'deki dile ve nüfusa dair bu kayıt, tarihsel ve arkeolojik delillerle de denetlenebilmekte ve teyit edilebilmektedir⁴⁴. **Aşağı Çu'nun ve Balasagun'un Türk soylu nüfusuna dair ilk kayıtlar**, en azından Hunlara kadar kadar uzatılabilir. Chih-Chih liderliğinde bir kısım Hun boylarının Talas boylarına yerleştiği ve bu Hunların nüfuzlarının Isıkgöl'e kadar uzandığı; bir kısım Wu-sunlarla Töles boylarını da hâkimiyet altına aldıkları bilinmektedir. Hun nüfusunun güneye inişine dair bu kayıtlar, bölgenin daha eski Türk soylu tarihini de belirtir.

Türk Arkeolojisi Çu vadisinde 8. yüzyıldan sonra Karluk kültürü ile Sogdak kültürünün karışık bir şekilde görülmeye başlandığını haber verir (Ögel 1962: 173). 9.-10. yüzyıllarda

⁴³ Balasagun şehir tarihi ile ilgili olarak bkz. Togan (1979); Konukçu (1992).

⁴⁴ Bkz. Ögel (1962: 171, 317-332), Balasagun için özellikle bkz. 325-328.

Karlıkların merkezinin Balasagun olduğu, hatta 943 yılından bir süre önce Balasagun'un "putperest Türkler" in bir saldırısına uğradığını da kaynaklar belirtmektedir (Barthold, Golden 1990: 476). Yûsuf'un zamanında bölgede, Müslümanlığın dışında, daha eskilere dayanarak Buddhizm'in ve Hristiyanlığın Nesturî kolunun da üyelerinin olduğu biliniyor. Biz buradan Yûsuf'un doğup büyüdüğü kentli sosyal muhitinin İslâmiyet-Buddhizm-Nesturî Hristiyanlık kültürlerini bir arada yaşayan bir muhit olduğu sonucunu da çıkarabiliriz.⁴⁵

Anlaşılan Yûsuf, Türk ve Sogd her iki etnik unsur arasında da her üç dine inanırın olduğu bir ortamda büyümüştür. Yûsuf'un aile geçmişinde Buddhizm'in aranabileceğini belirtmek şartırcı olmaz, zira onun eserinin tek hedef kitlesi yalnızca Müslüman Türkler değil, Müslüman olmayan Türkler ile artık Türkçe konuşan Sogdlardır da. Bu onun eserine yayılmış hâlde bulunabilir. Eserde, Yûsuf'un daha çok Oğgurmış ile açığa çıkan Buddhist öğretiyeye ilişkin bilgisi de kolayca seçilmektedir.⁴⁶ Oğgurmış ile Ögdülmiş

⁴⁵ Orta çağlarda Orta Asya'nın çok dinli yapısı hakkında bkz. Klimkeit v.d. (2000: 60-90)

⁴⁶ Yûsuf'un Buddhist öğretiyeye hâkimiyeti ve Türkçe Buddhist terminolojiye dair bilgisine işaret eden yazılar olarak Çağatay (1967) ile Barutcu Özönder (2003)'e bakılabilir. Çağatay, Oğgurmış'ın yaşayış ve hareket tarzı ile sözlerini, bıraktığı miras yanında, hizmetkârı Kumaru'nun adından da yola çıkarak KB'nin diğer üç tipine göre onun "budizmi veya hiç değilse şayet müslüman oldu ise de, gizlice eski dini, Buda taraftarlarını temsil ettiğini bu devir islâm zâhidlerinin budizm'den ayrılmadıkları" nı söyleyerek Buddhizm ve Buddhistlere gereken siyasete de işaret edip (46) Oğgurmış'ın Buddhist Türk Uygurları ve Buddhizmi temsil ettiğini ileri sürmüştür. Onun bu iddiasını destekleyen bir veri Oğgurmış'ın Ögdülmiş'e hitabında karşımıza çıkmaktadır. Oğgurmış, 4701. beyitte **ay ersig çomağ** diye Ögdülmiş'e seslenerek dünyadan yüz çevirip olana kanaat ettiğini anlatmaya devam etmiştir. Dikkate değer olan bu seslenişten sonra, Oğgurmış'ın tezini güçlendirmek için Kur'anî ve/veya Tevratî delillere de müracaat etmesidir. Müslüman Ögdülmiş'e **çomağ** diye seslenmenin, Müslüman olmayan Türklerle sınırlanmış olması, Çağatay'ın iddia ettiği gibi Oğgurmış'ın dinî kimliğini Müslümanlık dışındaki dinlerden birine yerleştirir ki, metin bunun güçlü olarak

arasında geçen münazaralarda, Yûsuf'un ad bildirmeden din ve dünya bilgisi de açığa çıkmaktadır. Meselâ, 4710 Şeddâd, 4711 Nemrud, 4712 Firavun, 4713 Kârûn, 4714 Büyük İskender, 4715 Hz. Musa, 4716 Süleyman, 4717 Hz. İsa, 4718 Hz. Muhammed'in kastedildiği beyitlerdir.

3. Balasagunlu Yûsuf, *Kutadgu Bilig*'de dilinin bütün sosyal ve kültürel iletişim kodlarını yetkinlikle kullanarak 11. yüzyıl Türk hükümdarlık *kutunun* öğretisini, Türk devlet erkânı,

Buddhizm olduğunu göstermektedir. Bu durumda, *Kutadgu Bilig*'in bu müşaveresi ve Ogdurmuş'un hükümdarla olan mektuplaşmaları ile onunla yaptığı konuşmasının ilgili kısımları Müslüman Türk muhitinin Türkçe en eski polemik metni olarak da değerlendirilebilir. **Çomağ** DLT'te 'çomak, sopa' (191/164) cins adı yanında ardından **Çomağ** 'Uygurlara ve bütün kâfirlere göre Müslüman', **Çomağ eri** 'Müslüman adam' (191/164) olarak tanımlanmıştır (ayrıca bkz. ED 423 ? F **çomak**). Bu özel ad, *çap-* maddesinde **Çomağ tat boynun çaptı** 'Uygur lehçesinde, Müslüman kâfirin boynunu vurdu' örneğinde de geçmiştir. Bu örnek cümleden **Çomağ**'ın karşıtının **Tat** olduğu anlaşılmaktadır. KB'de **Tat** hiç geçmez. **Tat**'ın 11. yüzyıl İslâmî Türk muhitinde, artık birbirinden ayrı birkaç topluluğa alem olduğu anlaşılıyor. DLT'den **Tat** etnoniminin bir yandan 'Bütün Türklerin nezdinde Fars' (228/198, 374/295, 406/317, 406/317) için kullanılırken, bir yandan da '(Yagma ve Tohsıların) Uygur kâfirleri' (30/16, 228/197, 265/233, 406/317, 413/324) için de kullanıldığı anlaşılıyor. Bu etnonim, DLT'de **Tat Tawğaç** sıralamasıyla 'Yagma ve Tohsıların konuşmasında Uygur (ve Çinli)' için de geçmiştir (228/197, 228/198, 406/317). Kara Hanların da unvanları arasında geçtiğini bildiğimiz **Tawğaç**, DLT'de 1. Mâçin, yukarı Çin (21/10, 228/197), 2. Çinli (228/197), 3. Çin diyarında oturan bir Türk boyu (228/197, 228/198) olmak üzere hem coğrafi hem de topluluk adı olarak verilmiştir. **Tawğaç Han** DLT'de hem 'melik, hükümdar' (228/198, hem de 'Çin hakani' (215/185) içindir. Hem **Tat** hem **Tawğaç** Türk Runik harfli yazıtlarda da tanıklanmıştır. Türk Runik harfli metinlerde **Tat** 'yabancı'yı gösterirken, **Tabğaç** T'ang hanedanını işaretlemiştir. Biz **Tat** ve **Tawğaç**'ı daha sonra aynı sıra ile Çingiz Türk-Moğol imparatorluğunun vârisleri Kırım hanlarının unvanlarında da buluyoruz (1467 (Dok. 2), 1472 (Dok. 3), 1472-1474 (Dok. 4), 1654 (Dok. 64) tarihli bu belgeler ve diğerleri için bkz. Kołodziejczyk (2011). Bunlar **Tawğaç**'ın hem Kök Türk ve Uygur kağanlığı yazıtlarında hem de Çingiz'in imparatorluğunda 'Çinli'yi gösteren bir etnonimden çok, Mâçin'e; Yukarı Çin'e hâkimiyeti gösteren bir âlâmet olduğuna işaret ediyor.

âdâbı ve usûlünü bütün incelikleriyle edebî-bediî düzeyde bir mesaj hâlinde ilk dili Türkçe olanlar ile artık Türk kılığına girmiş olanlara vermiştir. Yûsuf ve eseri tarihsel diyalektolojinin zaman - mekân - konuşur bilgisini dakik olarak sunması bakımından bir yandan Türkçenin standartlaşma süreçlerinin daha iyi anlaşılması bir yandan da eserin bize ulaşan nüshaları ile dilin hem Erken Orta hem de izleyen aşamalarındaki diyalektal türlenme akışının tanımlanabilmesi için birinci el kaynak değerindedir. Bütün *Kutadgu Bilig* yazmaları, ne yazıcıların kendi diyalektlerine bir tercüme ne de metnin dili ile yazıcının dilinin uzlaştırıldığı kısmî uyarlamalar değildirler. Her üç KB yazması da yazıcılarının metni hiç değiştirmeden olduğu gibi bir ayna kopyasını yapmaya çalıştıkları ayna kopyalardır. Ancak her üç metin arasında yazıcı müdahalelerinin sonuçları olarak görülen farklılıkların birleştikleri özellikler, yazmaların yazıcılarının diyalekti ile metnin kaynak diyalektinin aynı, fakat devamı olduğuna götürmektedir. Elbette KB yazmalarındaki yazıcı müdahalelerinin neler ve nerelerde olduğunu belirlemek, hem şecerevî hem de tarihsel diyalektoloji açısından bize aydınlatıcı bilgiler verecek, değişme süreçlerinin istikametlerini ve niteliklerini anlamamıza yardımcı olacaktır. Bu itibarla, eldeki yazı bu sorulara cevap arayacak bundan sonraki "*Kutadgu Bilig* II: *Kutadgu Bilig*'in metin türü ve tarihsel diyalektoloji için değeri" başlıklı incelemeye dair, *Kutadgu Bilig*'in zaman - mekân - konuşur bilgilerini anlamak için yapılmış bir giriş olarak değerlendirilmelidir.

KAYNAKÇA

ALİŞİK C. Eralp (2008). "Divânu Lûgati't-Türk'te Oğuz Damgaları", *Kâşgarlı Mahmûd Kitabı*, (Ed. F. Sema BARUTCU ÖZÖNDER), Ankara: T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Anma ve Armağan Kitapları Dizisi 11, 65-78.

- ARAT R. Rahmeti (1974²). *Kutadgu Bilig II Çeviri*. Ankara : Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ARAT R. Rahmeti (1979). *Kutadgu Bilig III İndeks*. İndeksi neşre hazırlayanlar: K. ERASLAN, O. F. SERTKAYA, N. YÜCE. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 47. Seri: IV-Sayı: A 12. İstanbul.
- ARAT R. Rahmeti (1979²). *Kutadgu Bilig I: Metin*. Ankara : Türk Dil Kurumu Yayınları. (KB)
- BARTHOLD Vasiliy Vladimiroviç (1925). "Kutadgu Bilig'in zikrettiği Bugra Han kimdir?" ve E. Denison Ross'un notu, *Türkiyat Mecmuası I*, 221-226.
- BARTHOLD Vasiliy Vladimiroviç (1975). *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, (Hzr. K. Y. KOPRAMAN ve İ. AKA), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- BARUTCU ÖZÖNDER F. Sema (2003). "Erken Orta Türkçe'de Buddhist ve İslâmî Terminoloji Üzerine Bir Karşılaştırma", *KÖK Araştırmalar*, V(1) Bahar, 13-31.
- BUHARALI Eşref (1990-1991). "Çigiller", *AÜ DTCTF Tarih Araştırmaları Dergisi*, XV/26 (1990-1991), 59-62.
- ÇAĞATAY Saadet (1967). "Kutadgu Bilig'de Oğurmuş'ın Kişiliği", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1967*, 39-49.
- CHAVANNES Éd., P. PELLiot (1911, 1913). "Un traité manichéen retrouvé en Chine", *Journal Asiatique* 1911 nov.-déc., 499-617; (deuxième partie) *Journal Asiatique* 1913 jan.-fév., 99-199 & mar.-avr., 261-394, + 2 pls.
- CLAUSON Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford University Press. (ED)

- CLEAVES Francis Woodman (1949). "Sino-Mongolian Inscription of 1362 in Memory of Prince Hindu", *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Vol. 12, No. 1/2 (Jun., 1949), 1-133+ 27 plates.
- DANKOFF Robert (1983). *Yūsuf Khaşş Hājib, Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig), A Turko-Islamic Mirror for Princes*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- DANKOFF Robert (1981). "Inner Asian Wisdom Traditions in the Pre-Mongol Period", *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 101, No. 1, *Oriental Wisdom* (Jan. - Mar., 1981), 87-95.
- DOERFER Gerhard (1963–1975). *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen. Unter besonderer Berücksichtigung älterer neupersischer Geschichtsquellen, vor allem der Mongolen- und Timuridenzeit*. Bd. I-IV, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag. **(TMEN)**
- DONUK Abdulkadir (1988). *Eski Türk Devletlerinde İdarî ve Askerî Ünvan ve Terimler*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- EKREM, Erkin (2008). "11. Yüzyılda Türk Dünyasının Doğu Kısmı", *Kâşgarlı Mahmûd Kitabı*, (Ed. F. Sema BARUTCU ÖZÖNDER), Ankara: T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Anma ve Armağan Kitapları Dizisi 11, 29-62.
- ERCİLASUN Ahmet B. ve Ziyat AKKOYUNLU (2014). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânu Lugâti't-Türk. Giriş - Metin - Çeviri - Notlar - Dizin*. Ankara : TDK Yayınları. **(DLT)**

- ERDAL Marcel (1984). "The Turkish Yarkand Documents", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, Vol. 47, No. 2, 260-301.
- ERDAL Marcel (1991). *Old Turkic word formation: a functional approach to the lexicon, I-II*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag.
- EREN Hasan (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Bizim Büro Basım Evi.
- ESİN Emel (1968). "Orduğ (Başlangıçtan Selçuklulara Kadar Türk Hakan Şehri)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 10, 135-215.
- ESİN Emel (1969). "Evren Selçuklu Sanatı Evren Tasvirinin Türk İkonografisindeki Kökenleri", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, Sayı I: 1969, Ankara 1970, 161-182 [E. Esin (2003) *Orta Asya'dan Osmanlıya Türk Sanatında İkonografik Motifler*, Kabcacı Yayınevi: İstanbul, 137-150].
- ESİN Emel (1976). "Farhar-ı Halluğ (Karluk Budist Sanatı)", *Türkiyat Mecmuası*, C. XVIII, 79-106 + XIV Levha.
- ESİN Emel (2001). *Türk Kozmolojisine Giriş*, Toplu Eserler 1, İstanbul: Kabcacı.
- GENG Shimin (1978). "Huihuwen monijiao siyuan wenshu chushi". *Kaogu xuebao* 4, 497-516. 耿世民：《回鹘文摩尼教寺院文书初释》，刊于《考古学报》，1978年第4期。
- GOLDEN Peter B. (2000). "Orta Asya'da İslâmiyetin İlk Dönemleri ve Karahanlılar", (Çev. H. BERKTAY), *Erken İç Asya Tarihi* içinde, Ed. D. SINOR, İletişim Yayınları: İstanbul, 459-497.

- GOLDEN Peter B. (1992). *An Introduction to the History of Turkic: Ethnogenesis and State-formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- GOLDEN Peter B. (2011). *Central Asia in World History*, New York - Oxford: Oxford University Press.
- GRENARD M. Fernand (1900). "La légende de Satok Boghra Khan et l'histoire", *Journal Asiatique*, 9/ 15, 5-79. Türkçe Çevirisi: O. TURAN (1929) "Satuk Buğra Han Menkıbesi ve Tarihi", *Ülkü*, Sayı: 74, 145-149; Sayı: 79, 45-52; Sayı: 80, 153-160; Sayı: 82: 343-350; Sayı: 83: 429-436.
- GRONKE Monica (1986). "The Arabic Yarkand Documents", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, Vol. 49, No. 3, 454-507. Doc. III = Tekin Ş. (1979-1980).
- GRØNBECH Kaare (1942). *Komanisches Wörterbuch. Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus*. Monumenta Linguarum Asiae Maioris: Copenhagen. (CC)
- HO Kai-lung (2008). "The New Creation of the Seal Transmitting the State Myth by the Mongol-Yuan and the Manchu-Qing", *New History*, XIX/1 (March 2008), 1-54.
- HO Kai-lung 何啟龍 (2008). "The Myth of the Seal Transmitting the State in the Yuan and Qing Dynasties 蒙元和滿清的「傳國玉璽」神話——兼論佛教「二教之門」的虛構歷史", *New History*, XIX/1 (March 2008), 1-54.
- HUART Clément (1914). "Trois actes notariés Arabes de Yârkend, Documents de l'Asie Centrale (Mission Pelliot)", *Journal Asiatique*, 4, 607-627.

- HUCKER Charles O. (1985). *A Dictionary of Official Titles in Imperial China*. Stanford: Stanford University Press.
- HUNKAN Ömer Soner (2005). *Orta Asya'da İlk Müslüman Türk Devleti Türk Hakanlığı (Karahanlılar) Kuruluş - Gelişme - Çöküş*. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Doktora Tezi.
- HUNKAN Ömer Soner (2008). "Kâşgarlı Mahmûd ve 11. Yüzyılda Türkler", *Kâşgarlı Mahmûd Kitabı*, (Ed. F. Sema BARUTCU ÖZÖNDER), Ankara: T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Anma ve Armağan Kitapları Dizisi 11, 3-27
- HUNKAN Ömer Soner (2015). *İpek Yolunun Muhafızları. Steplerden Kentlere Türk Hakanlığı (Karahanlılar) Ordusu*. Antalya: Otorite Kitap 25.
- İNALCIK Halil (1966). "Kutadgu Bilig'de Türk ve İran siyaset nazariyeleri ve gelenekleri", *Reşit Rahmeti Arat İçin*, TKAE, 259-271.
- KAFESOĞLU İbrahim (1970). "Yazılışının 900. yılı münasebetiyle Kutadgu Bilig ve kültür tarihimizdeki yeri", *İÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, I (Ekim 1970), 1-38.
- KASAI Yukiyo (2014). "The Chinese Phonetic Transcriptions of Old Turkish Words in the Chinese Sources from 6th-9th Century: Focused on the Original Word Transcribed as *Tujue* 突厥", *内陸アジア言語の研究 / Studies on The Inner Asian Languages*, C. XXIX, 57-135.
- KLIMKEIT H.-J., R. MESERVE, E. E. KARIMOV ve C. SHACKLE (2000). "2. Religious and religious movements", ed. BOSWORTH C. E. ve M. S. ASIMOV, *History of Civilizations of Central Asia, Volume IV The*

age of achievement: A.D. 750 to the end of the fifteenth century, Part Two The achievements içinde, Multiple History Series, UNESCO Publishing. 60-90.

KOÇNEV Boris D. (1995). "Svod Nadpisey na Karahanidskih Monetah: Antroponimy i Titulatura (Çast 1)", *Vostočnoe storičeskoe storičnikovedenne i Spetsialnie Distsipliny*, Vıpusk 4, Moskova, 201-278.

KOÇNEV Boris D. (1997). "Svod Nadpisey na Karahanidskih Monetah: Antroponimy i Titulatura (Çast 2)", *Vostočnoe storičeskoe storičnikovedenne i Spetsialnie Distsipliny*, Vıpusk 5, Moskova, 245-314.

KOŁODZIEJCZYK Dariusz (2011). *The Crimean Khanate and Poland-Lithuania: International Diplomacy on the European Periphery (15th–18th century): A Study of Peace Treaties Followed by Annotated Documents. The Ottoman Empire and its Heritage Politics, Society and Economy*, Vol. 47, Leiden-Boston : Brill.

KONUĞU Enver (1992). "Balasagun", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 5, 4.

KORMUŞİN İgor V. (1997). *Tyurkskiye Yeniseyskiye Epitafii. Teksti i issledovaniya*. Moskova: Nauka.

KÖPRÜLÜ Fuad (1939). "Eski Türk unvanlarına âit notlar", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, II, 17-33.

LIEU, Samuel N. C. (1981). "Precept and Practice in Manichaen Monasticism", *The Journal of Theological Studies*, XXXII/1, 153-173, özellikle 163-173.

LIEU Samuel N. C. (1998). *Manichaeism in Central Asia and China*. Nag Hammadi and Manichaen Studies, Leiden ; New York ; Köln : Brill.

- MACKERRAS Colin (1969). "Sino-Uighur Diplomatic and Trade Contacts (744 to 840)", *Central Asiatic Journal*, vol. 13, No.3, 215-240.
- MAU-TSAI Liu (2006). *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*. Çev.: E. KAYAOĞLU ve D. BANOĞLU, İstanbul: Selenge Yayınları.
- MERÇİL Erdoğan (2007). "Resuldar", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 34, 588.
- MINORSKY Vladimir (1942). "Some early documents in Persian (I)", *Journal of the Royal Asiatic Society*, 1942, 181-194.
- MOLNÁR Ádám ve Peter ZIEME (1989) "Ein weiterer uigurischer Erntesege". *Altorientalische Forschungen* 16/1, 140-152.
- MORIYASU Takao / 森安 孝夫 (1991). *ウイグル=マニ教史の研究* *Uiguru manikyōshi no kenkyū. A Study on the History of Uighur Manichaeism. Research on Some Manichaeian Materials and their Historical Background*. Memoirs of the Faculty of Letters, Osaka University 31-32, Heise 3 nen. 1-248, 44 Resim. DOI: 10.11501/3063585. Almanca çevirisi: MORIYASU Takao (2004) *Die Geschichte des uigurischen Manichäismus an der Seidenstrasse : Forschungen zu manichäischen Quellen und ihrem geschichtlichen Hintergrund*. übersetzt von Christian STEINECK, Studies in Oriental religions ; v. 50, Wiesbaden: Harrassowitz 2004, xix, 292 p.
- MORIYASU Takao (2003). *Four lectures at the Collège de France in May 2003. History of Manichaeism among the Uighurs from the 8th to the 11th centuries in Central Asia*. (Osaka University the 21st Century COE Program

- Interface Humanities Research Activities 2002-2003. 3: world history reconsidered through the Silk Road.) Osaka, 23-111.
- ÖGEL Bahaeddin (1962). *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi. Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- PRITSAK Omeljan (1953/1997). "Kara-Hanlılar", *İslâm Ansiklopedisi*, VI, İstanbul, 251-273.
- PRITSAK Omeljan (1951). "Von den Karluk zu den Karachaniden", *Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft*, Bd. 10, 270-300+2 harita.
- RADLOFF Wilhelm (1928). *Uigurische Sprachdenkmäler. Materialien nach dem Tode des verfassers von S. MALOV herausgeben*. Leningrad. (USp.)
- RÖHRBORN, Klaus (1977-1998). *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, Lieferung 1-6*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag. (UWb)
- RYBATZKI Volker (2006). *Die Personennamen und Titel der mittelmongolischen Dokumente. Eine lexikalische Untersuchung*. Publications of the Institute for Asian and African Studies 8, Helsinki.
- SALMAN Hüseyin (2001). "Karluklar", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 24, 509-510.
- SARICAOĞLU Fikret (2008). "İlk Türk Haritacısı: Kâşgarlı Mahmûd", *Kâşgarlı Mahmûd Kitabı*, (Ed. F. Sema BARUTCU ÖZÖNDER), Ankara: T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Anma ve Armağan Kitapları Dizisi 11, 121-134.

- SIMS-WILLIAMS N., J. HAMILTON (1990). *Documents turco-sogdiens du IXe-Xe siècle de Touen-houang*. Corpus Inscriptionum Iranicarum II:3, London.
- ŞAHİN İbrahim (2008). "Divanü Lügâti't-Türk'te Geçen Uç şehrinin Yeri ve Anlamı", *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19, 117-122).
- STEINGASS Francis J. (1892). *A Comprehensive Persian-English Dictionary*. London.
- TAAFFE Robert (2000). "Coğrafi Ortam", *Erken İç Asya Tarihi* içinde, Ed. D. SINOR, İletişim Yayınları: İstanbul, 33-59.
- TAKATA Tokio (1987). "Note sur le dialecte chinois de la région du Hexi aux IXe-Xe siècles", *Cahiers d'Extrême-Asie*, Vol. 3, Numéro spécial Etudes de Dunhuang / *Special Issue on Dunhuang Studies en l'honneur de Fujieda Akira*, 93-102.
- TAŞAĞIL Ahmet (2004). *Göktürkler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- TEKİN Şinasi (1975). "Bilinen en eski İslami Türkçe metinler: Uygur harfleriyle yazılmış Karahanlılar devrine âit tarla satış senetleri", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, IV, 1975, 157-86.
- TEKİN Şinasi (1979-1980). "A Qaraĥanid document of A.D. 1121 (A.H. 515) from Yarkand", *Eucharisterion: essays presented to Omelĥan Pritsak*. (Harvard Ukrainian Studies, III-IV, 2: 868-883=Gronke 1986, Doc. III).
- TEKİN Talat (1993). *Hunların Dili*, İstanbul: Doruk Yayınları 33.
- TEZCAN Semih (1981). "Kutadgu Bilig Dizini Üzerine". *Türk Tarih Kurumu Belleten*, XLV/2, 178, 23-78.

- TEZCAN Semih ve Peter ZIEME (1971). "Uigurische Brieffragmente", *Studia Turcica*, Budapest, 451-460.
- TEZCAN Semih ve Peter ZIEME (1990). "Antiislamische Polemik in einem alttürkischen buddhistischen Gedicht aus Turfan", *Altorientalische Forschungen*, 17, 146-151 + 2 Taf.
- THOMAS F. W. ve G. L. M. CLAUSON (1927). "A Second Buddhist Text in Tibetan Characters", *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, No. 2 (Apr., 1927), 281-306.
- TOGAN Zeki Velidi (1979⁵). "Balasagun", *MEB İslâm Ansiklopedisi*, II, 269-272.
- TOGAN İsenbike, G. Gülnar KARA ve C. BAYSAL (2006). *Eski Çin Kaynaklarına Göre Eski Tang Tarihi (Chiu T'ang-Shu) 194a "Türkler" Bölümü (Açıklamalı Metin Neşri)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- WITTFOGEL Karl ve Feng CHIA-SHENG (1949). *History of Chinese Society, Liao (907-1125)*. Philadelphia: Transactions of the American Philosophical Society, 1949.
- YAKUPOĞLU Cevdet (2010). "Türkistan'ın Büyük Türk Boylarından Çigiller ve Anadolu'da İskân İzleri", *AÜ DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 29/47, 103-136.
- YOKKAICHI Yasuhiro (2010). "Chinese Seals in the Mongol Official Documents in Iran: Re-examination of the Sphragistic System in the Il-khanid and Yuan Dynasties", *Journal of the Turfan Studies: Essays on the Third International Conference on Turfan Studies, The Origins and Migrations of Eurasian Nomadic Peoples*, May 2010, 215-230.

- YÜ Ying-shih (2000). "Hsiung-nu (Şyung-nu)", *Erken İç Asya Tarihi* içinde, Denis SINOR (ed.), İletişim Yayınları: İstanbul, 167-208.
- ZIEME Peter (1975a). "Ein uigurischer Text über die Wirtschaft manichäischer Klöster im Uigurischen Reich", L. LIGETI (ed.) *Researches in Altaic Languages. Papers read at the 14th Meeting of the Permanent International Altaistic Conference held in Szeged, August 22-28, 1971, Budapest*, 331-338.
- ZIEME Peter (1975b). "Ein uigurischer Erntesegegn", *Altorientalische Forschungen*, 3, 109-142.
- ZIEME Peter (1985). *Buddhistische Stabreimdichtung der Uiguren*. Berliner Turfantexte 13, Berlin.

ÖMER SEYFETTİN'İN HİKÂYELERİNDE KADINLAR DÜNYASI

Ramiz KARABULUT¹

ÖZET

Bu çalışmada Ömer Seyfettin'in hikâyelerindeki kadın tipler ve işlevleri incelenmeye çalışılmıştır. Amaç Türk edebiyatında hem hikâye türünün seviye kazanması, hem de Milli Edebiyat Hareketi (1911-1923)'ni başlatma ve yön verme konusunda önemli bir görevi yerine getirmiş olan yazarın hikâyelerinde kadın tiplerin hangi işlevlerle, hangi bakış açısıyla işlendiğini ortaya çıkarmaktır. Bilindiği gibi Türk toplumunda II. Meşrutiyet'e kadar sosyal hayatta kadınların varlıkları pek hissedilmez. Ancak II. Meşrutiyet'in İlanı (1908)'ndan sonraki özgür ortamda hızla çoğalan kadın dernekleri, gazete ve dergileri sayesinde Türk kadını sosyal ve siyasal hayatta yavaş yavaş varlık göstermeye başlamıştır. Bu durum edebî eserlere de yansımış, özellikle roman ve hikâye gibi türlerde varlığını hissettirmiştir. Bu bağlamda Ömer Seyfettin'in hikâyelerinde kadınlar, değişik kişilik ve sosyal işlevlerle okuyucuya sunulmuştur. Bu kadınlar yaş durumu, kültür seviyesi, meslek grupları, sosyal statüleri ve zihniyet / dünya görüşlerine göre sınıflandırılarak hikâyelerdeki üstlendikleri işlevlere değinilmiştir. Ayrıca Ömer Seyfettin'in bütün hikâyeleri incelenmiş ve incelenen hikâyelerde ideal Türk kadını yerine ironik bir şekilde kadınların çoğunun pasif, içe dönük, cahil ev kadını tipleri oldukları tespit edilmiştir. Bu tespitten hareketle de Ömer Seyfettin'in görmek istediği ideal Türk kadını tipi ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Millî Edebiyat Hareketi, Ömer Seyfettin, hikâye, kadın.

¹ Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Yrd. Doç. Dr.
rkarabulut611@hotmail.com

WOMEN'S WORLD IN ÖMER SEYFETTİN'S STORIES

ABSTRACT

In this study, we try to examine the types of women and their functions in Ömer Seyfettin's stories. Ömer Seyfettin fulfilled an important duty both in the progress of the story as a genre in Turkish literature and to start and lead the National Literature Movement (1911-1923) and we aim find out the role of women in terms of their functions and viewpoints in his stories. As it is known, the presence of women in social life in the Turkish society had rarely been perceived until the Second Constitutional Period. However, in the free environment created with the declaration of the Second Constitutional in 1908, Turkish women slowly started showing their impact on social and political life thanks to the rapid increase in women associations, newspapers and magazines. The reflection of this situation can also be seen in literary works and felt especially in novels and stories. In this context, women in Ömer Seyfettin's stories were presented to the reader with various personal and social functions. These women were categorized according to their age, cultural level, occupational groups, social status and mentality / worldviews, and their functions in these stories are mentioned. In addition, all the stories of Ömer Seyfettin were analysed and it was determined that most of the women are ironically symbolize the passive, introvert and ignorant housewife type instead of the ideal Turkish woman. Considering this, the ideal Turkish woman type that Ömer Seyfettin desiderated was tried to be found out.

Key words: National Literature Movement, Ömer Seyfettin, story, woman.

GİRİŞ

Türk hikâye ve romanında kadın tipler, Millî Edebiyat Hareketi (1911)'ne kadar sosyal yönden oldukça zayıf ve silik kişilerdir. Milli Edebiyat Hareketi (1911-1923) ile birlikte sosyal hayatta varlık göstermeye başlarlar. Bunda elbette dönemin (II. Meşrutiyet: 1908 -1923) özgür ortamının payı büyüktür. Bu dönemde çok sayıda kadın dernekleri faaliyete geçmiş, bu derneklerin yayın organı olan çok sayıda kadın gazete ve dergileri yayın hayatına başlamıştır. Böylece bir taraftan edebiyat dünyasında kadın yazarların sayısı arttığı gibi, diğer taraftan Türk hikâye ve romanında da kadınların sosyal ve kültürel hayatta varlıkları görülmeye başlamıştır². Burada İhsan Raif, Halide Edib Adıvar, Şükufe Nihal Başar, Halide Nusret Zorlutuna, Müfide Ferit Tek vb. akla ilk gelen sanatçılardır... Diğer yandan Ömer Seyfettin, Refik Halit Karay, Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Reşat Nuri Güntekin, Aka Gündüz (Enis Avni) gibi yazarların eserlerindeki kadına bakış açısı artık daha millî ve sosyal bir karakter arz eder. Bu bağlamda Ömer Seyfettin toplumlar için kadının önemini anlattığı “İnkılâplarda Kadınlar” adlı makalesinde Halide Edib Adıvar’ın *Yeni Turan* (1912) ve Müfide Ferit Tek’in *Aydemir* (1918) adlı romanlarını değerlendirmeye başlarken şöyle demektedir:

“İnkılâbın nuru bir cemiyete daima kadınların vasıtasıyla akseder. Roma’da bütün erkekler dinsiz iken Hıristiyanlık evvelâ kadınlar arasında yayıldı, neden sonra Avrupa muhitini sardı. Bizde Garp medeniyetinin ilk tecellileri de ilk defa kadınlar arasında belirmiştir. Kadınlara nispeten erkekler pek muhafazakârdırlar. Mesela Avrupa tarzında esvap giymeye evvelâ

² II. Meşrutiyet Dönemi’nde kadın dergi ve gazeteleri ve kadın yazarlar hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Polat, 2005: 42-46; Enginün, 2001: 269-281; Doğan, 2012: 141 -172.

kadınlar başladılar. Daha pantolon, ceket, yelek falan yokken haremelerde kadınlarımız bahusus saray kadınları o asrın Avrupa modasını takip ediyorlardı. Hâlâ vilâyetlerde birçok yerlerin erkek ahalisi Avrupa esvabını kabul etmedikleri hâlde kadınlar şalvarları falan atmışlar, Avrupa tarzında giyinmeye başlamışlardır (Polat, 2016: 791).”

Bu tespitin ardından Ömer Seyfettin’in hikâyeciliği ve hikâye kişileriyle ilgili önemli görülen bazı tespitlere yer vermek yararlı olacaktır. İnci Enginün, şöyle bir değerlendirmede bulunmaktadır:

“1908 yılında çıkan ilk hikâyelerinden "At" onun hikâyelerindeki temel özellikleri gösterir.

- 1. Yirminci Yüzyılda yaşama şuurı ve gerçekçilik*
- 2. Mazi ve kahramanlık hasreti*
- 3. Duru bir Türkçe*
- 4. Buruk bir mizah (Enginün, 2012: 435-436).”*

Nihat Sami Banarlı da Ömer Seyfettin’in hikâyelerindeki şahıs kadrosu ile ilgili şu görüşlere yer vermektedir:

“Türk hikâyeciliğinin önde gelen simalarından olan Ömer Seyfeddin, hikâyelerini görgü, bilgi, fikir ve nükte unsurlarıyla ören bir sanatkârdır. Milli hislerini, Türk-Osmanlı tarihinin fazilet, iman ve kahramanlık vakalarından alınmış mevzularla süslemiştir. Onda içtimai hayatın ve bu hayattan kapılan gülünç huyların tenkidini yaparak, cemiyeti iğnelemekten zevk alan hicivci bir karakter de vardır. Hikâyelerinde bir kaç sade çizgi ile canlandırılmış kuvvetli tipler yanında zengin bir duygu ve hayal dünyasıyla birleştirilmiş kahramanların da yer aldığı görülür (Banarlı, 1998: 1104).”

Kenan Akyüz de bir hikâyeci olarak Ömer Seyfettin'in amacını şu şekilde açıklamaktadır:

“Konularını çoğunlukla gerçek hayattan alan, hikâyelerinde ortaya koymak istediği şey, milli şuuru kuvvetlendirmek ve -aksak yönleri mizah yollu tenkid ederek-Türkiye'nin medenî kalkınmasını hızlandırmaktır. Bunun içindir ki, Batı medeniyetini yarımıyamalak benimsemeyi meziyet sayanlara, züppe ve dejenerelere şiddetle düşmandır. Hikâyelerinin sosyal bir hiciv karakteri taşımaları da bundandır (Akyüz, 1995: 186-187).”

Millî Edebiyat Hareketi'nin mimarlarından Ömer Seyfettin'in, Türk hikâyeciliğinin Avrupaî seviye kazanmasında önemli bir yere sahip olduğu malumdur. Cumhuriyet'in hemen öncesinde, milletleşme sürecinde eserleriyle büyük emekler sarf eden Ömer Seyfettin, birçok yönüyle incelenmeye değer bir isimdir. Onun Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunun hemen öncesinde *Kadın* dergisine yazdığı “Müstakbel Validelerine” (1909) adlı yazısında geçmişte kadınların ihmal edildiğini ve bu sebeple gelecekte kadınları görmek istediği yeri şöyle anlatmıştır:

“(…) bunları düşünecek, düşünmeye kesb-i iktidar edecek, hiç olmazsa düşünenlere muavenet edeceksiniz. Sonra bizzat kendiniz için uğraşacaksınız. Biz sizi kendimizden pek cahil bıraktık. Size bir alet-i velût dedik. Çocuklarımızın, ahlâfımızın gözleri sizi başka türlü görecek. Fakat biliyor musunuz, ey müstakbel valideleri, bütün bunlar için mutlaka ciddî ve mütefennin olmak lâzım gelir. Her adım ve hareketteki intizam ve menfaati hesap edecek bir dimağ ister. Fazileti, vatana bir meslek-i müeyyed-i felah yapacak sizersiniz... Hırslardan, heveslerden, ezvak denilen yorgunluklardan biraz bıkalıp masum ve muntazar beşiklere mânâdar ninniler nefholunursa, çocuklara ilk mektep, narin ve muazzez kucaklarınız olursa seviye-i içtimaîmiz yükselecek, beşeriyet-i müstakbele birçok zekâ, birçok şule kazanmış olacaktır. Mirvaha-i hevesat ile zavallı mahmum

kadınlığın başında ezeliyetle dalgalanan haris ve hummalı gece eğer artık bir fecr-i vukuf ve harekete müntehâ olmazsa erkeklik daima müteredit ve akim, daima mutaassıp ve mütegalip kalacaktır. İşte müterakki ve mütedennî birçok milletlerden teşekkül eden beşeriyet, nispetsizlikleriyle, marazlarıyla, noksanı ve karasızlıklarıyla zamanımızın yeni mütefekkirlerine bu hakikati ihtar ediyor (Polat, 2016: 194-195).”

Bu sözlerle gelecekte yüksek bir sosyal konumda görmek istediği kadınlığı anlatan yazar, hikâyelerinde kadın tipleri nasıl ele almıştır? Aşağıda bu soruya cevap aranacaktır:

Hikâyelerin Kadınlar Dünyası

Ömer Seyfettin’in hikâyeleri üzerinde bugüne kadar birçok yazı yazılmıştır. Ancak hikâyelerdeki kadınlar üzerine fazla bir çalışma bulunmamaktadır. Yapılan çalışmalarda da kadın konusu çok belirgin ve öne çıkan kadın tipler üzerinden ele alınmıştır. Örneğin bu konuda ilk çalışmalardan birini yapan Satı Erişenler, konuyu şu başlıklarla ele almıştır: Ömer Seyfettin’e dek, 1908 Dönemi ve Ömer Seyfettin, Ömer Seyfettin’e göre sevi, Ömer Seyfettin’e göre güzel kadın, Ömer Seyfettin’e göre evlilik, eşini seçme hakkı, kadın anlayışı, boşanma hakkı, çok karılılık, kaçgöç, namus konusu, yabancı kadınlarla evlenme, kadının eğitilme hakkı, tüketicilik, üreticilik sorunu, kadının tek uğraşı vb (Erişenler, 1972: 1-42).

Erişenler’in şu değerlendirmesi dikkat çekicidir: “*Ömer Seyfettin Türk kadınına coşku ile salık verdiğini sandığım –ne terzilik, ne memurluk, ne efelik, hatta ne de evlilik- yalnız ve yalnız bir tek uğraş vardır. O da analıktır* (Erişenler, 1972: 36).” Yazar, bu değerlendirmeyi tek bir hikâyeye dayandırmıştır: Fon Sadriştayn’ın Oğlu. Oysa hikâyelerde farklı rollerde onlarca kadın yer almaktadır.

Erişenler, “Namus Konusu” başlığı altında yine zorlama bir yargıya varmıştır:

“Ömer Seyfettin de cinsel namusa çok önem verir. Ömer Seyfettin’in öykülerinde namusuna el sürdüren bir tek genç kız, kocasını aldatan bir tek kadın göremezsiniz. Yalnız birinci dünya Savaşı’nın getirdiği korkunç açlığı ve ahlak bunalımını anlattığı öykülerden biri olan (Bir başkası ve daha önemlisi de Niçin Zengin olamamış adlı öyküdür.) Zeytin Ekmek’in talihsiz kahramanı Naciye bir yemek için bir gece namusunu feda etmeye itilir. Ama gene de Tanrısal bir güç onun namusunu yitirmesini önler. Ömer Seyfettin’de bütün sokak kadınları kapatmalar yabancılarıdır. Tatlısu frenleridir, azınlıklardır (Erişenler, 1972: 29).”

Bu değerlendirmenin doğru olmadığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Çünkü hikâyelerde Müslüman hayat kadını örnekleri de vardır. Örnek olarak Jülide (Bir Vasiyet Name), Matlube (Yemin), Sabire (Zeytin Ekmek), Füsün (Zeytin Ekmek), Muazzez (Zeytin Ekmek), Raika (Uçurumun Kenarında) verilebilir.

Sema Uğurcan da “Ömer Seyfettin’in Hikâyelerinde Kadın Tipleri” adlı yazısında şöyle bir tasnif yapmıştır: Muhafazakâr kadınlar, Alafranga kadınlar, ahlaksız, düşmüş ve uçurumun kenarında kadınlar, düzene, üst otoriteye başkaldıran kadınlar, anne-oğul hikâyelerindeki kadınlar, azınlık ve yabancı kadınlar (Uğurcan, 2012: 269-283).

Bu çalışmada ise ilk aşamada bütün hikâyeler incelenip toplamda 110 kadın tespit edilmiştir. Bu kadınlar da aşağıdaki ölçütlere göre sınıflandırılıp değerlendirilmişlerdir³:

³ Bu çalışmada kadın tipler tasnif edilirken Önder Göçgün’ün *Hüseyin Rahmi Gürpınar’ın Romanları ve Romanlarında Şahıslar Kadrosu* (1987) adlı eserindeki tasniften yararlanılmıştır.

1. Yaş durumuna göre kadınlar (yaşlılar, orta yaşlılar, genç kadınlar, genç kızlar, kız çocukları),

2. Kültür seviyelerine göre kadınlar (aydınlar, yarı aydınlar, cahiller, kız çocukları),

3. Meslek gruplarına göre kadınlar (politikacı, şair, artist, yurt müdiresi, öğretmen, terzi / manken, halayık, aşçı, mürebbiye, dadı, ev kadını, hayat kadını, eşkıya, kız çocukları),

4. Meslek durumu belirsiz olan kadınlar (zenginler, fakirler, talihsiz ve zavallılar, sefiller, dul kadınlar, kocakarılar, muhabbet tellâlları, beslemeler, dadılar, hizmetçiler, mesleği belirsiz olanlar, kız çocukları),

5. Zihniyet / dünya görüşü itibariyle (alafranga / dejenere / züppe kadınlar, muhafazakâr ve mutaassıp kadınlar, milliyetçiler, inkılâpçılar ve yenilikçi kadınlar, herhangi bir görüşü olmayan kadınlar, kız çocukları).

Bu tasnife göre hikâyelerdeki kadınların tamamı aşağıda verilmeye çalışılmıştır:

1. Yaş durumuna göre⁴:

Nineler (yaşlılar): Bu kadınlar genellikle geri kalmış, bâtıl inançlar içinde olan, mantık dışı örf ve adetleri yaşama gayesi hâline getirmiş, dinî taassup içinde olan kadınlardır. Ancak Tatlısu Frenkleri / Ashab-ı Kehfimiz'den hikâyesindeki muharrir kadını bu açıklamanın dışında tutmak zorundayız. Buradaki kadınların -ne yazık ki- hemen hemen hepsi büyük bir umutsuzluk / kötümserlik göstergesidirler. Hikâyelerdeki yaşlı kadınlar şunlardır:

⁴ Bu çalışmada Nazım Hikmet Polat'ın hazırladığı Ömer Seyfettin - Bütün Hikâyeleri (2015) adlı eser esas alınmıştır ve çalışmamızda geçen sayfa numaraları bu esere aittir.

Juli Hala (Tenezzüh: 37-39), Süzun (Elma: 104-106), büyük nine (Bahar ve Kelebekler: 169-179), ihtiyar hala (Piç: 237-247), Muharrir Kadın (Tatlısu Frenkleri / Ashab-ı Kehfimiz'den: 282-297), hala (Fon Sadriştayn'ın Karısı: 639-650), Hacı Hafız Sıdika Molla (Yemin: 829-833), Şulever Bacı (Tütün: 838-841), haminne (Antiseptik: 873-875), Fatma Hanım (Tos: 876-884), Nuruşeb (Tos: 876-884), Şefika Molla (Türbe: 919-925), rüküş kadın (Türbe: 919-925), Füsün (Zeytin Ekmek: 1024-1039), Muazzez (Zeytin Ekmek: 1024-1039), Hatice Hanım (Yüksek Ökçeler: 1054-1056), sütüne (Gizli Mabet: 1094-1101), Arap Dadı (Gizli Mabet: 1094-1101).

Anneler (orta yaşlılar): Anneler / orta yaşlılar genellikle belli bir görüşü olmayan, evin içine hapsolmuş, kalıplaşmış kurallar içinde sıkışıp kalan kadınlardır. Bu kadınlara genellikle konusunu yazarın çocukluk ve gençlik hatıralarından alan hikâyelerde rastlanmaktadır (İlk Namaz, Ant, Kaşağı). Bu bağlamda dikkat çeken diğer bir husus da Ömer Seyfettin'in kadın olarak "anne" kavramına verdiği değerdir. Bunu çocukluk anılarına yer verdiği hikâyelerinde çok rahat görebiliyoruz. "Kadın" ilk öğretmendir (And), sevgiyi hissettiren bir varlıktır (İlk Namaz). Orta yaşlı kadınlar arasında farklılık arz eden iki kadın vardır. Bunlar "Osmanlıcılık" ideolojisinin eleştirildiği "Ashab-ı Kehfimiz" adlı hikâyedeki Rum kadın ve yine Fon Sadriştayn'ın Karısı / Fon Sadriştayn'ın Oğlu hikâyelerindeki Fon Sadriştayn'ın Türk karısı diğer annelere göre daha bilinçli kadınlardır. Bu kadınların tamamını şöyle sıralayabiliriz:

Anne / ana (Buse-i Mader: 42-43; İlk Namaz: 57-61; Aşk Dalgası: 85-87; Ant: 219-226; Üç Nasihat: 504-512; Çanakkale'den Sonra: 486-491; Antiseptik: 873-875; Kaşağı:1079-1083; İlk Cinayet: 1111-1114; Asilzâdeler: 1163-1189; Horoz: 1262-1268; Dünyanın Nizamı: 1269-1273; Ant: 219-226; Bir Temiz Havlu Uğruna: 1368-1372; kaynana / anne (Erkek Mektubu: 76-80;

Gurultu: 269-276), Madam Bagdeseryan (Pamuk İpliği: 180-191), Abil Ana (Ant: 219-226), Uluç Bikem (İhtiyarlıkta mı? Gençlikte mi?: 258-268), Madam Durant (Koleksiyon: 277-281), Rum kadın (Ashab-ı Kehfimiz: 298-340), Grazia (Primo Türk Çocuğu: 367-391), Fon Sadriştayn'ın Türk karısı (Fon Sadriştayn'ın Oğlu: 686-698), Fon Sadriştayn'ın Alman karısı (Fon Sadriştayn'ın Oğlu: 686-698), Naciye Hanım (Hâtiften Bir Seda: 715-720), Hamdune Hanım (Havyar: 1065-1068), Takunyalı Fitnat (Yuf Borusu Seni Bekliyor: 1090-1093), Ahter (Birdenbire: 1115-1120), Hanımefendi (Efruz Bey: 1121-1162), Hamdune Hanım (Balkon: 1309-1319), vb.

Genç evliler: Genellikle âşık, şuh ve kıskanç kadınlar ön sıradadır. Bu başlık altındaki kadınlardan ikinci sırada yer alanlar, fakirlikten sefilliğe düşmüş kadınlar (Zeytin Ekmek), Balkan Savaşı'nın bir yansıması sonucu oluşan kargaşa sonucu kocasını kaybeden kadınlar (Bomba)'dır. Son sırada ise kendine güvenen, değerlerine sınımsız bağlı, oğluna verdiği doğru eğitim ve terbiye sayesinde zamanla model bir anne olabilecek kadınlar gelmektedir. Bu kadınların sayısı çok azdır (Fon Sadriştayn'ın Karısı / Fon Sadriştayn'ın Oğlu vb.). Bunlar:

Kadın (Hediye: 46-48; Erkek Mektubu: 76-80; Busenin Şekli-i İptidası: 113-120; Gurultu: 269-276; Mermer Tezgâhı: 582-590;), Bihter (Yaşasın Dolap: 88-93), Asime Hanım (Aşk ve Ayak Parmakları: 135-139), Efser (Tarih Tekerrür Eder: 146-168), Magda (Bomba: 202-218), Bulgar kadın (Hürriyet Bayrakları: 248-257), Moiz'in karısı (Tatlısu Frenkler Ashab-ı Kehfimiz'den: 282-297), Hayganoş (Ashab-ı Kehfimiz: 298-340), Cevriye (Yeni Bir Hikâye: 544-549), Fon Sadriştayn'ın Türk karısı (Fon Sadriştayn'ın Karısı: 639-650), Madam Sadriştayn (Fon Sadriştayn'ın Karısı: 639-650), Nazan (Harem: 767-796), Belkıs (Türkçe Reçete: 846-850), Havva (Ezeli Bir Roman: 842-845), Kraliçe (Devletin Menfaatı Uğruna: 854-863), Semiha (Niçin

Zengin Olmamış: 933-941), Gülsüm (Korkunç Bir Ceza: 953-957), Naciye (Zeytin Ekmek: 1024-1039), Kaymak Hanım (Havyar: 1065-1068), Rose (Pireler: 1069-1074), Celile (Uçurumun Kenarında: 1274-1277), eş (Bir Temiz Havlu Uğruna: 1368-1372) vb.

Genç kızlar: Osmanlı toplumunun benimsediği anlayıştan ötürü evin içinde sıkışıp kalan kadınlar ile kıyaslandığında bu grupta yer alan kadınlar biraz daha bilinçli, meraklı, konuşkan, savunan, düşüncelerini ortaya koyan kadınlardır. Bu kadınlar bazen çevresinden habersiz, kendini romanlara kaptıran bir genç kız (Bahar ve Kelebekler), bazen yenilikçi, açık görüşlü, yardımsever bir kadın olarak (Sultanlığın Sonu'ndan), bazen de babasının intikamını alabilecek güçte bir kadın olarak karşımıza çıkarlar (Yalnız Efe). Bütün bunların yanında yine düşkün (Mürebbiye, Zeytin Ekmek, Koleksiyon, Muhteri, Yemin), namusunu korumak uğruna intihar eden (Beyaz Lale), talihsiz (Balkon) kadınlar da vardır:

Pervin (İlk Namaz: 57-61), Belkıs (Sahir'e Karşı: 62-67), Genç Kadın (Beşeriyet ve Köpek: 123-131), Genç Kız (Bahar ve Kelebekler: 169-179), Matmazel Surpik Bagdeseryan (Pamuk İpliği: 180-191), Altın Peri (Koleksiyon: 277-281), Magda Cakof (Tatlısu Frenkleri / Ashab-ı Kehfimiz'den: 282-297), Beyaz Lale (Beyaz Lale: 426-456), Eleni (Kıskançlık: 632-638), Prima donna (Muhteri: 674-685), Rada (Nakarat: 797-814), Matlube (Yemin: 829-833), Genç Kadın (Nişanlılar: 869-872), Bedia (Antiseptik: 873-875), Makbule (Tos: 876-884), Masume Hanım (Nezle: 907-913), Mediha (Baharın Tesiri: 969-978), Kezban (Yalnız Efe: 983-1019), Adriyen (Mürebbiye: 1020-1023), Sabire (Zeytin Ekmek: 1024-1039), Gültür (Yüksek Ökçeler: 1054-1056), Servinur (Havyar: 1065-1068), Yumuk (Birdenbire: 1115-1120), Evlatlık Arsız Kız (Efruz Bey: 1121-1162), Sütude (Çirkinliğin Esrarı: 1255-1261), Belkıs (Horoz: 1262-1268), Belkıs (Dünyanın Nizamı:

1269-1273), Raika (Uçurumun Kenarında: 1274-1277), Peride (Uçurumun Kenarında: 1274-1277), Resan (Balkon: 1309-13199), Peride (İhtiyar Olsam da / Mahçupluk İmtihanı: 1320-1363), Fatma Hanım (Sultanlığın Sonu'ndan: 1402-1407).

Kız çocukları: Yazarın anılarının bir yansıması olan kız çocuğu (Buse-i Mader), henüz 9-10 yaşlarında bir çocuk olduğu hâlde, var olan düzene başkaldırmayı amaç edinen bir kız çocuğu (Eleğimsağma) ve evlatlık edinilmiş küçük, şımarık bir kız çocuğu (Kesik Baş) üç örnektir:

Neriman (Buse-i Mader: 42-43), Ayşe (Eleğimsağma: 479-485), evlatlık kız (Kesik Baş: 834-837) vb.

2. Kültür seviyelerine göre:

Aydınlar: Kültür seviyesi açısından kadınları değerlendirdiğimizde belirtmek istediğimiz tespit daha belirgin bir şekilde ortaya çıkıyor. "Aydın kadın" başlığı altında yalnızca 5 kadın tespit edilebilmiştir:

Muharrir Kadın (Tatlısu Frenkleri / Ashab-ı Kehfimiz'den: 282-297), Magda Cakof (Tatlısu Frenkleri / Ashab-ı Kehfimiz'den: 282-297), Hayganoş (Ashab-ı Kehfimiz: 298-340), Cevriye Hanım (Yeni Bir Hikâye: 544-549), Fon Sadriştay'ın Türk karısı (Fon Sadriştay'ın Oğlu: 686-698.)

Yarı aydınlar: Türk kadınına hayatın içinde az yer veren Ömer Seyfettin'in kadınları, her yönüyle biraz eksik biraz yarım kalmışlardır. Kültür seviyeleri açısından eksik gördüğümüz kadınlara bu başlık altında yer verdik. Burada yer alan kadınlar sanat eserleri üzerine yorum yapabilen (Sahir'e Karşı), dışarıda gezen konuşan hatta küstahlaşan (Beşeriyet ve Köpek), kocalarını gerektiği zaman yargılayan (Tarih Ezeli Bir Tekerrürdür) kadınlar yer almaktadır.

Belkıs (Sahir'e Karşı: 62-67), Kadın (Erkek Mektubu: 76-80), Süzün (Elma: 104-106), Genç Kadın (Beşeriyet ve Köpek: 123-131), Efser (Tarih Ezeli Bir Tekerrürdür: 146-168), Büyüknine (Bahar ve Kelebekler: 169-179), Genç Kız (Bahar ve Kelebekler: 169-179), Kadın (Gurultu: 269-276), Moiz'in Karısı (Tatlısu Frenkleri / Ashab-ı Kehfimiz'den: 282-297), Rum Kadın (Ashab-ı Kehfimiz: 298-340), Grazia (Primo Türk Çocuğu: 367-391), Eleni (Kıskançlık: 632-638), Fon Sadriştayn'ın Türk Karısı (Fon Sadriştayn'ın Karısı: 639-650), Prima donna (Muhteri: 674-685), Mediha (Baharın Tesiri: 969-978), Adriyen (Mürebbiye: 1020-1023), Ahter (Birdenbire: 1115-1120), Yumuk (Birdenbire: 1115-1120), Peride (Uçurumun Kenarında: 1274-1277), Peride (İhtiyar Olsam da / Mahçupluk İmtihanı: 1320-1363), Fatma Hanım (Sultanlığın Sonu'nda: 1402-1407).

Cahiller: Elde ettiğimiz tespitle kadınların ne kadar arka planda kaldığı, ne kadar pasif olduğu aşikârdır. Şunu açıklamakta fayda görüyoruz: Ömer Seyfettin aile fertleri ile ilgili pek bir şey yazmadıysa da anne-kadın kavramının önemini ifade ettiği annesi (İlk Namaz), saygı gösterdiği sütünesi (Gizli Mabet), yine "anne"nin önemini vurguladığı Fon Sadriştayn'ın Karısı / Fon Sadriştayn'ın Oğlu, yazarın tek "kahraman" kadını "Yalnız Efe" de bu başlıkta yer almaktadır. Burada şu sonuca varabiliriz, yazar değer verdiği, saygı gösterdiği kadınları da son derece pasif ve geleneksel kadın tipleri şeklinde ele almıştır. Bu kendisinin kadınları cahil gördüğü anlamından ziyade dönemin yansıması sonucu oluşan düzene kinayeli bir eleştiri de sayılabilir. Bu kadınlara:

Juli Hala (Tenezzüh: 37-39), Pervin (İlk Namaz: 57-61), kaynana / anne (Erkek Mektubu: 76-80), Bihter (Yaşasın Dolap: 88-93), Kadın (Hediye: 46-48), hayat kadını (Busenin Şekl-i İptidası: 113-120), Asime Hanım (Aşk ve Ayak Parmakları: 135-139), Matmazel Surpik Bagdeseryan (Pamuk İpliği: 180-191),

Madam Bagdeseryan (Pamuk İpliği: 180-191), Magda (Bomba: 202-218), Abil ana (Ant: 219-226), İhtiyar Hala (Piç: 237-247), Bulgar kadın (Hürriyet Bayrakları: 248-257), Uluç Bikem (İhtiyarlıkta mı? Gençlikte mi?: 258-268), Altın Peri (Koleksiyon: 277-281), Madam Durant (Koleksiyon: 277-281), Beyaz Lale (Beyaz Lale: 426-456), hala (Fon Sadriştayn'ın Karısı: 639-650), Madam Sadriştayn (Fon Sadriştayn'ın Oğlu: 686-698), Naciye Hanım (Hâtiften Bir Ses: 715-720), Nazan (Harem: 767-796), Matlube (Yemin: 829-833), Hacı Hafız Sıdık Molla (Yemin: 829-833), Şuluver Bacı (Tütün: 838-841), Belkıs (Türkçe Reçete: 846-850), Kraliçe (Devletin Menfaati Uğruna: 854-860), haminne (Antiseptik: 873-875), Fatma Hanım (Tos: 876-884), Nuruşeb (Tos: 876-884), Makbule (Tos: 876-884), Masume Hanım (Nezle: 907-913), Şefika Molla (Türbe: 919-925), rüküş kadın (Türbe: 919-925), Gülsüm (Korkunç Bir Ceza: 953-957), Kezban (Yalnız Efe: 983-1019), Naciye (Zeytin Ekmek: 1024-1039), Sabire (Zeytin Ekmek: 1024-1039), Füsun (Zeytin Ekmek: 1024-1039), Muazzez (Zeytin Ekmek: 1024-1039), Hatice Hanım (Yüksek Öğçeler: 1054-1056), Gülter (Yüksek Öğçeler: 1054-1056), Hamdune Hanım (Havyar: 1065-1068), Kaymak Hanım (Havyar: 1065-1068), Servinur (Halayık: 1065-1068), Takunyalı Fitnat (Yuf Borusu Seni Bekliyor: 1090-1093), Sütüne (Gizli Mabet: 1094-1101), Arap Dadı (Gizli Mabet: 1094-1101), hanımefendi (Efruz Bey: 1121-1162), Anadolu arsız evlatlık (Efruz Bey: 1121-1162), Sütude (Çirkinliğin Esrarı: 1255-1261), Belkıs (Horoz: 1262-1268), Raika (Uçurumun Kenarında: 1274-1277), Celile (Uçurumun Kenarında: 1274-1277), Hamdune Hanım (Balkon: 1309-1319), Resan (Balkon: 1309-1319), eş (Bir Temiz Havlu Uğruna: 1368-1372) vb.

Kültür seviyesi belirsiz olanlar: Kültür seviyeleri hakkında kesin bir yargıya varılamayan kadınlar:

Anne (Buse-i Mader: 42-43; Aşk Dalgası: 85-87; Kaşağı: 1079-1083; İlk Cinayet: 1111-1114), Rada (Nakarat: 797-814), Havva (Ezeli Bir Roman: 842-845), genç kadın (Nişanlılar: 869-872), Bedia (Antiseptik: 873-875), Semiha (Niçin Zengin Olmamış: 933-941), Rose (Pireler: 1069-1074),

3. Meslek gruplarına göre:

Meslek grupları açısından son derece küçük bir sınıfı oluşturan kadınlar, genellikle ev kadını durumundadırlar. Bunlar dışında kalan kadınlar ise: 3 Politikacı, 1 şair, 2 artist, 1 yurt müdürü, 1 öğretmen, 1 terzi / manken, 1 halayık, 1 mürebbiye, 2 aşçı, 1 dadı ve 1 eşkıyadır. Hayat kadınlığını meslek edinen kadınlar da vardır (Busenin Şekl-i İptidaisi, Koleksiyon, Zeytin Ekmek, Uçurumun Kenarında). Bunlar dışında kalan kadınların meslekleri hakkında ise kesin bir yargıya yer verilmemiştir:

Politikacılar: Muharrir Kadın (Tatlısu Frenkleri / Ashab-ı Kehfimiz'den: 282-297), Moiz'in Karısı (Tatlısu Frenkleri / Ashab-ı Kehfimiz'den: 282-297), Haygganoş (Ashab-ı Kehfimiz: 298-340).

Şair: Cevriye Hanım (Yeni Bir Hikâye: 544-549).

Artistler: Süzun (Elma: 104-106), Prima donna (Muhteri: 674-685).

Yurt müdürü: Peride Hanım (İhtiyar Olsam da / Mahçupluk İmtihani: 1320-1363).

Terzi / Manken: Peride (Uçurumun Kenarında: 1274-1277).

Halayık: Servinur (havyar: 1065-1068)

Aşçılar: Şulever Bacı (Tütün: 838-841), Nuruşeb (Tos: 876-884).

Mürebbiye: Adriyan (Mürebbiye: 1020-1023).

Öğretmen: Muallime Magda Cakof (Tatlısu Frenkleri / Ashab-ı Kehfimiz'den: 282-297).

Dadı: Arap Dadı (Gizli Mabet: 1094-1101).

Ev kadınları: Juli Hala (Tenezzüh: 37-39), Anne (Buse-i Mader: 42-43; İlk Namaz: 57-61; Aşk Dalgası: 85-87), Kadın (Hediye: 46-48; Erkek Mektubu: 76-80), , Pervin (İlk Namaz: 57-61), Belkıs (Sahir'e Karşı: 62-67), kaynana / anne (Erkek Mektubu: 76-80), Asime Hanım (Aşk ve Ayak Parmakları: 135-139), Efser (Tarih Ezeli Bir Tekerrürdür: 146-168), büyüknine (Bahar ve Kelebekler: 169-179), genç kız (Bahar ve Kelebekler: 169-179), Matmazel Surpik Bagdeseryan (Pamuk İpliği: 180-191), Madam Bagdeseryan (Pamuk İpliği: 180-191), Magda (Bomba: 202-218), Anne (Ant: 219-226), Abil Ana (Ant: 219-226), Bulgar kadın (Hürriyet Bayrakları: 248-257) ihtiyar hala (Piç: 237-247), Uluç Bikem (İhtiyarlıkta mı? Gençlikte mi?: 258-268), Grazia (Primo Türk Çocuğu: 367-391), Beyaz Lale (Beyaz Lale: 426-456), hala (Fon Sadriştayn'ın Karısı: 639-650), Fon Sadriştayn'ın Türk Karısı (Fon Sadrişyatyn'ın Karısı: 639-650), Madam Sadriştayn (Fon Sadriştayn'ın Oğlu: 686-698), Naciye Hanım (Hâtiften Bir Ses: 715-720), Nazan (Harem: 767-796), Hoca Hafız Sıdıkk Molla (Yemin: 829-833), Belkıs (Türkçe Reçete: 846-850), genç kadın (Nişanlılar: 869-872), Bedia (Antiseptik: 873-875), Haminne (Antiseptik: 873-875), Fatma Hanım (Tos: 876-884), Makbule (Tos: 876-884), Masume Hanım (Nezle: 907-913), Şefika Molla (Türbe: 919-925), rüküş kadın (Türbe: 919-925), Semiha (Niçin Zengin Olmamış: 933-941), Gülsüm (Korkunç Bir Ceza: 953-957), Naciye (Zeytin Ekmek: 1024-1039), Hatice Hanım (Yüksek Ölçeler: 1054-1056), Gülter (Yüksek Ölçeler: 1054-1056), Hamdune Hanım (Havyar: 1065-1068), Kaymak Hanım, (Havyar: 1065-1068), Rose (Pireler: 1069-1074), Takunyalı Fitnat (Yuf Borusu Seni Bekliyor: 1090-1093), Sütüne

(Gizli Mabet: 1094-1101), Ahter (Birdenbire: 1115-1120), Yumuk (Birdenbire: 1115-1120), Hanımefendi (Efruz Bey: 1121-1162), Anadolu Arsız Evlatlık (Efruz Bey: 1121-1162), Sütude (Çirkinliğin Esrarı: 1255-1261), Belkıs (Dünyanın Nizamı:1269-1273), Celile (Uçurumun Kenarında: 1274-1277), Hamdune Hanım (Balkon: 1309-1319), Resan (Balkon: 1309-1319), eş (Bir Temiz Havlu Uğruna: 1368-1372), Fatma Hanım (Sultanlığın Sonu'ndan: 1402-1407).

Hayat kadınları: Hayat Kadını (Busenin Şekl-i İptidaisi: 113-120), Altın Peri (Koleksiyon: 277-281), Madam Durant (Koleksiyon: 277-281), Matlube (Yemin: 829-833), Kraliçe (Devletin Menfaati Uğruna: 854-860), Sabire (Zeytin Ekmek: 1024-1039), Füsun (Zeytin Ekmek: 1024-1039), Muazzez (Zeytin Ekmek: 1024-1039), Raika (Uçurumun Kenarında: 1274-1277).

Eşkîya: Kezban (Yalnız Efe: 983-1019).

Mesleği belli olmayanlar: Genç kadın (Beşeriyet ve Köpek: 123-131), Rum kadın (Ashab-ı Kehfimiz: 298-340), Eleni (Kıskançlık: 632-638), Rada (Nakarar: 797-814), Havva (Ezeli Bir Roman: 842-845), Mediha (Baharın Tesiri: 969-978), anne (Kaşağı:1079-1083; İlk Cinayet: 1111-1114) vb.

Yukarıda görüldüğü üzere sosyal hayatta aktif rol üstlenmiş, bir mesleğe sahip, kendi ayaklarının üstünde duran kadınların sayısı birkaç taneyi geçmemektedir. Var olanlar da olumlu örnekler değildir.

4. Sosyal statülerine göre:

Sosyal statüleri açısından incelendiğinde kadınların büyük çoğunluğu zengin, rahat bir yaşama sahip kadınlardır. Bunun aksine Zengin kadınlara göre sayıları oldukça az olan fakir kadınların yanında sefil, talihsiz kadınlar da mevcuttur. Bu kadınlar genellikle savaş mağduru (Bomba, Beyaz Lale), fakirlikten dolayı

sefilliğe düşmüş kadınlardır (Korkunç Bir Ceza, Zeytin Ekmek, Uçurumun Kenarında).

Zenginler: Juli Hala (Tenezzüh: 37-39), anne (Buse-i Mader: 42-43), kadın (Hediye: 46-48), Belkıs (Sahir'e Karşı: 62-67), kadın (Erkek Mektubu: 76-80), Bihter (Yaşamın Dolap: 88-93), Süzün (Elma: 104-106), Efsar (Tarih Ezeli Bir Tekerrürdür: 146-168), büyük nine (Bahar ve Kelebekler: 169-179), genç kız (Bahar ve Kelebekler: 169-179), Matmazel Surpik Bagdeseryan (Pamuk İpliği: 180-191), Madam Bagdeseryan (Pamuk İpliği: 180-191), ihtiyar hala (Piç: 237-247), kaynana / Anne (Gurultu: 269-276), Moiz'in karısı (Tatlısu Frenkleri / Ashab-ı Kehfimiz'den: 282-297), muharrir kadın (Tatlısu Frenkleri / Ashab-ı Kehfimiz'den: 282-297), Hayganoş (Ashab-ı Kehfimiz: 298-340), Fon Sadriştayn'ın Türk Karısı (Fon Sadriştayn'ın Oğlu: 686-698), Nazan (Harem: 767-796), Belkıs (Türkçe Reçete: 846-850), genç kadın (Nişanlılar: 869-872), Bedia (Antiseptik: 873-875), Fatma Hanım (Tos: 876-884), Masume Hanım (Nezle: 907-913), Mediha (Baharın Tesiri: 969-978), Yumuk (Birdenbire: 1115-1120), hanımefendi (Efruz Bey: 1121-1162), Sütude (Çirkinliğin Esrarı: 1255-1261), Hamdune Hanım (Balkon: 1309-1319), Peride Hanım (İhtiyar Olsam da / Mahcupluk İmtihanı: 1320-1363), eş (Bir Temiz Havlu Uğruna: 1368-1372), Fatma Hanım (Sultanlığın Sonu'ndan: 1402-1407) vb.

Bu zengin kadınların sayılarının çokluğu dikkat çekmektedir. Bu kadınlar zenginlikleriyle dikkati çekmelerine karşın, aktif ve sosyal hayatta söz sahibi olan kadınlar değildirler. Genellikle maddî olarak her şeye sahiptirler, fakat evin dışında her hangi bir hakları bulunmamaktadır.

Fakirler: Bulgar Kadın (Hürriyet Bayrakları: 248-257), ana (Üç Nasihat: 504-512), Cevriye Hanım (Yeni Bir Hikâye: 544-549), Fon Sadriştayn'ın Türk Karısı (Fon Sadriştayn'ın Karısı: 639-650), Fon Sadriştayn'ın Alman Karısı (Fon Sadriştayn'ın Karısı:

639-650), Nuruşeb (Tos: 876-884), Semiha (Niçin Zengin Olmamış: 933-941) Rose (Pireler: 1069-1074), Takunyalı Fitnat (Yuf Borusu Seni Bekliyor: 1090-1093), Peride (Uçurumun Kenarında: 1274-1277), Celile (Uçurumun Kenarında: 1274-1277).

Talihsiz ve zavallılar: Magda (Bomba: 202-218), Uluç Bikem (İhtiyarlıkta mı? Gençlikte mi?: 258-268), Beyaz Lale (Beyaz Lale: 426-456, Eleni (Kıskançlık: 632-638), Naciye Hanım (Hâtiften Bir Ses: 715-720), Şulever (Tütün: 838-841), Kezban (Yalnız Efe: 983-1019), Kaymak Hanım (Havyar: 1065-1068), Servinur (Havyar: 1065-1068).

Sefiller: Gülsüm (Korkunç Bir Ceza: 953-957), Naciye (Zeytin Ekmek: 1024-1039), Raika (Uçurumun Kenarında: 1274-1277).

Dul kadınlar: Asime Hanım (Aşk ve Ayak Parmakları: 135-139), Grazia (Primo Türk Çocuğu: 367-391), Sabire (Zeytin Ekmek: 1024-1039), Hatice Hanım (Yüksek Ökçeler: 1054-1056), Hamdune Hanım (Havyar: 1065-1068), sütnine (Gizli Mabet: 1094-1101), Ahter (Birdenbire: 1115-1120).

Kocakarılar: Şefika Molla (Türbe: 919-925).

Fahişeler: Hayat kadını (Bir Busenin Şekl-i İptidaisi: 113-120), Altın Peri (Koleksiyon: 277-281), Madam Durant (Koleksiyon: 277-281), Prima Donna (Muhteri: 674-685), Matlube (Yemin: 829-833), Kraliçe (Devletin Menfaati Uğruna: 854-860), Adriyen (Mürebbiye: 1020-1023).

Muhabbet tellâlları: Hala (Fon Sadriştayn'ın Karısı: 639-650), Hacı Hafız Sıdika molla (Yemin: 829- 833), haminne (Antiseptik: 873-875), anne (Antiseptik: 873-875), Füsun (Zeytin Ekmek: 1024-1039), Muazzez (Zeytin Ekmek: 1024-1039).

Beslemeler: Makbule (Tos: 876-884), Gülter (Yüksek Ökçeler: 1054-1056), Anadolu arsız kız (Efruz Bey: 1121-1162), Resan (Balkon: 1309-1319).

Dadı: Arap Dadı (Gizli Mabet: 1094-1101).

Hizmetçiler: Pervin (İlk Namaz: 57-61), üç genç hizmetçi (Sebat: 68-75), hizmetçiler (Erkek Mektubu: 76-80), Abil Ana (Ant: 219-226), hizmetçi kız (Gurultu: 269-276), Emine Hanım (Primo Türk Çocuğu: 367-391), Rum hizmetçi (Boykotaj Düşmanı: 417-425), dört hizmetçi (Beyaz Lale: 426-456), Mari (Harem: 767-796), Eleni (Türkçe Reçete: 846-850), , Rüküş kadın (Türbe: 919-925), Hizmetçi Artenişa (Perili Köşk: 962-968), Hizmetçi Eleni (Zeytin Ekmek: 1024-1039), Eleni (Yüksek Ökçeler: 1054-1056), Pervin (Kaşağı: 1079-1083), Mehveş (Efruz Bey: 1121-1162), Peyker (Efruz Bey: 1121-1162), Pesent (Efruz Bey: 1121-1162), Despina (Efruz Bey: 1121-1162)⁵ vb.

Sosyal statüleri belirsiz olan kadınlar: Kaynana / Anne (Erkek Mektubu: 76-80), anne (Aşk Dalgası: 85-87; Kaşağı:1079-1083), kadın (Beşeriyet ve Köpek: 123-131), Magda Cakof (Tatlısu Frenkleri / Ashab-ı Kehfimiz'den: 282-297), Rum Kadın (Ashab-ı Kehfimiz: 298-340), anne (İlk Cinayet: 1111-1114), Rada (Nakarar: 797-814), Havva (Ezeli Bir Roman: 842-845) vb.

5. Zihniyet / dünya görüşüne göre:

Milli Edebiyat'ın kadın algısının aksine bir "kadın anlayışı" olan hikâyelerdeki kadınlar çoğunlukla herhangi bir görüşe sahip değildirlir. Bununla yazar yine kinayeli bir yaklaşım içinde

⁵ Birçok hikâyede ev içinde yaşayan hizmetçiler dekoratif unsur durumundadır. Bu kadınlara "Hizmetçiler" başlığı altında yer verdik. Sosyal durumu net bir şekilde verilen hizmetçileri ise değerlendirmeye aldık.

olmalıdır. Yani bu durum, kadınların zihnen geri kalmışlığına bir gönderme ya da dönemin kadınlığı hakkında bir tespit olmalıdır:

Alafranga, dejenere ve züppeler: Ömer Seyfettin hikâyelerinde, aldıkları yabancı kültürle dejenere olmuş, eleştirdiği sahte aydınları kaleme almıştır. Bunun en güzel örneğini ise Efruz Bey'de görmekteyiz. Ancak burada ele aldığımız kadınlarda, sadece bir "özenme" durumu göze çarpmaktadır. *Efruz Bey* hikâyesinde olduğu gibi tamamen alafrangalaşmış, alay edilecek noktaya gelmiş bir kadın kahraman görmemiz söz konusu değildir:

Bihter (Yaşasın Dolap: 88-93), Genç Kadın (Beşeriyet ve Köpek: 123-131), Efser (Tarih Ezeli Bir Tekerrürdür: 146-168), Genç Kız (Bahar ve Kelebekler: 169-179), Nazan (Harem: 767-796), Belkıs (Türkçe Reçete: 846-850), Adriyen (Mürebbiye: 1020-1023).

Muhafazakâr ve mutaassıplar: Muhafazakâr kadınların "dine bağlılık" adı altında genellikle komik ve utanç duyacakları durumlara düştükleri görülür (Tos, Türbe). Bununla birlikte amacı sadece kendisinin yaşadığı bahar mutluluğunu torununun torununda görmek isteyen bir nine (Bahar ve Kelebekler) ya da kendini evine, kocasına, kocasının yaptığı iyiliklerle mutlu olmaya adanmış kadınlarla karşılaşmaktayız (Hâtiften Bir Seda).

Anne (İlk Namaz: 57-61), Pervin (İlk Namaz: 57-61), Büyüknine (Bahar ve Kelebekler: 169-179), Matmazel Surpik Bagdeseryan (Pamuk İpliği: 180-191), Madam Bagdeseryan (Pamuk İpliği: 180-191), Beyaz Lale (Beyaz Lale: 426-456), Naciye Hanım (Hâtiften Bir Seda: 715-720), Fatma Hanım (Tos: 876-884), Şefika Molla (Türbe: 919-925), Rüküş Kadın (Türbe: 919-925), Sütüne (Gizli Mabet: 1094-1101).

Milliyetçi, inkılâpçı ve yenilikçiler: Buradaki kadınlar çoğunlukla millî duyguları baskın olan kadınlardır (Hürriyet Bayrakları, Tatlısu Frenkleri / Ashab-ı Kehfimiz'den, Fon

Sadriştayn'ın Oğlu / Fon Sadriştayn'ın Karısı). Bunun dışında var olan düzene, yapılan haksızlığa baş kaldıran (Yalnız Efe) ya da kendini mahallesindeki insanlara adayıp yeniliklere açık olan (Sultanlığın Sonu'nda) kadınlar vardır. Başlıcaları şunlardır:

Bulgar Kadın (Hürriyet Bayrakları: 248-257), muharrir kadın (Tatlısu Frenkleri / Ashab-ı Kehfimiz'den: 282-297), Moiz'in karısı (Tatlısu Frenkleri / Ashab-ı Kehfimiz'den: 282-297), Rum kadın (Ashab-ı Kehfimiz: 298-340), Hayganoş (Ashab-ı Kehfimiz: 298-340), Grazia (Primo Türk Çocuğu: 367-391), Cevriye Hanım (Yeni Bir Hikâye: 544-549), Fon Sadriştayn'ın Türk karısı (Fon Sadriştayn'ın Karısı: 639-650), Madam Sadriştayn (Fon Sadriştayn'ın Karısı: 639-650), Rada (Nakarat: 797-814), Kezban (Yalnız Efe: 983-1019), Fatma Hanım (Sultanlığın Sonu'ndan: 1402-1407).

Dünya görüşü belirsiz kadınlar: Bu başlık altındaki kadınların sayısının çokluğu dikkat çekmektedir. Yine bu durum yazarın, II. Meşrutiyet Devri Osmanlı toplumunda kadınlığın geri kalmışlığına dikkati çekmek için kinayeli bir durum tespiti olarak ele alınabilir. Belli başlı örnekler:

Juli Hala (Tenezüh: 37-39), anne (Buse-i Mader: 42-43), kadın (Hediye: 46-48), Belkıs (Sahir'e Karşı: 62-67), kaynana / anne (Erkek Mektubu: 76-80), Süzun (Elma: 104-106), Asime Hanım (Aşk ve Ayak Parmakları: 135-139), Magda (Bomba: 202-218), Abil Ana (Ant: 219-226), ihtiyar hala (Piç: 237-247), Uluç Bikem (İhtiyarlıkta mı? Gençlikte mi?: 258-268), kaynana / anne (Gurultu: 269-276), Altın Peri (Koleksiyon: 277-281), Madam Durant (Koleksiyon: 277-281), Magda Cakof (Tatlısu Frenkleri / Ashab-ı Kehfimiz'den: 282-297), Eleni (Kıskançlık): 632-638), hala (Fon Sadriştayn'ın Karısı: 639-650), Prima Monna (Muhteri: 674-685), Matlube (Yemin: 829-833), Hacı Hafız Sıdika Molla (Yemin: 829-833), Şulever (Tütün: 838-841), Kraliçe (Devletin Menfaati Uğruna: 854-860), Havva (Ezeli Bir Roman: 842-845),

genç kadın (Nişanlılar: 869-872), Bedia (Antiseptik: 873-875), Haminne (Antiseptik: 873-875), Nuruşeb (Tos: 876-884), Makbule (Tos: 876-884), Masume Hanım (Nezle: 907-913), Semiha (Niçin Zengin Olmamış: 933-941), Gülsüm (Korkunç Bir Ceza: 953-957), Mediha (Baharın Tesiri: 969-978), Naciye (Zeytin Ekmek: 1024-1039), Sabire (Zeytin Ekmek: 1024-1039), Füsun (Zeytin Ekmek: 1024-1039), Muazzez (Zeytin Ekmek: 1024-1039), Hatice Hanım (Yüksek Ökçeler: 1054-1056), Gülter (Yüksek Ökçeler: 1054-1056), Hamdune (Havyar: 1065-1068), Kaymak Hanım (Havyar: 1065-1068), Servinur (Havyar: 1065-1068), Rose (Pireler: 1069-1074), Takunyali Fitnat (Yuf Borusu Seni Bekliyor: 1090-1093), Arap Dadı (Yüksek Ökçeler: 1094-1101), Ahter (Birdenbire: 1115-1120), Yumuk (Birdenbire: 1115-1120), hanımefendi (Efruz Bey: 1121-1162), Anadolulu arsız kız (Efruz Bey: 1121-1162), Sütude (Çirkinliğin Esrarı: 1255-1261), Belkıs (Dünyanın Nizamı: 1269-1273), Peride (Uçurumun Kenarında: 1274-1277), Raika (Uçurumun Kenarında: 1274-1277), Celile (Uçurumun Kenarında: 1274-1277), Hamdune Hanım (Balkon: 309-1319), Resan (Balkon: 1309-1319), Peride (İhtiyar Olsam da / Mahçupluk İmtihanı: 1320-1363, eş (Bir Temiz Havlu Uğruna: 1368-1372).

Yukarıda Ömer Seyfettin'in 160 hikâyesinde yer alan yaklaşık 110 kadın tespit edilerek çeşitli açılardan tasnif edilmiştir. Millî Edebiyat Hareketi (1911-1923)'nin öncülerinden Ömer Seyfettin'in hikâyelerindeki bu kadınlar, yazarın makalelerindeki kadın görüşünün aksine özellikler taşıdığı görülmektedir. Hikâyelerinde Ömer Seyfettin, hayatın her kesiminden kadınlara yer vermiş ve bu kadınları belirgin özellikleriyle okuyucuya sunmuştur. İnci Enginün, bunu şöyle ifade etmiştir:

"Ömer Seyfeddin için edebiyat hayat demektir ve hayat karmakarışıktır. İçinde birbirine zıt, çok çeşitli durumları bulundurur. Ömer Seyfeddin hayatın bu karışıklığını hikâyelerinde, gerçekten çok canlı hayat sahneleri halinde vermiştir. Bundan

dolayıdır ki hikâyeleri sadece yazıldıkları günlerin özelliklerini aksettirmekle kalmazlar, bugün de zevkle okunurlar. Bu hikâyelerde kadın-erkek münasebetleri, bâtil inançlar, çocukluk hatıralarından gelen çocuğun çevreyle münasebetleri, Türklük şuûru, mânâsız korkular ve kıskançlıklar başta olmak üzere çeşitli beşerî duygular işlenir (Enginün: 1985, 40)."

Kadınları, son derece cahil ve pasif ev kadınları olarak ele alan Ömer Seyfettin'in, hemen hemen bütün hikâyelerinde birtakım amaçlar güttüğü bilinen bir gerçektir. Kadınları bu şekilde olumsuz bir konumda göstererek dönemdeki Türk kadınlığının durumuna dikkat çekmiş olmalıdır.

Erişenler'in şu değerlendirmesi Ömer Seyfettin'in kadın tipleri hakkında oldukça yerinde bir tespittir:

"Ömer Seyfettin toplumdaki tüketici kadın tiplerini başarı ile çizer. Fon Sadriştayn'ın boşadığı Türk karısı, -ihtiyatla söylüyorum- Fon Sadriştayn'a göre savurgandır. Harem'deki nazan, Birdenbire'deki Ahter, Korkunç Bir Ceza'daki İstanbul'da yaşayan köylü Gülsüm, Yüksek Ökçeler'deki Hatice Hanım, Havyar'daki ana kız, Tos'daki Fatma Hanım, Nezle'deki Masume Hanım ve elbette Aşk Dalgası ile Bir Temiz Havlu Uğruna adlı öykülerde tasvir edilen kadınlar ister evli, ister dul olsunlar, ister kocalarının parasını, ister babalarından kalan mirası yesinler hepsi, hepsi birer tüketicidirler (Erişenler, 1972: 34).

Uğurcan da şöyle bir değerlendirme yapmıştır:

"Ömer Seyfettin, farklı karakterlerde, farklı zihniyetlerde, farklı millet ve sosyal gruplara mensup birçok kadın kahraman yaratmış, pek çok hikâyesinde vermek istediği mesajı onlar vasıtası ile hikâyelerindeki şahıs repertuarını zenginleştirmiş, aynı zamanda onları kişileştirirken çeşitli yollardan faydalanarak ifadelerine değişik çeşniler katmıştır (Uğurcan, 2012: 283)"

Sonuç

Yukarıda Ömer Seyfettin'in hikâyelerine konu olmuş kadınlar, çeşitli bakımlardan tasnif edilerek bazı tespitlerde bulunuldu. Bu tasnif ve tespitlere bakarak Ömer Seyfettin'in kadın algısının Milli Edebiyat Hareketi (1911-1923)'nin aksine bir yönde olduğu görülebilir. Çünkü Ömer Seyfettin'in hikâyelerinde kadınlar, bazen yaşlı, bazen genç, bazen de dul olarak yer alırlar. Hatta yazar, bazen kadınlardan isim vermeden anne, kız, kadın, hizmetçi kız, kaynana gibi ifadelerle bahsetmiştir. Ancak bu kadınlarda görülen ortak durum, üstü kapalı kalmış bir sorunun cevabı olmalarıdır. Çünkü bir yandan kadın sevginin, merhametin, yüceliğın, temsilcisiyken, diğer yandan düşkün, aciz, bağınaz, cahil, vurdumduymaz olarak ele alınmıştır. Bu durum beraberinde şu soruyu getirmektedir: "Ömer Seyfettin için Türk kadını tam olarak neyi ifade ediyor? Aslında Ömer Seyfettin kinayeli bir şekilde ideal Türk kadınının profilini mi çizmektedir, yoksa hikâyelerdeki kadınlar gerçekten yazarın gözünde yer edinmiş kadınlar olup, okuyucuya bu kadınlar üzerinden mesaj verme amacı mı gütmektedir? Burada her iki ihtimali de dikkate almak gerekir.

Yazarın hikâyelerindeki bütün kadınlar, pasif bir konumda ve genellikle etkilenen durumundadırlar. Bu etkilenme ile yazar, okuyucuya, kadınlar üzerinden birtakım mesajlar verir. Örneğın bu kadınlar, genellikle sınırlarının dışına çıkmak isteyen, ancak hikâyenin sonunda yazar tarafından kendilerine nerde duracakları bildirilen kişilerdir. Hatta bu kadınlar, kendi istedikleri değil, kendisine biçilen rollere uymak zorunda kalan figürlerdi. Bu durum bize dönemin kadınının statüsü hakkında bilgi verdiği gibi, Ömer Seyfettin olumsuz konumda gördüğü kadınları, olumsuz göstererek olumluyu öncelemek arzusunı gösterebilir. Bu söylediğimize iki tipik örnek verilebilir: *Yalnız Efe*'de Kezban, amacını ancak erkek kılığına girerek gerçekleştirebilir. Yine *Eleğimsağma*'da Ayşe de isteklerini gerçekleştirmek için erkek

olma hayali kurmaktadır. Çünkü bu iki kahraman da istediklerini kadın olarak yapma şansına sahip değildirlir.

Kısaca yazarın görmek istediği kadınlar, hikâyelerindeki kadınlar değil, bunların zıddı kadınlardır. Çünkü birçok hikâyesinde ironiyi ön planda tutan Ömer Seyfettin, ele aldığı çok sayıdaki olumsuz kadın tiplerini sunmak suretiyle II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı toplumundaki kadının yüceltilmesi gerektiği fikrini ortaya koyduğu açıktır. Hikâyelerinde genellikle evin içinde, hurafelere, bâtil inançlara bürünmüş, pasif kadın tipinin yerine, modern, bilgi ile donatılmış, sosyal hayatta aktif rol üstlenmiş bir kadın modelini okuyucuya dolaylı olarak önermektedir.

KAYNAKÇA

- AKYÜZ, Kenan (1995), *Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri 1860-1923 İnkılâp Kitabevi*, İstanbul.
- BANARLI, Nihad Sami (1998), *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, C.2, MEB, İstanbul.
- DOĞAN, Sabiha (2012), *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Aydın Kadınlar, Şair ve Yazarlar (1850 -1950)*, Akademik Kitaplar, İstanbul.
- ENGİNÜN, İnci (1985), *Ömer Seyfettin'in Hikâyeleri*, *Türk Tarih Kurumu Basımevi*, s.37-49, Ankara.
- ENGİNÜN, İnci (2001), *Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları*, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- ENGİNÜN, İnci (2012), *Yeni Türk Edebiyatı Tanzimat'tan Cumhuriyet'e (1839-1925)*, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- ERİŞENLER, Satı (1972), *Ömer Seyfettin'e Göre Kadın*, Güven Mat., Ankara, Ankara.

- POLAT, Nâzım Hikmet (2005), *Rûbab Mecmuası ve II. Meşrutiyet Dönemi Türk Kültür, Edebiyat Hayatı*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- POLAT, Nâzım Hikmet (2015), *Ömer Seyfettin - Bütün Hikâyeleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- POLAT, Nâzım Hikmet (2016), *Ömer Seyfettin - Bütün Nesirleri (Fıkralar, Makaleler, Mektuplar ve çeviriler)*, TDK Yayınları, Ankara.
- UĞURCAN, Sema (2012), *Edebiyatımız II – Yazarlar, Meseleler*, Dergâh Yayınları, İstanbul.

DEVLETİN NESEPTEN SEBEBE GEÇİŞİNE DİRENEN BİR UNSUR OLARAK ÇİHİLGAN/KIRKLAR MECLİSİ¹

Bilal KOÇ²

ÖZET

Bu tebliğ metni ile birlikte Delhi Türk Sultanlığı'nın önemli bir karar mercii olan ve asıl adı *Meclis-i Çihilgan* olan *Kırklar Meclisi*'nin konumu ve etkinliği ele alınacaktır. Kırklar Meclisi, Şemsiler Hanedanı (1211-1266)'nın kurucusu Sultan Şemseddin İltutmuş tarafından kurulmuştur. Bu meclis Delhi Türk Sultanlığı'nın emir (bey) ve melik (vali) lerinden oluşmuştur. Sultan İltutmuş'un vefatının ardından Delhi tahtına Kırk Türk Memlûku'nun onayını alan kimseler çıkmıştır. Bu meclis üyeleri kendi aralarından 1266 yılında Balaban Hanedanı (1266-1290)'nın kurucusu Sultan Gıyaseddin Balaban'ı da tahta çıkarmışlardır. Bu yönüyle devlet içerisinde etkin bir konumu bulunan meclis üyelerinin özellikle Sultan Raziye (1236-1240) döneminde etkinlikleri azaltılmaya çalışılmıştır. Sultan Raziye'nin Türk memlûklar yerine Cemaleddin Yakut Habeşi adlı birisini kendisine yardımcı tayin etmesiyle birlikte Kırk Türk Memlûku açısından etkin mücadele başlamıştır. Sultan Raziye ve kendisinden sonra Delhi tahtında oturan sultanların da isteği bir an evvel, Türk Memlûkları'nın merkezî otorite karşısında nüfuzunu kırmak olmuştur. Bu noktada Sultan Raziye, devletin ve hanedanın dayandığı nesep bağıını ortadan kaldırarak, kendisine bağlılık gösterecek kimseleri devlet kademelerine tayin etmek

¹ Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi ev sahipliğinde *RESSCONGRESS* tarafından düzenlenen I. Uluslararası Eğitim Bilimleri ve Sosyal Bilimler Sempozyumu'nda sunulan sözlü bildirisinin genişletilmiş halidir.

² Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Ortaçağ Tarihi Ana Bilim Dalı, Dr. bilalkoc@gazi.edu.tr

istemmiştir. Bu çalışma ile birlikte de Kırk Türk Memlûku'nun devletin dayandığı asli unsur olarak yönetimdeki dönüşüm çabaları karşısındaki direniş vaziyeti ele alınmıştır.

Anahtar kelimeler: Delhi, Türk, Memlûk, Şemsiler, Balabanlar, Sultan Şemseddîn İltutmuş, Sultan Raziye, Sultan Gıyaseddîn Balaban, Kırklar Meclisi, Çihilgan.

AS A ELEMENT THAT RESİSTS TO PASSİNG THE STATE'S FROM LINEAGE TO LOYALTY CHİLİGAN COUNSİL

ABSTRACT

With this text, the position and the effectiveness of the *Kırklar Assembly*, whose main name is the *Meclis-i Çihilgan*, which is an important decision-making authority of the Sultanate of Shamss, will be discussed. The forty-parliament was founded by Sultan Shamsuddin Iltutmish, the founder of the Dynasty of Shamss (1211-1266). This parliament was formed by the orders and governors of the Delhi Turkish Sultanate. following the death of Sultan Iltutmish, the person who received the approval of forty Turks in the Sultanate of Delhi emerged. These members of the council also made their way to the throne of Sultan Ghiyathuddin Balban, the founder of Balaban Dynasty (1266-1290) in 1266. In this respect, the members of the council, which had an active position within the state, tried to reduce the activities especially during the Sultan Radiyah (1236-1240) period. With the help of the Sultan Radiyah's appointment of an assistant named Yakut instead of the Turks, an effective struggle was started in terms of the forty Turkish militarism. As soon as Sultan Radiyah and the sultans who lived on the throne of Delhi first wanted it, the Turks had to break their grip on the central authority. At this point Sultan Radiyah wanted to appoint the people who

will be loyal to the state by removing the nobility of the state and the dynasty. With this study, resistance has been revealed against the attempts of transformation in the administration as the essential element on which the forty-four Turkish Mamluks are based.

Key words: Delhi, Turkish, Mamluk, Shmass, Balbans, Sultan Shamsuddin Iltutmish, Sultan Radiyah, Sultan Ghiyathuddin Balban, Chiligan Cuouncil.

GİRİŞ

Sultan Şemseddîn İltutmuş (التمش) Hindistan'ın ortaçağ Türk-İslâm tarihine damga vuran sultanlarından birisidir. Tarihi kaynakların sunduğu bilgilere bakarak, kökeninin Türkistan'ın İlbari (البري)³ kabilesine dayandığı anlaşılmaktadır. Küçük yaşlarda iken akrabalarının kendisine kıskançlık beslemelerinden dolayı ailesinin yanından alınarak Buhara tarafına götürülmüştür. Çeşitli fasılalardan sonra Gur Sultanı Muizzeddîn Muhammed tarafından satın alınarak önce *ser-candâr*/muhafızlık bir süre sonra da *emir-i şikâr*/av işleri görevlerine getirilmiştir. Bu sıralarda kendisi gibi Gur Hânedânı (1000-1215)'nda gulâm olan Aybek'in kızıyla evlendirilmiştir. Gur Hânedânı'nın çökmesi üzerine idareyi ele alan Aybek, Sultan Kutbeddîn Aybek unvanı ile tahta çıkmış ve tarihte Kutbîler olarak bilinen hânedanını kurmuştur. Bu gelişme üzerine Melik İltutmuş, kayınpederi Kutbeddîn Aybek'in saltanatının yanında görev almıştır. Ancak Aybek'in 1210 yılında ani bir kaza sonucu vefat etmesi üzerine tahta geçen oğlu Aram Şâh'ın, yönetimde, yetersizliği karşısında, devlet ileri gelenlerinin isteği

³ “Bu kelimenin aslı “Alp er” (الپ ار) şeklindedir. Divân-ı Lügâti't-Türk'teki manası “cesur adam” olarak geçer. Cihângüşâ-yı Cüveynî'de bir nefer “Alp er” Han olarak geçer. Alperiler, Afrasiyâb (افراسيابي) meliklerindendir. Berenî de Târîh-i Fîrûzşâhî'de Balaban'ı Afrasiyâblar'dan sayar”. Minhâc-ı Sirâc Cüzcânî, Tâbâkât-ı Nâsirî, Tash. Abdülhey Habibi, İntişârât-ı Esâtîr, Tahrân, 1389, C. I, s. 440.

üzerine “*Sultan Şemseddîn*” unvanını alarak Delhi tahtına çıkmıştır⁴.

Sultan Şemseddîn İltutmuş’un tahta çıkmasının ardından civar bölgelerde bulunan Kutbî emirleri (امراء قطبي) ile Türkler, Delhi’ye doğru akın ettiler. Tâceddîn Yıldız ile Nâsireddîn Kabaca gibi Muizzî melikleri başlangıç aşamasında sultan açısından sıkıntı yaratmışlardır. Önce Tâceddîn Yıldız ile mücadeleye girişen sultan, onun etkinliğini kırmış, ondan birkaç yıl sonra Nâsireddîn Kabaca’nın varlığına son vermiştir. Böylelikle Sultan Şemseddîn İltutmuş, siyasî birlikteliği Delhi ve civarı özelinde tam olarak tesis etmek için engel teşkil eden iki önemli melikten kurtulmuştur. Bu önemli ve iyi gelişmelere rağmen, sultanın önüne Cengiz Hân’dan kaçarak Sind bölgesine gelen, Harezmsâhlar hükümdarı Celâleddîn Harezmsâh’ın endişe yaratan sığınma talebi çıkmıştır. Sultan, Moğol tehlikesinin Hindistan içlerine kadar ulaşmaması için, bu talebi geri çevirerek, büyük bir tehlikeyi önlemiştir. Yine onun Lekhenevtî bölgesindeki Halaçların varlığına son vermesi de, döneminin ne kadar yoğun mücadele içinde geçtiğine işaret etmektedir. Özellikle Abbasî Halifeliği tarafından, sultanlığının

⁴ Cüzcanî, *Tâbâkât-ı Nâsiri*, s. 440-443; Hâce Abdülmelik İsamî, *Fütûhu’s-selâtin*, neşr. A. S. Usha, B. A., Junior Lecturer in Persian, University of Madras, Karachi, 1948, s. 107-108; Atamelik Âlâeddîn b. Bâhâeddîn Muhammed b. Şemseddîn Muhammed Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ-yı Cüveynî*, Tash. Muhammed b. Abdü’l-vahhab Kazvinî, Matbaa-i Brill Leyden, London, 1916, C. II, s. 61; es-Sihriñdî, Yahya b. Ahmed b. Abdullah, *Târîh-i Mübârekşâhî*, Tash. Muhammed Hidayet Hüseyin, İntişârât-ı Esâtîr, Tahran, 1391, s. 16; Esterâbâdî, Muhammed Kâsım Hinduşâh, *Târîh-i Firîşte*, Tash. Tâlik, Tavzih ve İzafat: Muhammed Rıza Nâsiri, Encümen-i Asâr ve Mefâhîr-i Ferhengî, Tahran, 1387, s. 230-232; Herevî, Mevlânâ Nizâmeddîn Ahmed b. Muhammed Mukîm, *Tabâkât-ı Ekberî*, By De Calcutta, 1929, s. 27; Kadı Ahmed Tetevî ve Asıf Han Kazvinî, *Târîh-i Elfi*, Mush. Gulamrezâ Tâbâtâbâyî Mecid, Şirket-i İntişârât-ı İlim ve Ferhengi, Tahran, C. VI, 1382, s. 3833; İbn Battûta, Ebû Abdullah Muhammed, *İbn Battûta Seyahatnamesi*, Çev. A. Sait Aykut, Y.K.Y., İstanbul, 2005, s. 405-406; M. Aziz Ahmet, *Siyasi Tarihi ve Müesseseleriyle Delhi Türk Sultanlığı*, Tercüman 1000 Temel Eser, İstanbul, s. 164-168.

tasdik edilmesi, Hindistan'ın Türk-İslâm tarihi bakımından bir ilktir⁵.

Sultan Şemseddîn İltutmuş'a dair zikredilen bu hususlar yanında onun döneminin belirgin yönlerinden birisi de, dönem kaynaklarına *Bendegân-ı Türk Çihilgânî* (بندگان ترک چهلگانی) olarak yansıyan Kırk Türk Memlûku'nun faaliyetleri olmuştur. Bu çalışma ile birlikte de onların Sultan Şemseddîn İltutmuş'un halefleri, Sultan Rükneddîn Fîrûz Şâh (1236) ile Sultan Raziye (1236-1240) dönemlerindeki faaliyetleri konu edinilmiştir. Bu doğrultuda bakıldığında Sultan Raziye'nin, babası Sultan Şemseddîn İltutmuş tarafından Delhi tahtına aday gösterilmesi, ileri gelen devlet adamları arasında, daha önce böyle bir gelenek olmadığı gerekçesiyle endişeye sebep olmuştur. Bu minval üzere hareket eden devlet adamları, sultanın büyük erkek çocukları olmasına rağmen neden kızı üzerinde böyle bir tasarrufta bulunduğunu, Müslüman bir hükümdarın bunu yapmasındaki sebebin ne olduğunu sordular. Sultan Şemseddîn İltutmuş ise onların aklındaki endişeyi sonlandırmak için erkek evlatlarının

⁵ Cüzcanî, *Tâbâkât-ı Nâsirî*, s. 444-447; İsamî, *Fütûhu's-selâtin*, s. 108-114, 124-127; Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ-yı Cüveynî*, C. II, s. 144-145; es-Sihriñdî, *Târîh-i Mûbârekşâhî*, s. 16-19; Esterâbâdî, *Târîh-i Firişte*, s. 232-236; Nizâmeddîn Ahmed, *Tabâkât-ı Ekberî*, s. 27-29; Celâleddîn Harezmsâh ile alakalı yaşanan gelişme için ayrıca bkz. Hondmîr, Gıyâseddîn Humam ed-Dîn el-Hüseynî, *Hâbibü's-Siyer fî Ahbâr-ı Efrâd-ı Beşer*, neşr. Muhammed Debîr Siyâkî, İntişârât-ı Hayyâm, Tahran, 1380, C. II, s. 617-619, 659-660; Anonim, *Târîh-i Şâhî*, (*Karahitayan*), Tash. Muhammed İbrahim Bastanî Parizî, İntişârât-ı Bunyâd-ı Ferheng-i İran, s. 43-44; Reşidü'd-dîn Fazlullah Hemedânî, *Câmiü't-tevârih (Târîh-i Selâtin Harezmi)*, Tash. Muhammed Ruşen, Merkez-i Pejuheşi Mirâs-ı Mektup, 1389, s. 42; Şehâbeddîn Muhammed Hurendezî Zeyderî Nesevî, *Siret-i Celâleddîn Mengüberti*, Tash. Müctebî, Minevî, Tahran, 1388, s. 118-120; Tâcü'd-Dîn Hasan Nizâmî, *Tâcü'l-Meâsir*, Edt. Syed Amir Hasan Abidî, Persian Research Centre, New-Delhi, 1387, s. 269-312; M. A. Ahmet, *a.g.e.*, s. 168-177; Enver Konukçu, "Hindistan'daki Türk Devletleri", *D.G.B.İ.T.*, C. 9, s. 379-386; Salim Cönce, "Hindistan'da Kurulan Türk Devletleri", *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, C. VIII, s. 696-701.

durumlarını göz önünde bulundurarak, tahta layık olmadıkları kararına vardığını bildirdi. Bunun üzerine önce yaklaşık yedi ay Sultan Rükneddîn Fîrûz Şah tahtta kaldı. Hemen ardından da Raziye tahta çıktı⁶.

Sultan Rükneddîn Fîrûz Şah'ın tahta çıkmasına Melik İzzeddîn Muhammed Salarî, Melik Alâeddîn Canî (جانی), Melik İzzeddîn Kebir Hanî (خانی) ile Melik Seyfeddîn Kuçî (قوچی) gibi ileri gelen devlet adamları karşı çıktılarsa da neticede bir şey elde edemeyerek bağlılıklarını bildirdiler. Ancak onun Kehram (کهرام) tarafında seferde olduğu zamanı fırsat bilen Türk emirler, Sultan Raziye etrafında toplanarak onu tahta çıkardılar. Bu cümleden olarak Sultan Raziye, ilk iş olarak kardeşi Rükneddîn'in bulunduğu bölgeye doğru Türk gulâmları ile emirlerden oluşan bir orduyu sevk ederek, onu yakalattı. Bir süre sonra Rükneddîn tutsak edildiği yerde hayatını kaybetti. Sultan Raziye, tahta geçmesine rağmen, Sultan Şemseddîn'in emirleri ile gulâmları, Rükneddîn'e olduğu gibi ona da muhalefetlerini ortaya koydular. Bunlar arasında yukarıda ismi zikredilen meliklerin yanı sıra vezir Nizâmü'l-Mülk Cüneydî de vardı. Bu durum karşısında Sultan Raziye hemen hareket geçerek gerekli tedbirleri almaya çalıştı. Bu esnada onun yardımına gelen Evedd (وده) iktâsında görev alan Melik Nâsireddîn Tayisi (نایسی) ise muhalif emirler tarafından ele geçirilerek öldürüldü⁷.

⁶ Cüzcanî, *Tâbâkât-ı Nâsirî*, s. 457-458; Berenî, *Târîh-i Fîrûzşâhî*, s. 56; es-Sihrindî, *Târîh-i Mübârekşâhî*, s. 16-19; Esterâbâdî, *Târîh-i Fîrişte*, s. 240-242; Nizâmeddîn Ahmed, *Tabâkât-ı Ekberî*, s. 31-32; Kadı Ahmed Tetevî ve Asıf Han Kazvinî, *Târîh-i Elfî*, C. VI, 1382, s. 3845; Ayrıca bkz. Hondmîr, *Hâbibü's-Siyer...*, C.II, s. 619; Bayur, *Hindistan Tarihi*, s. 281-282; Konukçu, a.g.m., s. 391-392; Cönce, "Hindistan'da Kurulan Türk Devletleri", s. 701-703.

⁷ Cüzcanî, *Tâbâkât-ı Nâsirî*, s. 455-457; es-Sihrindî, *Târîh-i Mübârekşâhî*, s. 21-23; Esterâbâdî, *Târîh-i Fîrişte*, s. 240-243; Nizâmeddîn Ahmed, *Tabâkât-ı Ekberî*, s. 31-32; Kadı Ahmed Tetevî ve Asıf Han Kazvinî, *Târîh-i Elfî*, C. VI, s. 3844; Ayrıca bkz. Hondmîr, *Hâbibü's-Siyer...*, C.II, s. 619-620; M. A. Ahmet, a.g.e., s.

Sultan Raziye, diğer Türk emirleri ile irtibat sağlayarak, bu isyankâr melikleri etkisiz hale getirmeye çalıştı. Bu esnada Melik İzzeddîn Muhammed Salarî ile Melik İzzeddîn Kebir Han, gizlice sultan tarafına geçtiler. Melik Kuçi ile kardeşi Fahreddîn tutsak edildikleri yerde, Melik Canî ile Nizâmü'l-Mülk Cüneydî ise kaçış güzergâhları üzerinde yakalanarak öldürüldüler. Sultan Raziye, bu sıkıntıdan kurtulduktan sonra, Nizâmü'l-Mülk Cüneydî'nin naipliği görevinde bulunan Hâce Mühezzebi, “Nizâmü'l-Mülk” unvanıyla *vezirlik* görevine getirdi. Melik Seyfeddîn Aybek Behtu (بهتو)’yu “*Kutluğ Hân*” unvanıyla *niyâbet-i leşker/ordu vekili* tayin etti. Melik Kebir Han’a Lahor iktâ olarak verildi. Lekhenevî’den Deyul (ديول)’a kadar olan bölgelerdeki emirler ile melikler de Sultan Raziye’ye bağlılık bildirdiler. Melik Aybek Behtu’nun vefat etmesinin ardından *niyâbet-i leşker* görevine Melik Kutbeddin Hasan Gurî getirilerek, Renthenbur (رنتهنبور) bölgesine gönderildi. Bu esnada Melik İhtiyareddîn İyitekin/Aytekin (ایتگین) *emir-i hacib*, Melik Cemâleddîn Yakut *emir-i ahur* görevlerine tayin edildiler. Bilhassa Sultan Raziye’nin Yakut’a gösterdiği yakınlık Türk emir ve meliklerini rahatsız etti⁸.

Türk emir ve meliklerini rahatsız eden bir diğer gelişme ise Sultan Raziye’nin kadın kıyafeti giymeyi bırakarak, erkek kıyafeti giymesi ve yüzünü örtmemesi idi. Söz konusu bu durum halk tarafından da bizzat görüldü. Bu sıralarda Sultan Raziye bir taraftan da Kalyur (کالیور) tarafına ordu sevk etti. Burada *emir-i dâd/yargı memuru* olarak görev yapan Ziyâeddîn Cüneydî ile kalede bulunan ileri gelenler kuşatma karşısında, kaleden çıkarak,

188-190; Konukçu, a.g.m., s. 391-393; M. A. Ahmet, a.g.e., s. 188-190; Cönce, “Hindistan’da Kurulan Türk Devletleri”, s. 701-703.

⁸ Cüzcanî, *Tâbâkât-ı Nâsırî*, s. 458-459; es-Sührindî, *Târîh-i Mübârekşâhî*, s. 24-26; Esterâbâdî, *Târîh-i Firişte*, s. 243-244; Nizâmeddîn Ahmed, *Tabâkât-ı Ekberî*, s. 32; Ayrıca bkz. Hondmîr, *Hâbibü’s-Siyer...*, C.II, s. 620; Konukçu, a.g.m., s. 393-394; M. A. Ahmet, a.g.e., s. 188-190; Cönce, “Hindistan’da Kurulan Türk Devletleri”, s. 701-703.

Delhi tahtına bağlılık göstereceklerini bildirdiler. Sultan, Kalyur'daki meseleyi çözüme kavuşturduysa da bu defa da Lahor ıktâsını elinde bulunduran Melik İzzeddîn Kebir Hân isyan etti. Bunun üzerine sultan hemen bölgeye ordu sevk edip, sulh yoluyla isyanı sonlandırdı. Sultan, Melik Karakuş'un idaresinde bulunan Multan'ı Kebir Hân'ın kontrolüne bıraktı. Ancak Sultan Raziye'nin hâkimiyetine karşı isyanlar bir türlü sonlanmıyordu. Bu defa da Teberhende ıktâsını elinde bulunduran Melik Altuniyye, Delhi'de bulunan emirlerin kendisine destek olmasıyla isyan çıkardı. Sultan, bu isyanı sonlandırmak için merkezdeki ordu birlikleriyle Teberhende tarafına gitti. Sultan, bu bölgeye ulaştığı sırada, Türk emirler Cemâleddîn Yakut'u öldürüp, Sultan Raziye'yi Teberhende Kalesi'nde tutsak ettiler⁹.

Melik Altuniyye, Sultan Raziye ile nikâh kıyarak, Delhi tarafına asker sevk etti. Melik İzzeddîn Muhammed Salarî ile Melik Karakuş başkentten onların yanına geldiler. Bu esnada Sultan Muizzeddîn, tahtta otururken, *emir-i hacib* mevkiinde bulunan İhtiyareddîn İyitekin/Aytekin şehit olduğu için Bedreddîn Sunkur Rumî, bu göreve tayin edildi. Sultan Muizzeddîn, Delhi'den ordu birliklerini Sultan Raziye ve Melik Altuniyye üzerine sevk edip, yenilgiye uğrattı. Bir süre sonra her ikisi de şehit edildiler¹⁰. Görüldüğü üzere Sultan Kutbeddîn Aybek'in gulâmı olarak görev yapan ve zaman içerisinde azat edilerek, onun damadı ve evlatlığı konumuna ulaşan Sultan Şemseddîn ve halefleri

⁹ Cüzcanî, *Tâbâkât-ı Nâsirî*, s. 460-461; İsmâî, *Fütûhu's-selâtin*, s. 132-136; es-Sihriñdî, *Târîh-i Mübârekşâhî*, s. 26-27; Esterâbâdî, *Târîh-i Firişte*, s. 244-245; Nizâmeddîn Ahmed, *Tabâkât-ı Ekberî*, s. 32; Kadı Ahmed Tetevî ve Asif Han Kazvinî, *Târîh-i Elfî*, C. VI, s. 3846, 3859-3860; Ayrıca bkz. Hondmîr, *Hâbibü's-Siyer...*, C.II, s. 620; M. A. Ahmet, *a.g.e.*, s. 192-198; Bayur, *Hindistan Tarihi*, s. 285.

¹⁰ Cüzcanî, *Tâbâkât-ı Nâsirî*, s. 462; Esterâbâdî, *Târîh-i Firişte*, s. 244-245; Nizâmeddîn Ahmed, *Tabâkât-ı Ekberî*, s. 32; M. A. Ahmet, *a.g.e.*, s. 192-198; Bayur, *Hindistan Tarihi*, s. 285.

döneminde hanedan içerisinde Türk emir ve melikleri önemli rol oynamışlardır. Özellikle Sultan Raziye'nin bir kadın olarak tahta çıkışına ve ardından da onun *emir-i ahur* olarak tayin ettiği Cemâleddin Yakut Habeşî'ye karşı açık tepkilerini ortaya koymuşlardır. Bu çalışma ile de bu Türk emir ve melikleri hakkında bilgi verilerek, kökenleri, görev yaptıkları makamlar, hanedân içerisinde yaşanan gelişmeler karşısında aldıkları vaziyet ortaya konmuştur.

Sultan Şemseddin İltutmuş ile Sultan Raziye çizgisindeki gelişmeler devletin geçirdiği dönüşüme işaret etmektedir. İbn Haldun, devletin katlandığı hal ve geçirdiği devreleri ele aldığı bahsinde, devlet için beş hayat devresini ortaya koymaktadır. **İlk devreyi** “*zafer ve maksatlara erişme, karşı koyanları kovma, devlet ve tahta sahip olma ve önce hükümet sürmüş olanların elinden devleti çekerek alma çağı*”, **ikinci devrede** “*asabiyyet eskisi gibi korunur. Devlet başkanı bu devrede köleler edinmeye ve ihsaniyle adamlar besleyerek onları kendisine yardımcı yapmaya önem verir, bunların sayılarını çoğaltır. Bundan maksadı devleti kendisiyle paylaşan ve devlette hükümdarın kendi hissesi nispetinde payları bulunan mensup olduğu uruğ ve boyları hakir düşürdüğü*” dönem olarak nakleder. **Üçüncü devreyi** ise, “*insanın tabiatıyla meyl ettiği devletin servet ve meyvelerinden faydalanmak, feragat ve rahatlık çağı*”dır. **Dördüncü devre** “*kanaat ve barışla yaşama çağı olup, hükümdarlar bu çağda kendilerinden önce gelip geçen hükümdarların eserlerini kendilerine örnek edip benzerleri olan hükümdarlarla barış üzere yaşarlar, onların izlerini karış karış kollayarak onların yolundan bir yana sapmazlar*”. **Beşinci devre** “*israf ve saçıp dağıtma çağı*”dır¹¹.

¹¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, Çev. Zakir Kadiri Ugan, M.E.B., İstanbul, 1990, C. I, s. 444-447. İbn Haldun'un bu tespitleri ışığındaki durumu, Y. H. Bayur, Kırklar Meclisi özelinde şu şekilde naklederek, durumu daha vazih hale getirir.

İbn Haldun'un naklettiği bu devrelerden özellikle ilk iki devre, Türk emirlerinin ortaya koydukları durumla adeta özdeşleşmektedir. Sultan Şemseddîn İltutmüş döneminde Türk emirlerin hanedan içerisindeki etkin pozisyonları, Sultan Raziye'nin tahta çıkmasıyla birlikte sonlandırılmak istenmiş ve Sultan Raziye Habeş asıllı Cemâleddîn Yakut'u Türk emirlerinin üstünde bir mevki olan *emir-i ahurluk* makamına tayin etmiştir. İbn Haldun, devlete dair ortaya koyduğu teorik zemininde, bu durumu hükümdarın ululuğu kendi şahsında görerek akrabalarını devlet işlerinden uzaklaştırdığı ve kendi neslinden olmayan kimselerden yardımcıları aramaya mecbur kaldığı şeklinde ifade etmiştir¹². İbn Haldun'un bu tespiti ışığında bakıldığında, Şemsiler Hânedânı ve Sultan Raziye döneminde de, Türk emirlerinin etkinlik alanı daraltılmaya çalışılmıştır. Yukarıda işaret edildiği üzere Raziye, hanedanın ve devletin, kan bağından/nesepten

“Raziye devrinde bunlarla İletmiş soyundan sultanlar arasında başlayan uğraş bu soy tahtta durdukça süregidecektir. Genel olarak sultanlar, tıpkı Raziye'nin yapmak istemiş olduğu gibi, 'Kırklar'ın veya Türk bey ve valilerinin nüfuzunu kırmak ve hatta onları yok etmek amacını güden bir sürü deneme ve uğraşta bulunacaklar ve bunlardan bazılarını öldürüleceklerdir. Ancak bir yandan kendileri bu işi başaracak güç ve çapta kimseler olmadıkları, öbür yandan da devletin genel menfaatlerinin bunu gerektirmediği için bu işi başaramayacaklar ve hep kendileri yanacaklardır. Böylelikle Raziye'den sonra iki sultan daha tahttan indirilecek ve öldürülecektir. Bu yapılırken onların, beyleri ve genel olarak Türkleri yok etmek tasarısını kurmuş oldukları sebep olarak ileri sürülecektir. Tabakat-ı Nasrî'de görülen bu sebebe, bunda şişirme de olsa inanılabilir, çünkü mutlakiyet isteyen hükümdarların buna mani olmaları yok etmeye uğraştıkları bütün tarih boyunca görülmüştür. Osmanlı padişahlarının da kendilerine Türk'ten başkalarından muhit edinmeye çalışmış oldukları da herkesçe bilinen bir yöndür”. Yusuf Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, T.T.K., Ankara, 1987, C. I, s. 285-286.

¹² İbn Haldun, *Mukaddime*, C. I, s. 445. İbn Haldun'un sunduğu bu teorik zeminin Selçuklular ve Osmanlılar özelindeki durumunu görmek bakımından bkz. Altan Çetin, *Haldunnâme (İbn Haldun'un İzinde Metodoloji ve Tarihi Yeniden Düşünmek)*, Lotus, Ankara, 2012.

intisaba/sebebe geçişine zemin hazırladıysa da, Türk emirlerinin vaziyet alışları karşısında başarılı olamamıştır. Önce mücadeleye girişip, netice elde etmeye çalıştıysa da sonunda hayatını kaybetmiştir.

1. Bendegân- Çihilgânî Türk Neyi İfade Eder?

Aslına bakılırsa *Bendegân-ı Türk Çihilgânî* (بند گان ترک) adlandırmasının ne zaman ortaya çıktığına dair durumu Salim Cöhçe¹³ ele alıp tartışmıştır. İlk olarak Berenî, eserinde bunu ortaya koyarak Sultan Gıyâseddîn Balaban bahsinde değerlendirmiştir. Bu doğrultuda Sultan Balaban'ı Şemsi Kölelerinden (بند گان شمسي) birisi olarak zikretmekte ve ardından da onun azat edilmiş olan Kırk Türk köleden birisi olduğunu kaydetmiştir. Berenî, Kırk Türk kölesinin rollerine dair verdiği bilgilerde, özellikle Sultan Şemseddîn'in vefat etmesinin ardından hanedan içerisinde başgösteren taht kavgaları nedeniyle, bu Türk kölelerin etkin rol oynadıklarını belirtmiştir. Sultan Şemseddîn'in vefatının ardından on yıl boyunca dört evladı arasında padişahlık konusu ve taht kavgaları durmadı. Bu süreçte Türk köleleri ki genel adları *çihilgani* olarak biliniyor ve söyleniyordu. Yine bu dönemde devlet işleri onların kontrolü altındaydı. Aslına bakılırsa bu Türk köleler her birisi kendi başına hareket etmeye başlamışlardı¹⁴. Aşağıda teferruratına işaret edilecek kısımlarda bu meliklerin görev alanları ve yaptıkları işler sistematik bir işleyişin varlığına işaret eder.

2. Sultan Şemseddîn İltutmuş'un Türk Emirleri Kimlerden Oluşuyordu?

¹³ Salim Cöhçe, "Delhi Türk İmparatorluğunda Sultan Şemseddîn İltutmuş'un Kırk Kölesi: Çihilgânilerin Kimlikleri ve Oynadıkları Roller", *Beşinci Milletlerarası Türkoloji Kongresi, Tebliğler III, Türk Tarihi*, C. 1, İstanbul, 1985, s. 175-186.

¹⁴ Berenî, Ziyâeddîn, *Târîh-i Firûzşâhî*, Tash. Mevlevî Seyyid Ahmed Han Sahib, Captain W. Nassau Lees, Kalküta, 1862, s. 25, 28-29.

Burada Cüzcanî'nin *Tâbâkât-ı Nâsırî* adlı eserinin melikler bahsinde adı geçen isimler ile Şemsî Melikleri adı altında verilen kısımdaki isimler, Sultan Şemseddîn öncesi ve halefleri döneminde Delhi ve civar bölgelerde önemli rol oynamış Türk emir ve meliklerinin varlığına önemli bir delildir. Cüzcanî'nin Sultan Şemseddîn İltutmuş'un melikleri bahsinde ismini zikrettiği melikleri Tablo-1'den, Şemsî Meliklerinin genel isimlerini ise Tablo-2'den görmek mümkündür¹⁵:

Sıra	Sultan Şemseddîn İltutmuş'un Melikler Dairesi
1	Melik Togan(*)
2	Melik Nâsireddîn Miranşah b. Çavuş Halac
3	Melik İzzeddîn Bahtiyar
4	Melik Nâsireddîn
5	Melik Bidar Kulan
6	Alp Türk Nâsır
7	Melik İzzeddîn Tuğrul Bahaî
8	Melikü'l-ümerâ Sunkur Nâsırî
9	Melik Nâsireddîn İyitem Bahaî(*)
10	Melik Nâsireddîn Madîni Melik Gur
11	Melik Firûzşâh İletmiş (şehzâde-i Harezm)
12	Melik Cânî (şehzâde-i Türkistan)
13	Melik Kutbeddîn Hasan
14	Melik Gur İzzeddîn Muhammed Şah Mehdi
15	Melik İzzeddîn Hamza Abdülcelil
16	Melik İzzeddîn Kebir Han(*)
17	Melik Taceddîn Sancar Gezlik Han(*)
18	Melik Devletşah Halac
19	Melik İhtiyareddin Muhammed
20	Melik İzzeddîn Nagori

TABLO-1: İsimler için bkz. Cüzcanî, C. I, s. 450-452

¹⁵ Cüzcanî, *Tâbâkât-ı Nâsırî*, s. 450-452.

(*) şeklinde gösterilen melikler ile Şemsî Melikleri içerisinde zikredilen isimler arasındaki ayrılık dışında diğer isimler farklıdır.

Tablo-1'deki bu isimler ile Tablo-2'deki isimler arasında benzerlik ve farklıları görmek mümkündür.

Sıra	Cüzcânî'nin Şemsî Melikleri Kısmında Verdiği İsimler
1	Melik Taceddîn Sancar Gezlik Han
2	Melik Kebir Han Ayaz el-Muizzî
3	Melik Nasıreddîn İyitimir el-Bahaî
4	Melik Seyfeddîn Aybek Uçe
5	Melik Seyfeddîn Aybek (Yağantaş)
6	Melik Nusreddîn Taysi el-Muizzî
7	Melik İzzeddîn Toganhan Tuğrul
8	Melik Temr Han (تمر)
9	Melik Hindu Han Muiddeddîn Mübarek el-Hazin
10	Melik İhtiyareddîn Karakuş (Han) İyitekin/Aytekin
11	Melik İhtiyareddîn Altuniyye Teberhende (تبرهنده)
12	Melik İhtiyareddîn İyitekin/Aytekin
13	Melik Bedreddîn Sunkur el-Rûmî
14	Melik Taceddîn Sancar Kutluk
15	Melik Taceddîn Sancar Kerithan
16	Melik Bethan Seyfeddîn Aybek Hıtaî
17	Melik Taceddîn Sancar Turhan
18	Melik İhtiyareddîn Yüzbey Tuğrul Han
19	Melik Taceddîn Sancar Arslan Han el-Harezmi
20	Melik İzzeddîn Kişlü Han el-Sultanî
21	Melik Seyfeddîn Ereklî Dadbeg
22	Melik Bedreddîn Nusret Han Sunkur Sufî
23	Melik Nusreddîn Şîr Hân
24	Melik Kişlü Hân Seyfeddîn Aybek es-Sultanî
25	Uluğ Han Balaban es-Sultanî

TABLO-2: İsimler için bkz. Cüzcânî, C. II, s. 3-89.

3. Şemsî Meliklerin Adları, Kökenleri ve Görev Alanları:

3.1. Melik Taceddin Sancar Gezlik Han

Melik Tâceddîn Sancar, Sultan Kutbeddîn Aybek'in saltanat döneminde, İltutmuş tarafından Beren (برن) vilayetinden satın alındı. İltutmuş, kısa süre sonra onu, oğlu Melik Nâsıreddîn Mahmud'a başkışlayarak yetişmesini sağladı. İltutmuş, bir müddet sonra Sancar'ın devlet terbiyesi altında iyi yetiştiğini görerek, kendi özel hizmetkârlığı görevine getirerek *çaşnigîr* (yemekçi başı) olarak tayin etti. Sancar, kısa süre sonra da *emîr-i ahûr* görevine

getirildi. Bu görevlerin ardından, İltutmuş, onu önce Multan tarafına, sonra da Kehram (كهرام) ve Teberhende (تبرهنده) vilayetlerine gönderdi. Sultan Şemseddîn İltutmuş, süreç içerisinde onun hizmetinden memnun kalarak, Vezir Nizâmü'l-Mülk Cüneydî'nin Behker (بهکر) bölgesinde, Kutbeddîn Aybek'in meliklerinden Nâsıreddîn Kabaca üzerine düzenlediği kuşatma harekâtına yardımcı birlik olarak gönderdi. Mücadele neticesinde Nâsıreddîn Kabaca, kaçarken Sind Nehri'nde boğuldu ve ardından da Uç Hisarı ele geçirildi. Hemen ardından bölgenin tamamı Melik Tâceddîn Sancar'ın kontrolüne verildi. Sancar, bölgeyi yeniden mamur hale getirerek, bölge halkını tekrar bir araya getirdi¹⁶.

3.2. Melik Kebir Han Ayaz el-Muizzî

Melik Kebir Han Ayaz, Rûm bölgesinden gelen bir Türk olup, Sultan Şemseddîn İltutmuş'un *emir-i şikâr* olarak görevlendirdiği Melik Nâsıreddîn Hüseyin'in kölesi idi. Onun Gaznin Türkleri tarafından şehit edilmesinin ardından, evlatları Hindistan'a gelerek Sultan İltutmuş'un yanında bütün kademelerde hizmet ettiler. Sultan, tam bu sıralarda Melik İzzeddîn Kebir Han Ayaz'ı onlardan satın alarak yetiştirmeye çalıştı. Kısa bir süre sonra Multan bölgesini zapt edince, Multan hisarı ile civar muhiti onun kontrolüne verdi. Hemen ardından da "*Kebir Han*" unvanını vererek, derecesini yükseltti. Halk ise onu *mengüberti* olarak adlandırmıştı. Kebir Hân, Sultan İltutmuş'un halefleri döneminde de hanedan içerisinde etkin rol oynadı. Özellikle Rükneddîn Firûz'un tahta geçmesi, Melik Canî ile Melik Kuçî'nin başlattığı isyan girişimindeki rolü ve son olarak Sultan Raziye'nin tahta oturması esnasında Muhammed Salârî'nin merkezi idareye bağlanmasına katkı sağlaması, onun bu etkinlik alanlarına işaret eden bir diğer yöndü. Bu dönemde Moğol ordusunun Mengü

¹⁶ Cüzcanî, *Tabakât-ı Nâsırî*, C. II, s. 4.

nezaretinde Lahor önlerine düzenledikleri harekâtı da Kebir Hân bastırıldı¹⁷.

3.3. Melik Nasıreddîn İyitimir el-Bahaî تیمر البهائي

Melik Nasıreddîn İyitimir, Muizzî Sultanı Melik Bahaeddîn Tuğrul'un kölesi idi. Sultan Şemseddîn onu Bahaeddîn Tuğrul'dan satın alıp, kendi özel hizmetinde *ser-candar/muhafız alayı kumandanı* olarak görevlendirdi. Görev alanındaki başarılarından dolayı bir süre sonra Lahor ıktası ona verildi. Sultan İltutmuş, bir süre sonra, Sind, Uç ve Multan gibi bölgelere girerek, ele geçirdiği bu yerlerde de onu görevlendirdi¹⁸.

3.4. Seyfeddîn Aybek Uçe (اچه)

Sultan Şemseddîn, Seyfeddîn Aybek'i, Cemaleddîn Cubkâr adlı birisinden satın aldıktan sonra, *ser-candar* olarak görevlendirdi. Biraz zaman geçtikten sonra, sultanın beğenisini ve güvenini kazandığı için, Narnul (نارنول) eyaleti ile Beren ıktası onun kontrolüne bırakıldı. Sultan Şemseddîn, Melik Gezlik Han'ın vefatının ardından, Uç vilayetini de ona verdi. Ancak, O, sultanın vefat etmesinin ardından Uç vilayetinde birliklerini teşhiz ederek, müstakil harekete geçtiyse de bir netice elde edemedi¹⁹.

3.5. Melik Seyfeddîn Aybek (Yağantut) يغان توت

Melik Seyfeddîn Aybek Yağantut, aslen Hitay asıllı bir Türk idi. Sultan İltutmuş, onu İhtiyareddîn Çişt Kaba'dan satın almıştı. Sultan tarafından başlangıçta *emir-i meclis* olarak görevlendirildi. Daha sonra hizmetinden memnun kalan sultan, ona, Seresti (سرستی) vilayetini ıkta olarak verdi. Sultanın fermanı üzere, o bölgede bulunan emirler, melikler ve ileri gelenlerden her kim varsa Melik Seyfeddîn Aybek'e destek vermek için harekete

¹⁷ Cüzcanî, *Tabakât-ı Nâsiri*, C. II, s. 5-7.

¹⁸ Cüzcanî, *Tabakât-ı Nâsiri*, C. II, s. 7.

¹⁹ Cüzcanî, *Tabakât-ı Nâsiri*, C. II, s. 8-9.

geçtiler. Kısa süre sonra sultanın beğenisine mazhar olarak Bihar (بهار) ıktası da onun kontrolüne bırakıldı. Bir süre sonra Melik Alaeddin Canî'nin Lekhenevti ıktasından azledilmesi üzerine bu ıkta bölgesi de Melik Seyfeddin Aybek Yağantut'un uhdesine verildi²⁰.

3.6. Melik Nusreddîn Taysi el-Muizzî (تایسی المعزی)

Melik Nusreddîn Taysi, Sultan Muizzeddîn Muhammed Sam'ın kölesi idi. Sultan Şemseddîn döneminde Cined (جیند) ve Bervale (برواله) ıktasının kontrolü ona verildi. Hizmetlerinden duyulan memnuniyet üzerine bir süre sonra Kalyur (کالیور)'da onun kontrolüne bırakıldı. Daha sonra Behyane (بهیانہ) ile Sultankut (سلطانکوت) ıktaları da ona verildi. Kısa sürede ele geçirdiği yerlerde pek çok ganimet elde etti. Sultan Raziye döneminde de görevine devam ederek, Eved (اوده) vilayeti onun idare alanına sokuldu. Melik Canî ve Melik Kuçî muhalefet cihetiyle Delhi'ye geldiklerinde, Melik Nasıreddîn Taysi, sultanın yanında yer alarak, Eved'den destek maksadıyla Delhi'ye geldi. Ancak Melik Kuçî, ansızın onu yakalayarak tutsak etti. Bu tutsaklık halindeyken rahatsızlanan Melik Nasıreddîn Taysi kısa süre sonra hayatını kaybetti²¹.

3.7. Melik İzzeddîn Toganhan Tuğrul

Melik İzzeddîn Toganhan, Karahıtay (قره خطا) asıllı bir Türk idi. Sultan, onu satın aldıktan sonra *saki* (ساقی)/*hükümdara şarap sunan görevli* olarak görev verdi. Bir müddet bu şekilde hizmet ettikten sonra *ser-divitdar/hükümdarın yazı işleri sorumlusu* mevkiine getirildi. Daha sonra ise *çaşnigir/yemek ve sofraya sorumlusu* mevkiine, bir süre sonra yine *emir-i ahur/saray ahurı sorumlusu* mertebesine getirildi. İlerleyen yıllarda sultan tarafından Bedaun ıktası ona verildi. Melik Seyfeddin Aybek Yağantut'un

²⁰ Cüzcanî, *Tabakât-ı Nâsiri*, C. II, s. 9-10.

²¹ Cüzcanî, *Tabakât-ı Nâsiri*, C. II, s. 10-13.

vefatının ardından Bihar vilayeti onun kontrolüne bırakıldı. Sultanın vefatının ardından Lekhenevti’de yapılan mücadelede başarılı olan Togan Han’a “*Büyük Tuğrul*” unvanı verildi²².

3.8. Melik Temr Han (تمر)

Melik Temr, Kıpçak/Kıfçak (قفچاق) asıllı idi. Sultan Şemseddîn, onu Melik Firûz’un kardeşi Esededdîn Menkli (منكلي)’den satın aldı. Öncelikle Melik Togan Han’ın *emir-i ahur* olarak bulunduğu dönemde onun yardımcılığına tayin edildi. Hizmetlerinin beğenilmesinin ardından Togan Han’dan sonra *emir-i ahur* oldu. Sultan Raziye döneminde Kannuc (قنوج) ıktasına tayin edildi. Yine bu dönemde sultanın fermanı üzere ordu kumandanı olarak Kalyur (كاليور) ve Malva tarafına hareket etti. Bu başarılı seferden sonra hizmetlerine karşılık Kara (كره) ıktası da onun uhdesine verildi. Bu esnada Nasıreddîn Taysi’nin vefat etmesi üzerine Evedd ıktası da onun idari sınırlarına dâhil edildi. Böylece Eved vilayetinden Tirhut (ترهت) sınırlarına kadar uzanan alan onun oldu²³.

3.9. Melik Hindu Han Muiddeddîn Mübarek el-Hazin

Sultan Şemseddîn, Hindu Hanı, Fahreddîn Isfahanî’den satın aldı. Şemsî Hanedânı’nın sonuna kadar görev alarak “*hazinedâr*” olarak çalıştı. Kendisini beğendirmesi üzerine gün geçtikçe mertebeleri arttı. Daha sonra yüzban (يوزبان) oldu. Ondan sonra da *meşâledâr* (مشعله دار)/*saray meşale sorumlusu* oldu. Daha sonra Beren vilayeti hududunda görev aldı. Sultan Kutbeddîn döneminde Mevas (مواس) kabilesi üzerine askeri seferde bulundu. İlerleyen aşamada sultan tarafından *taştıdar* (طشت داري)/*sultanın el yıkama leğenini tutan kişi* olarak görevlendirildi. Sultan Raziye ise Uç vilayeti ve kalesinde onu görevlendirdi. Sultan Muizzeddîn tahta çıkınca Calender (جالندر) havalesi de onun kontrolüne verildi.

²² Cüzcanî, *Tabakât-ı Nâsiri*, C. II, s. 13.

²³ Cüzcanî, *Tabakât-ı Nâsiri*, C. II, s. 17-18.

Ancak o vilayetten başkent Delhi'ye döndükten sonra hayatını kaybetti²⁴.

3.10. Melik İhtiyareddîn Karakuş (Han) İyitekin/Aytekin (ایتنکین)

Melik İhtiyareddîn Karakuş İyitekin/Aytekin, Karahıtay asıllı idi. Sultan Şemseddîn, onu satın aldıktan sonra özel *sakisi* olarak tayin etti. Bir müddet hizmet ettikten sonra Berihun (بریھون) ve Derenkvan (درنکوان) ıktasına tayin edildi. Birkaç yıl sonra Teberhende'deki halisa bölgelere *şihne/sorumlu* oldu. Sultan, daha sonra Multan ıktasını da ona verdi. Kebir Han'dan sonra onun lakabı *Karakuş Han* oldu. Sultan Raziye döneminde Behyane vilayetinin kontrolü uhdesine verildi. Karakuş Han, bir müddet o tarafta kaldı. Sultan Muizzeddîn döneminde ise kontrolü altındaki bölgelerle birlikte doğrudan başkente bağlandı. Sultan Alaeddin döneminde ise *emir-i hacib/protokol işleri* sorumluluğu makamına getirildi²⁵.

3.11. Melik İhtiyareddîn Altuniyye Teberhende (تبرهنده)

Sultan Şemseddîn İltutmuş'un büyük meliklerden birisi olup, ilk olarak *şarabdarlık* görevine tayin edildi. Bir müddet sonra devlet işlerindeki kabiliyeti görülerek, *çetrdârbaşı/hükümdarın saltanat şemsiyesini taşıyan görevli* yapıldı. Sultan Şemseddîn döneminin son bulmasıyla birlikte Sultan Raziye döneminde, önce Beren ıktası daha sonra Teberhende ıktası onun oldu. Cemaleddin Yakut Habeşi, Sultan Raziye tarafından taltif edilince, Melik İhtiyareddîn Altuniyye ile *emir-i hacib* Melik İhtiyareddîn İyitekin/Aytekin, ittifak kurarak, sultana karşı muhalefet ortaya koydular. Özellikle İhtiyareddîn Altuniyye, Teberhende Kalesi'nde gizlice isyan çıkardı. Sultan Raziye, bu gelişmeden haberdar olur olmaz, hemen Teberhende tarafına orduyla birlikte hareket etti. Bu

²⁴ Cüzcanî, *Tabakât-ı Nâsiri*, C. II, s. 18-19.

²⁵ Cüzcanî, *Tabakât-ı Nâsiri*, C. II, s. 19.

sırada emirler ile melikler de başkentte toplandılar. Hemen ardından da Sultan Muizzeddîn, Delhi’de tahta çıktı. İhtiyareddîn Altuniyye bu esnada Sultan Raziye’yi tutsak altına almıştı. Yine bu sıralarda Melik İhtiyareddîn İyitekin/Aytekin vefat ettiği için Bedreddîn Sunkur Rumî *emir-i hacib* olmuştu. Melik İhtiyareddîn Altuniyye ise Sultan Raziye’yi Teberhende’den çıkararak askerleri topladı. Ancak kısa süre sonra İhtiyareddîn Altuniyye, Mansurpûr (منصورپور) tarafında yakalandı ve hemen ardından da o bölgede vefat etti²⁶.

3.12. Melik İhtiyareddîn İyitekin/Aytekin (ایتکین)

Melik İhtiyareddîn İyitekin/Aytekin, Karahitay asıllı idi. Sultan Şemseddîn, onu Emir Aybek Senami (سنامی)’den satın aldıktan sonra, her mertebede kendisine hizmet etmesini sağladı. İlk olarak *ser-candar* mevkiinde görevlendirdi. Bir süre sonra kabiliyetleri görülünce Mansurpûr ıktası uhdesine verildi. Görev alanlarındaki başarılarından dolayı bir süre sonra başkente çağrılarak tahtın yanında hizmet etmesinin önü açıldı. Daha sonra Bedaûn ıktası da onun idaresine bırakıldı. İlerleyen süreçte mertebesi yükseltilerek *emir-i hacib* mevkiine getirildi. Sultan Raziye’nin Cemaleddîn Yakut Habeşi’ye olan yakınlığı sebebiyle Tacik, Gur ve Türk emirler ile meliklerin hepsi merkezi idarenin hizmetinden ayrıldıkları sırada, Melik İhtiyareddîn İyitekin/Aytekin de önemli rol oynadı²⁷.

3.13. Melik Bedreddîn Sunkur el-Rûmî

Bedreddîn Sunkur, Rûm bölgesinden gelen birisiydi. Sultan Şemseddîn, onu satın aldıktan sonra ilk olarak *taştdâr* olarak görevlendirdi. Bir müddet sonra *Behledâr* (بهله دار)/*hükümdarın av eldiveni sorumluluğu* görevine ve hemen ardından da *şihne-i zorradhâne* (زرادخانه)/*silahhane sorumlusu* mevkiine

²⁶ Cüzcanî, *Tabakât-ı Nâsırî*, C. II, s. 20-22

²⁷ Cüzcanî, *Tabakât-ı Nâsırî*, C. II, s. 22-23.

getirildi. Daha sonra *naib-i emir-i ahur* makamına tayin edildi. Sultan Raziye döneminde Bedâûn ıktası ona verildi. Sultan Muizzeddîn ise kendi döneminde, İhtiyâreddîn İyitekin/Aytekin'in vefat etmesi üzerine Bedreddîn Sunkur'u Bedaun ıktasından isteyerek, *emir-i hacib* yaptı. İhtiyâreddîn Altuniyye ile Sultan Raziye, Delhi'ye azimet ettikleri sırada, Bedreddîn Sunkur Rumî de o fitneyi def etmek için başarılı işler yaptı. Kısa bir süre sonra onunla Hâce-i Nizamü'l-Mülk Mühezzebiddîn arasında fikri anlaşmazlığa dayalı olarak nifak çıktı. Vezir Hâce Mühezzebiddîn durumu sultana bildirdikten sonra, sultan onu Bedaun ıktasına gönderdi. Kısa bir süre sonra tutsak edildi ve hemen ardından da vefat etti²⁸.

3.14. Melik Taceddîn Sancar Kutluk (قتلک)

Melik Taceddîn Kutluk, Kıpçak asıllı birisiydi. Sultan Şemseddîn, onu Hâce Cemâleddîn Neriman'dan satın aldı. İlk olarak *ser-candar*, bir müddet sonra da *şihne-i ahur* oldu. Her mertebede sultana hizmet ettikten sonra onun vefatının ardından, Sultan Raziye'nin tahta çıkmasıyla Beren (برن) ıktâsı'na atandı. Hemen ardından da kumandan olarak Kalyur tarafına gönderildi. Sultan Muizzeddîn ile Sultan Alaeddîn dönemlerinde de hizmetlerine sadık bir şekilde devam etti²⁹.

3.15. Melik Taceddîn Sancar Kerthan (کرت خان)

Melik Kerthan, Kıpçak asıllı bir Türk idi. Hâce-i Mühezzebiddîn'in vefat etmesinin ardından Melik Kert Han *şihne-i pil* oldu. Ondan sonra da *ser-candar* mevkiine getirildi. Bir süre sonra Beren ıktâsı ile Eved ıktası ona verildi. Bu bölgelerde pek

²⁸ Cüzcanî, *Tabakât-ı Nâsiri*, C. II, s. 24-25.

²⁹ Cüzcanî, *Tabakât-ı Nâsiri*, C. II, s. 25-26.

çok gaza ve cihat faaliyetlerinde bulundu. Bihar vilayeti civarına giderek buraları yağma ve talan etti. Burada da hayatını kaybetti³⁰.

3.16. Melik Bethan (بيت خان)/? Seyfeddîn Aybek Hıtâî

Melik Seyfeddîn Buthan Aybek Hıtayi, Sultan Şemseddîn tarafından satın alınmasının ardından, ilk olarak *candar* mevkiine getirildi. Sultan Alâeddîn döneminde de *ser-candar* olarak görevini sürdürdü. Ayrıca Kehram (كهرام) ve Samane (سامانه) ıktası da kendisine verildi. Daha sonra Beren de onun uhdesine havale edildi. Başkent'ten kumandan olarak Uç, Multan bölgelerine tayin edildi. Bir müddet sonra da *vekilder/saray görevlilerinini baş sorumlusu* olarak tayini yapıldı³¹.

3.17. Melik Taceddîn Sancar Turhan

Melik Taceddîn Sancar Turhan, Kerh bölgesine mensup idi. Sultan Şemseddîn tarafından satın alınmıştı. Sultan Muizzeddîn döneminde *emir-i ahur* oldu. Sultan Nasireddîn döneminde *naib-i emir-i hacib* görevine tayin edildi. Kısa süre sonra da *emir-i hacib* oldu. Hemen ardından da *Cehencihane* (جهنجهانه) onun ıktası oldu. *Uluğ Han-ı azam* Nagor (ناگور) tarafına gidince Melik Taceddîn Sancar Turhan, onun hizmetine girdi. Kesmend (كسمند), Mendyane (مندیانه) de ona ıкта olarak verildi. Uluğ Han'ın merkezi idareye bağlanmasıyla birlikte o da başkente geldi ve Beren ıktası onun oldu. Kısa süre sonra da *vekil-der* olarak tayin edildi. Bedaun ıktasının ona verildiği sıralarda Melik Kutluğ, merkezi idarenin aleyhine hareket ederek, Bedaun'u zapt etti. Bunun üzerine Melik Turhan ve başkent ordu birlikleri harekete geçerek onun üzerine yürüdüler. Bunun dışında onun diğer bazı faaliyetleri de oldu³².

3.18. Melik İhtiyareddîn Yüzbey Tuğrul Han

³⁰ Cüzcanî, *Tabakât-ı Nâsırî*, C. II, s. 27.

³¹ Cüzcanî, *Tabakât-ı Nâsırî*, C. II, s. 28.

³² Cüzcanî, *Tabakât-ı Nâsırî*, C. II, s. 28-29.

Melik İhtiyâreddîn Yüzbey, Kıpçak asıllı olup, Sultan Şemseddîn'in kölelerinden idi. İlk olarak *nâib-i çaşnigîr* olarak görev aldı. Sultan Rükneddîn Firûz Şâh döneminde ise *emir-i meclis* işleri de ona havale edildi. Kısa süre sonra da *şihneği-i pılan* oldu. Sultan Raziye döneminde *emir-i ahur* mevkiine getirildi. Sultan Muizzeddîn tahta çıkınca Melik Karakuş ile birlikte sultanın yanında yer almayı tercih etti. Sultan Alaeddîn tahta çıktığı sırada ise Teberhende ıktası onun uhdesine verildi. Daha sonraları ise Kannuc, Eved ve Lekhenevtî onun kontrolü altına bırakıldı³³.

3.19. Melik Tâceddîn Sancar Arslan Han el-Harezmî

Sultan Şemseddîn, Melik Tâceddîn Sancar Arslan Hân el-Harezmî'yi İhtiyarü'l-Mülk Ebû Bekir Habeşî'den satın almıştı. İhtiyarü'l-Mülk ise onu Aden ve Mısır tarafından getirmişti. Harezm emirlerinden idi. Sultan, onu satın aldıktan sonra *hassadâr* (خاصه دار) olarak tayin etti. Bir müddet bu şekilde sultana hizmet ettikten sonra onun vefatının ardından, Sultan Raziye döneminde *çaşnigîr* oldu. Bir müddet sonra da Balaram (بلارام) ıktâsını kontrolüne aldı. Daha sonra *vekil-der* görevini üstlendi. Melik Şîr Han'ın Türkistan tarafından Teberhende bölgesine geldiği sırada ona karşı koyan Sancar Arslan Han oldu. Kutluğ Han'ın Evedd ve Kara üzerine düzenlediği seferleri püskürten de o oldu³⁴.

3.20. Melik İzzeddîn Kişlû Han es-Sultanî

Melik İzzeddîn Balaban, Kıpçak asıllı idi. Sultan, onu Mendur (مندور) Hisarı yakınlarında bir tüccardan satın almıştı. İlk olarak *saki* olarak görev aldı. Bir müddet sultana bu şekilde hizmet ettikten sonra Güvâlyar'da *şarabdar* oldu. Sonra Berhemun (برهمون) ıktası ile Beren'de ona verildi. Sultan Şemseddîn döneminin sona ermesiyle başını Melik Canî ile Melik Kuçî'nin çektiği muhalif Türk asıllı emirlerle mücadele etti. Bu mücadelede

³³ Cüzcanî, *Tabakât-ı Nâsiri*, C. II, s. 30-33.

³⁴ Cüzcanî, *Tabakât-ı Nâsiri*, C. II, s. 33-35.

Melik Balaban, muhaliflerin eline düşüyse de kurtulmayı başarıp, Sultan Raziye'den saygı ve ikram gördü. Daha sonra Sultan Muizzeddîn döneminde de hizmetlerine devam etti. Sultan Muizzeddîn ile Türk emirleri arasındaki muhalif ortamda da görevine devam etti. Sultan Alaeddîn ile Sultan Nasıreddîn döneminde de görevlerini aynı şekilde sürdürdü³⁵.

3.21. Melik Seyfeddîn Ereklî Dadbeg

Melik Seyfeddîn Ereklî Dadbeg Aybek, Kıpçak asıllı birisi idi. Sultan Şemseddîn ve Sultan Raziye döneminde görevlerde bulundu. Sultan Muizzeddîn döneminde de *emir-i dad/yereldeki adalet sorumlusu* olarak görevini devam ettirdi. Sultan Nasıreddîn döneminde Belul (بلول) ile Kâme (كامه) ıktaları onun kontrolüne bırakıldı. Bir müddet sonra da Beren vilayeti ona verildi³⁶.

3.22. Melik Bedreddîn Nusret Han Sunkur Sufî

Melik Nusret Han Sunkur Sufî, Rum asıllı idi. Sultan Şemseddîn'in gulamlarından birisiydi. Sultanların her birisi döneminde her mertebeye hizmet etti. Alaeddîn Mesud döneminde Türk emirleriyle birlikte hareket edip, Vezir Hâce Mühezzebidîn'i şehit ettiler. Bu melik de o kavgada yer alanlardan birisi idi. Daha sonra *emir-i Kul* (كول) oldu. Sultan Nasıreddîn döneminde ise Behyane (بهينه) vilayeti iktâ olarak verildi³⁷.

3.23. Melik Nusreddîn Şîr Hân

Melik Şîr Han da, Sultan Şemseddîn'in gulamlarından birisi idi. Sultanın yanında pek çok hizmette bulundu. Sultan Alâeddîn Mesud (1242-1246), Moğol ordu birliklerini dağıtmak için harekete geçtiğinde, Teberhende ve Lahor ıktasını ona verdi. Karluklar (قرلغان), Multan'ı Melik Balaban'ın elinden aldığı sırada,

³⁵ Cüzcanî, *Tabakat-ı Nâsırî*, C. II, s. 36-40.

³⁶ Cüzcanî, *Tabakat-ı Nâsırî*, C. II, s. 40-42.

³⁷ Cüzcanî, *Tabakat-ı Nâsırî*, C. II, s. 42-43.

Teberhende'deki birlikleri Multan'a götürüp, burada Karlukları mağlup etti. Hemen ardından da Melik İhtiyareddîn Keriz (کریز) orada kaldı. Bir müddet sonra onunla Melik Balaban arasında, civar bölgelerdeki hadiselerden ötürü husumet çıktı. Mücadele neticesinde Uç Hisarı Melik Balaban'ın elinden çıktı. Ardından da tüm Sind vilayeti onun tarafından zapt edildi. Melik Azam Uluğ Han, orduları Nagor tarafına götürdü. Melik Şir Han ise Türkistan tarafına giderek, Moğollar'dan Mengü Hân'a bağlandı. Lahor tarafı ve civarı ise Melik Celâleddîn Mesud Şah b. es-Sultan'a bağlandı. Bir süre sonra her ikisi arasında da mücadele yaşandı ve Teberhende Melik Şir Hân'ın eline geçti. Belli bir müddetten sonra Kul, Behyane, Balaram, Calisîr (جليسير) Mehaven ile Kalyur Kalesi onun kontrolüne bırakıldı³⁸.

3.24. Melik Kişlü Hân Seyfeddîn Aybek es-Sultanî

Melik Kişlü Han Aybek, Han-ı azam Uluğ Han'ın kardeşi idi. Onların aslı İlbari Hanları (خانان البري)'na uzanmaktaydı. Moğollar, Türkistan memleketleri ile Kıpçak kabilelerini istila ettikleri sırada Moğolların önünden kaçarak göç ettiler. Ancak bir süre sonra Moğollara esir düştüyse de tüccarlar tarafından satın alındı. İhtiyareddîn Ebû Bekir Habeş, onu tüccarlardan satın alarak Delhi'ye getirdi. Sultan Şemseddîn İltutmuş da onu bu melikten satın aldı. Melik Kişlü Han, bir süre sultanın özel hizmetinde yer aldıktan sonra Sultan Raziye ve Sultan Muizzeddîn dönemlerinde de *ser-candar* olarak görev aldı. Sultan Alaeddîn döneminde *emir-i ahur* görevine getirildi. Sultan Nasıreddîn döneminde ise *emir-i hacib* oldu³⁹.

³⁸ Cüzcanî, *Tabakat-ı Nâsirî*, C. II, s. 43-44; Berenî, Şir Hân'ın, Melik Balaban (Sultan Gıyâseddîn Balaban)'ın amcasının oğlu olduğunu belirtir. Hemen ardından da onun Sultan Şemseddîn İltutmuş'un büyük kölelerinden birisi olarak bulunduğunu ortaya koyar. Berenî, *Târîh-i Fîrûzşâhî*, s. 64-65.

³⁹ Cüzcanî, *Tabakat-ı Nâsirî*, C. II, s. 45-47.

3.25. el-Hakan el-Muazzam (el-Han el-Azam) Bahaî el-Hak ve'd-Dîn, Uluğ Han Balaban es-Sultanî

Hakan-ı azam Uluğ Han-ı azam Balaban, İlbari Hanları'ndan idi. Melik Şir Han'ın babası ile Melik Balaban'ın babası kardeş idi. İlbarılar, Türkistan'da Türk kabileleri arasında çok meşhurdur. Melik Balaban, Moğol İstilasını neticesinde kendi akrabaları ve beraberindekilerle Türkistan'dan ayrılmasının ardından önce Bağdat'a akabinde de Gücerat'a götürüldü. Burada Hacı Cemaleddin Basri tarafından satın alındıktan sonra başkent Delhi'ye götürüldü. Daha sonra diğer birkaç Türk ile birlikte Sultan Şemseddin'in hizmetine getirildiler. O *hasedârı* olarak görev alırken, kardeşi Kişlü Han da *emir-i hacib* oldu. Sultan Rükneddin tahta çıkınca başkentteki Türkler arasında Hindistan tarafına hareket etti⁴⁰.

Hindistan'da Memlûk yapısına dair nakledilen bu bilgiler, Kâzım Yaşar Koprıman'ın Abbasi Halifelerinin nüfuz alanlarını genişletmek için “*memlûk*” sistemine başvurdukları tespitini düşündürmekle birlikte, uygulamanın benzerliğinin Delhi'de görülmesi ve yönetimin merkezine, işaret edildiği üzere, liyakatı koymaları işleyişteki benzerliğe de işaret etmektedir. Özellikle haklarında bilgi verilen meliklerin durumuna bakıldığında da oldukça bilinçli olarak seçilmiş oldukları bir sistemin ürünü oldukları görülmektedir⁴¹. Bu çalışmayla birlikte de bu meliklerin kimlerden oluştuğu ortaya konarak, olası kırk kişilik listeye dair bir çıkarım sunulmuştur. Tabakat'ı Nâsırî'nin tashihini yapan Raverty, Sultan Şemseddin döneminde görev alan melikleri, kadıları, emirleri ve şehzadeleri sıraladığı kısımlarda birçok ismi

⁴⁰ Cüzcanî, *Tabakat-ı Nâsırî*, C. II, s. 47-49.

⁴¹ Kâzım Yaşar Koprıman, “Mısır Türk Sultanlığı (Memlûkler)”, *Prof. Dr. Kâzım Yaşar Koprıman Makaleleri*, Yay. Haz. E. Semih Yalçın-Altan Çetin, Berikan Yayınevi, Ankara, 2005, s. 56; Corci Zeydan, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, C. 2, s. 459-465.

zikretmekle birlikte tam olarak 40 kişinin kimlerden oluştuğunu belirtmemiştir. Görev alanlarından ve kökenlerinden de görüldüğü üzere, Türk asıllı kimselerden oluşan bu grup, hem döneminde edindikleri vazifeler ve belirleyicilikleri hem de Sultan Gıyâseddîn Balaban özelinde bakıldığında belirgin bir etkinlik oluşturduklarını faaliyetlerine bakarak söylemek mümkün gözükmektedir⁴².

Berenî'nin Sultan Şemseddîn ile alakalı naklettiği şu hususta oldukça önemlidir. Cemâleddîn Mezruk (مرزوق)'a Kannuc bölgesinin idaresi verildiği sırada, orada niyâbet görevinde bulunan Hace-i Aziz, bu duruma olan tepkisini dile getirince, Sultan Şemseddîn, vezir Nizâmü'l-Mülk Cüneydî'yi huzuruna çağırarak, Cemâleddîn Merzuk'un teftiş edilmesini istedi. Teftiş neticesinde onun neslinin iyi olmadığı ortaya çıktı. Buna rağmen vezir, onun iyi bir yazısının olduğunu ve tahririnin gayet güzel olduğunu raporunda bildirdiyse de, sultan sanatkârlık için bunun olabileceğini ancak devlet için nesli iyi olmayanların, devleti rezillîğe düşürebileceğini ifade etmiştir. Sultan hemen ardından da ferman yayımlayarak, uhdedârlardan tüm hocalara, mutasarrıflara, müşriflere ve beridlere varıncaya kadar tamamının dosyalarına bakılmasını ve kaç tanesinin işbaşında olduğunun ortaya çıkarılması istedi. Neticede otuz üç kişinin tezkiredeki isimlerine bakılarak kölelikten azledilmeleri sağlandı. Bu esnada Melik İzzeddîn Salarî ile Melik Kutbeddîn Hasan Gurî'den birisi *barbek* (باربک) diğeri *vekilder* (وکیلدر) idiler. Sultanın yanına arz edildiklerinde ferman hükmünce görevlerini yerine getirdikleri için kölelikten azledildiler⁴³.

Yine Berenî, Şemsilerin büyük kölelerinin halk ve hanlar arasında darb-ı mesellere dahi konu olduğunu nakleder. Her bir vilayetin melikler elinde mamurlaştığını belirtir. Ayrıca Berenî,

⁴² S. Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat (1206-1414)*, T.T.K., Ankara, 2006, s. 294.

⁴³ Berenî, *Târîh-i Firûzşâhî*, s. 38-39.

Sultan Gıyâseddîn Balaban'ın kendi saltanatı döneminde Temr Han, Adil Han gibi diğer eski Şemsi kölelerine görev verip, koruduğunu nakleder⁴⁴. Bayur'un da işaret ettiği üzere Hindistan'ı Moğol akınlarından korumak gibi önemli bir misyonu da yerine getiren Müslüman Türklerin ileri gelenleri olan *kırklar* iç fitne ve kargaşalıklara rağmen Moğollara karşı etkin mücadelede bulunmuşlardır. İşaret edildiği üzere Sultan İltutmuş'un halefleri onların direncini kırmaya çalışmışlardır. Ancak bu *Kırklar Meclisi* üyeleri Türk egemenliğini yok etmek isteyenlere rağmen sabırla mücadelelerini devam ettirip, Şemsi Hânedânı sonrası Balaban Hanedanı'nın ortaya çıkmasına zemin hazırlamışlar ve hayatta kalanları görevlerini başarılı şekilde bu dönemde de sürdürmüşlerdir⁴⁵.

Sultan Şemseddîn İltutmuş ve halefleri döneminde etkinliklerini devam ettiren Türk emir ve melikler, özellikle Sultan Raziye'ye karşı vaziyet alışları ile birlikte, devlet içerisindeki belirleyiciliklerini göstermişlerdir. Bizatihi Cüzcanî'nin etraflıca ortaya koyduğu bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla Gur Hânedânı ile Sultan Kutbeddîn Aybek döneminde de görev almış olan bazı emir ve meliklerin yanı sıra bizzat Sultan Şemseddîn'in kendisinin de satın aldığı ve azat ettiği memlûklar olmuştur. Sultanın bunları azat etmesiyle birlikte melik ve emir rütbesine yükselmişlerdir. Ortaya konulduğu üzere *emir-i ahur*, *taştdâr*, *ser-candâr* vb. görevlere tayin edilmişlerdir. Sultan Kutbeddîn Aybek sonrası kısa süreli yaşanan belirsizlik ve karışıklık esnasında ileri gelen devlet adamlarının onayı ve ittifakıyla Delhi tahtına çıktığı ifade edilen Sultan Şemseddîn'in bu konuma ulaşmasında, *nesev/kan bağı* irtibatının etkisi olduğu ortaya çıkmaktadır. Öyle ki Sultan Kutbeddîn Aybek sonrası önce kısa süreliğine oğlu Aram Şah,

⁴⁴ Berenî, *Târîh-i Firûzşâhî*, s. 45.

⁴⁵ Bayur, *Hindistan Tarihi*, s. 287.

onun ardından da Aybek'in damadı olan ve "oğlum" diye hitap ettiği İltutmuş'un tercih edilmesi alelade bir tercihten öte, irtibatın ve liyakatın ön planda tutulduğuna işaret eder.

Ele alınan hususlar neticesinde Delhi Türk Sultanlığı'nda Türk asıllı emir ve meliklerin pek çok kademede, Türk sultanlarına hizmet ettikleri ortaya çıkmıştır. İşaret edildiği üzere görev alanlarının oldukça geniş bir yelpazede işlediği sonucuna varılmıştır. Bu anlamda Sultan Şemseddin'i Delhi tahtına taşıyan ana akımı oluşturan Türk emir ve melikler, kendilerine karşı vaziyet alan Sultan Raziye ve kardeşleri üzerinde de belirleyici olup, devletin idari ve siyasi anlamdaki temelini oluşturmuşlardır. Yıkılan Şemsi Hanedanı yerine 1266'da kendi içlerinden Sultan Gıyaseddin Balaban'ı çıkarmışlardır. Bu emirler, idarelerine bırakılan bölgelerde asayiş sağladıkları gibi, devletin her türlü denetimini bölgelerinde etkin bir şekilde sağlamışlardır. Yine bu melikler bir taraftan bölgedeki yerel unsurlarla uğraşırken, diğer taraftan da Moğollar gibi dış güçlere karşı askeri mahiyette, karşı vaziyet almışlardır. Bu çerçeveden bakıldığında Türk emir ve meliklerin sağladığı sıkı denetim, Balabanlar, Halaçlar ve hatta Tuğluklular Hanedanı'nın bu bölgelerde daha sonraki süreçlerde kalıcı izler bırakmalarına ortam hazırlamıştır.

KAYNAKÇA

- AHMET, M. Aziz (1975). *Siyasi Tarihi ve Müesseseleriyle Delhi Türk Sultanlığı*, Tercüman 1000 Temel Eser Serisi, İstanbul.
- ANONİM (1976). *Târih-i Şâhî, (Karahitayan)*, Tash. Muhammed İbrahim Bastanî Parizî, İntişârât-ı Bunyâd-ı Ferheng-i İnan.
- BAYUR, Yusuf Hikmet (1987). *Hindistan Tarihi*, T.T.K., Ankara, C. I-III.

- BERENÎ, Ziyâeddîn (1862). *Târîh-i Fîrûzşâhî*, Tash. Mevlevî Seyyid Ahmed Han Sahib, Captain W. Nassau Lees, Kalküta.
- CÖHÇE, Salim (1985). “Delhi Türk İmparatorluğunda Sultan Şemseddîn İltutmuş’un Kırk Kölesi: Çihilgânilerin Kimlikleri ve Oynadıkları Roller”, *Beşinci Milletlerarası Türkoloji Kongresi, Tebliğler III, Türk Tarihi*, İstanbul, C. I-III.
- _____ (2002). “Hindistan’da Kurulan Türk Devletleri”, *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, C. VIII.
- _____ (2008). “Kalaç Sultanlığı”, *Tarihte Türk-Hint İlişkileri Sempozyumu Bildirileri (25-28 Haziran 2007)*, T.T.K., Ankara.
- CÜVEYNÎ Atamelik Âlâeddîn b. Bâhâeddîn Muhammed b. Şemseddîn Muhammed (1916). *Târîh-i Cihângüşâ-yı Cüveynî*, Tash. Muhammed b. Abdü'l-vahhab Kazvinî, Matbaa-i Brill Leyden, London.
- CÜZCÂNÎ, Minhâc-ı Sirâc (1389). *Tâbâkât-ı Nâsiri*, Tash. Abdülhey Habibi, İntişârât-ı Esâtîr, Tahran.
- ÇETİN, Altan (2012). *Haldunnâme (İbn Haldun’un İzinde Metodoloji ve Tarihi Yeniden Düşünmek)*, Lotus, Ankara.
- ENVERÎ, Hasan (1386). *Ferheng-i Bozorg-i Sohen*, İntişarat-ı Sohen, Tahran, C. 5.
- ES-SİHRİNDÎ, Yahya b. Ahmed b. Abdullah (1391). *Târîh-i Mübârekşâhî*, Tash. Muhammed Hidayet Hüseyin, İntişârât-ı Esâtîr, Tahran.
- ESTERÂBÂDÎ, Muhammed Kâsım Hinduşah (1387). *Târîh-i Firişte*, Tash. Tâlik, Tavzih ve İzafat: Muhammed Rıza

- Nâsîrî, Encümen-i Asâr ve Mefâhîr-i Ferhengî, Tahran, C. I-II.
- HEMEDÂNÎ (1389). Reşidü'd-dîn Fazlullah, *Câmiü't-tevârih (Târîh-i Selâtîn Harezmi)*, Tash. Muhammed Ruşen, Merkez-i Pejuheşi Mirâs-ı Mektup.
- HEREVÎ, Mevlânâ Nizâmeddîn Ahmed b. Muhammed Mukîm (1929). *Tabâkât-ı Ekberî*, By De Calcutta.
- HONDMÎR (1380). Gıyâseddîn Humam ed-Dîn el-Hüseynî, *Hâbibü's-Siyer fî Ahbâr-ı Efrâd-ı Beşer*, neşr. Muhammed Debîr Siyâkî, İntişârât-ı Hayyâm, Tahran, 1380, C. I-IV.
- İBN BATTÛTA, Ebû Abdullah Muhammed (2005). *İbn Battûta Seyahatnamesi*, Çev. A. Sait Aykut, Y.K.Y., İstanbul.
- İBN HALDUN (1990). *Mukaddime*, Çev: Zakir Kadirî Ugan, Şark İslâm Klasikleri (M.E.B.), İstanbul. C. I-III.
- İSÂMÎ, Hâce Abdülmelik (1948). *Fütûhu's-selâtîn*, neşr. A. S. Usha, B. A., Junior Lecturer in Persian, University of Madras, Karachi.
- KONUĞÇU, Enver (1992). "Hindistan'daki Türk Devletleri", *D.G.B.İ.T.*, C. 9. ss. 373-535.
- KOPRAMAN, Kâzım Yaşar (2005). "Mısır Türk Sultanlığı (Memlûkler)", *Prof. Dr. Kâzım Yaşar Kopraman Makaleler*, Yay. Haz. E. Semih Yalçın-Altan Çetin, Berikan Yayınevi, Ankara, ss. 55-61.
- KORTEL, S. Haluk (2006). *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat (1206-1414)*, T.T.K., Ankara.
- NESEVÎ, Şehâbeddîn Muhammed Hurendezi Zeyderî (1388). *Siret-i Celâleddîn Mengüberti*, Tash. Müctebî, Minevî, Tahran.

- NİZÂMÎ, Tâcü'd-Dîn Hasan (1387). *Tâcü'l-Meâsîr*, Edt. Syed Amir Hasan Abidi, Persian Research Centre, New-Delhi.
- TETEVÎ, Kadı-KAZVİNÎ, Ahmed-Asıf Han (1382). *Târih-i Elfî*, Mush. Gulamrezâ Tâbâtâbâyî Mecid, Şirket-i İntişârât-ı İlim ve Ferhengi, Tahran, C. I-VIII.
- ZEYDAN, Corci (2012). *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, C. I-II.

KÜL TÈGIN YAZITINDA "öyür ermiş" EYLEMİ ÜZERİNE

Zafer ÖNLER¹

ÖZET

Kül Tègin anıtında, yağuru konduқта kisre ańıg bilig anta öyür ermiş, cümlesi içinde yer alan “öyür ermiş” eylemi, başlıca yayınlarda “düşünür imiş” olarak anlamlandırılmıştır. Bu anlamlandırmaya göre eylem ö- (düşünmek) eylem kökünden geniş zamanın rivayeti olarak düşünülmüştür. Ancak metnin bağlamı göz önüne alındığında bu yorumun uygun olmadığı görülmektedir. Söz konusu eylem öy- (yayılmak) eyleminden türemiş ve yayar imiş anlamında olmalıdır. Eski metinlerde “öymek” eylemine rastlanılmamaktadır. Fakat Derleme Sözlüğünde, yayılmak anlamıyla birlikte öymek eyleminin birçok türevi bulunmaktadır. Türkmencede de aynı anlamla öymek eylemi ve türevleri yer almaktadır. Buna göre öyür ermiş yüklemının içinde yer aldığı, yağuru konduқта kisre ańıg bilig anta öyür ermiş, cümlesinin, yakına konduktan sonra kötü düşünceleri o zaman yayarmış biçiminde anlaşılması daha uygun görülmektedir.

Anahtar kelimeler: Eski Türçe, Orhun Türkçesi, öyür ermiş.

ABOUT THE FINITE VERB “öyür ermiş” IN KUL TÈGIN INSCRIPTION

ABSTRACT

In the inscription of Kul Tègin, the finite verb “öyür ermiş” which takes place in yağuru konduқта kisre

¹ Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Prof. Dr. zafer.onler@hotmail.com

añıg bilig anta öyür ermiş sentence, was interpreted as “he has been thinking” in some main reference studies. According to this meaning, the finite verb was thought to consist of the verbal root ö- (to think) and its dubitative of aorist. But, when the context is considered, it is seen that this interpretation is not suitable. The verb mentioned must have been derived from the verb öy- (to be spread) and its meaning must be “he has been spreading”. The verb "oy" was not come across in old texts. But, there are both the verb öymek with the meaning “to be spread” and its derivatives in Compilation Glossary of Turkish. The verb öymek takes place with the same meaning and its derivatives in Turkmen, also. According to this, it is more appropriate to be understood sentence yağuru konduқта kisre añıg bilig anta öyür ermiş -including the finite verb öyür ermiş- as he was spreading evil thoughts after settling closer.

Key words: Old Turkic, Orkhon Turkic, öyür ermiş.

Kül Tëgin yazıtı Güney yüzü beşinci satırda “öyür ermiş” yükleme, hemen bütün yayımlarda “düşünmüş” biçiminde çevrilmiştir. “ö-” (düşünmek) eylemine dayanan bu anlamlandırmanın metnin bağlamı göz önüne alınca mantıksal sıralamaya aykırılık görülmektedir. Dolayısıyla “öyür ermiş” eyleminin farklı bir anlama sahip olması gerekir. Eylemin içinde yer aldığı metin şöyledir:

“bu yerde olurup tabğaç bodun birle (KT/G5) tüzültüm altun kümüş işgiti kuutay buşsuz anca bërür tabğaç bodun sabı süçig ağısı yımşak ermiş süçig sabın yımşak ağın arıp ırak bodunuğ anca yağutr ermiş yağru kontuқта kësre añıg bilig anta öyür ermiş. (KT G6) edgü bilge kişig edgü alp kişig yoritmaz ermiş.”

“Bu yerde oturup Çin halkı ile (KT G.5) (ilişkileri) düzelttim. (Çinliler) altın(ı), gümüş(ü), ipeğ(i) (ve) ipekli

kumaşları güçlük çıkarmaksızın öylece (bize) veriyorlar. Çin halkının sözleri tatlı, ipekli kumaşları (da) yumuşak imiş. Tatlı sözlerle (ve) yumuşak ipekli kumaşlarla kandırıp uzak(larda yaşayan) halkları böylece (kendilerine) yaklaştırırlar imiş. Yaklaşıp yerleştikten sonra (da Çinliler) fesatlıklarını o zaman düşünürler imiş. (KT G.6) İyi (ve) akıllı kişileri, iyi (ve) cesur kişileri ilerletmezler imiş.²

Yukarıda aktarılan metnin bağlamına baktığımızda, Çinlilerin uzakta oturan Türkleri ilkin kendilerine yakın yere yerleşmeye ikna ettikleri, bu yerleşmeden sonra kötülük düşündükleri anlamı çıkmaktadır. Oysa, kötülük planladıkları için yakına yerleşmeye teşvik etmeye çalışmış olmaları gerekir. Kötülük düşündükleri için yakına yerleşmeye teşvik ettikleri açıktır. Yoksa yakında oturdukları için kötülük düşünmemişlerdir. Mantiğa aykırı gelen bu çeviride bir sorun olsa gerektir.

Bundan yola çıkarak “öyür ermiş” yüklemine, “düşünür imiş” değil “yayar imiş” gibi bir anlamı olmalıdır. Dolayısıyla bu yüklem “ö-” (düşünmek) eyleminden değil de “öy-” (yaymak, sinmek, nüfuz etmek) eyleminden türemiş olmalıdır. Eski Türkçe metinlerde “öy-” eylemine rastlanılmıyor ancak Derleme Sözlüğünde bu eylemin çeşitli türevleri yer almaktadır.

Bu tercümedeki mantığa aykırılık, Mehmet Akalın'ın dikkatini çekmiştir. Akalın, metnin bağlamından yola çıkarak bu sözcüğün *ö-* (düşünmek) eyleminden değil de Derleme Sözlüğünde de yer alan *öy-* eyleminden gelmiş olması gerektiğini belirtmiş, Thomsen ve Raddlof'tan başlayarak belli başlı yayınlarda bu eyleme verilen değişik anlamları özetledikten sonra, kendi memleketi olan Sücüllü-Yalvaç-Isparta yöresinde *öy-* eyleminin “Haşhaş yağı vs. gibi şeylerin döküldüğü yere nüfuz etmesi, yerleşmesi, çıkmayacak bir leke teşkil etmesi, yağmurun toprağa

² Tekin, 1988: 20-23.

sinmesi manalarına gelir.” diye açıklamıştır. Akalın, söz konusu cümleyi şöyle çevirmektedir:

“Yakına konduktan sonra kötü bilinç (fesatlık) orada iyice yerleşmiş.” Bu çeviriden “öyür ermiş”in “yerleşmiş” diye aktarıldığı görülmektedir.³

Derleme Sözlüğünde, “öy-” eylemi ile ilgili başlıca şu veriler bulunmaktadır:

Öymek (I) 5. Yağ vb. maddeler düştüğü yerde yayılıp leke yapmak. (Eğridir köyleri- Isparta; Genezin, Avanos- Nevşehir; Bor-Niğde, Ermenek- Konya; Civanyaylağı- Mersin, Çubukbağ, Mut-İçel) (DS 3365);

öymek (I) [öyeşmek] Yağ vb. maddeler düştüğü yerde yayılmak, leke bırakmak (Navdalı, Mut-İçel), öyeşmek (Çorum) (DS Ek I, 4630).

öymek II Yayılmak otlamak, “Koyunlar öydi”. (Tefenni-Burdur) (DS 3366).

öymek (III) Bozmak: “Burası yeni boyandı, çocukların öymemesi için kapıyı kitlemeli” (Peşman, Daday-Kastamonu) (DS 3366).

öymek (IV) İçine geçmek: “Hafif yağın yağmur toprağa iyi öyer.” (Ayaş- Ankara) (DS 3366).

Kastamonu-Daday, Peşman köyünden derlenen, “bozmak”, boyanmış bir yerin ıslak boyasının bozulması anlamındaki veri ile gene aynı köyden derlenmiş “içine geçmek”, sinmek, nüfuz etmek anlamlarındaki veriler de asıl itibarıyla “öymek” (yayılmak, sinmek, nüfuz etmek) eyleminin farklı işlevleridir.

Bunların dışında Derleme Sözlüğünde *öyner* “Tarlada toplu olarak çalışan işçilerin yayıldıkları alan.” (Kuz, Salman, Akkuş-

³ Akalın, 2001: 13-19.

Ordu; Kelkit-Gümüşhane) ve *öyner ağası* “İmeceyle çalışanları yöneten kimse” (Salman-Akkuş-Ordu); (DS 3366), biçiminde iki veri daha bulunmaktadır. Bunlardan *öyner* biçimi, öy-ün-er dönüşlü çatı ve ortaç ekiyle öy- eyleminden türemiş olmalıdır.

Derleme Sözlüğünde yer alan verilerin tümü, *öy-* eyleminin, “yaymak, yayılmak, nüfuz etmek, sinmek, derinine geçmek” gibi anlamlara sahip olduğu görülmektedir. Bu veriler “öy-“ eyleminin temel anlamının, “yayılmak, sinmek, nüfuz etmek,” olduğunu göstermektedir.

Çağdaş Türk Dilleri içerisinde, Türkmencede de *öy-* eylemi ve türevlerine rastlamaktayız:

öyme : *Ayal-gızların başına danınyan yuka yüpek yağlığı.*
(Kadınların-kızların başına örtülen ince, ipek baş örtüsü.)⁴

Başörtüsünün ilk bakışta yaymak eylemi ile ilgisi sorulabilir. Başörtüsü de başın üzerine yayılan bez, kumaş parçasıdır. Nitekim Anadolu’da “yazma” olarak adlandırılan başörtüsü, Eski Türkçede “yay-“ eyleminin diğer bir türevi olan “yaz- (yaymak)” eyleminden türetilmiştir. Ova anlamındaki “yazı” sözcüğü de yaz- eyleminden türetilmiştir; yayılmış, düz arazi anlamıyla.

“Öymek” eyleminin, tarihsel metinlerde görülmeyişi, Anadolu ağızlarından başka, çağdaş Türk dillerinden yalnız Türkmencede tek bir veriyle yer alması, bu sözcüğün Oğuzcaya özgü olabileceğini düşündürmektedir.

Kül Tegin anıtı G5’te geçen *öyür ermiş* yüklemine *düşünürmüş* değil, *yayarmış* anlamında olduğu, anıtın genel bağlamına da daha uygundur. Kül Tegin anıtı doğu yüzünde, birinci Köktürk Kağanlığı dönemi olayları özetlenerek Çinlilerin propagandası ve kışkırtıcılıklarıyla, yöneticilerin birbirine

⁴ Türkmen Dilinin Sözlüğü, 1962.

düşürülmesi sonucunda Çin'in egemenliğine girildiği ve elli yıl Çin egemenliği altında Çin'e hizmet edildiği, asimile olunarak birçok kişinin Çinileştiği anlatılmaktadır ve Türk adlarını bırakarak Çin adlarını aldıkları anlatılmaktadır. Ardından 681 yılında Êlteriş (İlteriş) Kağan önderliğinde Çin'e başkaldırı ve bağımsızlığa kavuşma olayları özetlenmektedir. Geçmişin özetlenmesi, buradaki hata ve zaafların tekrarlanmaması için, ileriye yönelik dersler çıkarılması amaçlanmakta ve geleceğe yönelik tavsiyelerde bulunmaktadır.

Bilge Kağan'ın geçmişin hatalarından çıkardığı dersler, Çin ile ilişkilerde dikkat edilmesi gereken şeyler konusundaki teşhisler, Türk ve Çin toplumlarının sosyal özellikleri açısından yerinde tespitlerdir.

Çin, tarım ve zanaatların geliştiği toprağa yerleşik bir toplumdur. Türk kavimleri ise göçebe, hayvancı ağırlıklı toplumlardır. Tarım ve zanaata dayalı bir toplum ile göçebe toplumun komşuluğunda, göçebe toplum, yerleşik tarım ve zanaat toplumundan etkilenir. Bu kültürel etkilenme sonucu, giderek asimile olup yerleşik toplumun içinde erimesi sonucunu doğurur. Nitekim elli yıllık Çin egemenliği (630-681) dönemi için anıtta, Çin'in etkisine girmeyi ve asimilasyona uğramışlığı çok açık bir biçimde anlatılmaktadır:

“begleri bodunu tüzsüz için tabgaç bodun tebligin
kürlügin için armakçısın için inili eçili kiksürtükün
üçün begli bodunlığ yoñaşurtukın için türük bodun
elledik êlin ıçğını ıdmış kağanladuğ kağanın yitirü
ıdmış tabgaç bodunğa beglik uru oğlın kul boltı eşilik
kız oğlın küñ boltı türük begler türük atın ıtı tabgaçğı
begler tabgaç atın tutupan tabgaç kağanğa körmış..”
(Kül Têgin D 6-8).

(Beyleri ve halkı dürüst olmadığı için, Çin halkı hileci, sahtekâr olduğu için, beyle halkı birbirine düşürdüğü için, aldatıcı olduğu için, büyüklü küçüklü kışkırttığı için Türk halkı yurt edindiği yurdunu yitirmiş, elden çıkarmış, kağan yaptığı kağanını yitirmiş. Bey olmaya layık oğlun Çin halkına kul oldu, kraliçeliğe layık kızın cariyeye oldu. Türk beyler Türk adlarını bıraktı. Çin'deki Türk beyler Çin adlarını alarak Çin kağana hizmet etmişler)

Çin'in kültürel etkisi altında, zamanla Çinleşme örnekleri daha eski tarihlerde de yaşanmıştır. Baykal gölü çevresinde gelerek, III. yüzyılda Çin'i istila eden ve Çin yönetimini ele geçiren Tabgaç Türklerinin zamanla tümüyle Çinleşmeleri, bu durumun örneklerinden biridir.⁵ Tabgaçların Çin yönetimine geçmeleri, Çin'in başka bazı kavimlerce "Tabgaç" olarak adlandırılmasına yol açmıştır. Nitekim Köktürk anıtlarında Çin'e Tabgaç denmesi de bu nedendir. Köktürk, Çin olarak bu Çinleşmiş Tabgaçları bilmektedirler.

Tarihsel deneyim, Bilge Kağan'a, Çin'e komşu olmanın, onlara yakın yaşamının sakıncalarını görmesini sağlamış. Çin'in, Türkleri etkileme, çeşitli yollarla onları zayıflatıp egemenlikleri altına almamaları için uzakta oturmalarını ve ticari ilişkilerini kervanlarla sürdürmelerini tavsiye etmiştir. Bu tavsiyeler sosyolojik gerçekliğe dayalı, tarihten ders çıkarmanın çok güzel bir örnekleridir.

Bu tarihsel koşullar ışığında tekrar "öyür ermiş" ibaresine dönersek, Çinliler ilkin Türkleri etkileri altına almak, onları egemenlikleri altına almayı düşünüp planlayarak, ilkin yakınlarına yerleşmeye çeşitli yollarla ikna etmeleri, onları yakınlarına yerleştirip kötü düşüncelerini yaymak amacıyla. Dolayısıyla, ilkin düşünüp planlamak, bu yolla yakınlarına yerleştirmek, ondan sonra kötü niyetlerini yaymaya başlamak gerekir. Bunun aksine,

⁵ Jean-Paul Roux, 2012: 65-68.

hiçbir plan olmaksızın onları önce yakına yerleştirip sonra kötülük planlamak ters ve tuhaf bir durum olur. Bu nedenle de anıttaki söz konusu cümleyi şöyle anlamak gerekir düşüncesindeyim:

Süçig sabın yımşak ağın arıp ırak bodunuğ ança yağutır
ermiş yağru kıontuğda késre ańıg bilig anta öyür ermiş.

(Tatlı sözle, yumuşak ipekle kandırıp uzak halkı böylece yakınlaştırmış. Yakına konduktan sonra kötü düşünceleri orada yayarmış.)

KAYNAKÇA

- Akalın, Memet (2001). Köktürk Kitabelerinde Bir Kelime: “Öyür”.
Dil Yazıları (Hazırlayan: Recep Toparlı), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Roux, Jean-Paul (2012). *Türklerin Tarihi*. Kabalıcı Yayınları, İstanbul: 8. Baskı.
- Tekin, Talat (1988). *Orhon Yazıtları*. Ankara.
- Türkmen Dilinin Sözlüğü* (1962). Aşkabat 1962.

TÜRKÇEDE RENKLERİ TANIMLAMA SORUNU

Mehmet ÖZMEN¹

ÖZET

Tamamen soyut olan renkler, doğrudan doğruya tanımlanamaz. Fizik biliminin olanaklarına göre, dalga boyu ve yansıma olayı olarak tanımlanmak da ölçünlü dilde kullanılan bir yöntem değildir. Renkler, nesnelere, bitkilerin, renklerinden; bir rengin açıklık veya koyuluğundan vb. değişik yöntemlerden yararlanmak suretiyle tanımlanır. Ölçünlü dilde yer alan renk adları yanında ölçünlü dilde yer almayan binlerce rengin tanımında da farklı güçlüklerle karşılaşmaktadır. Bu güçlük, renklerin her türlü için geçerlidir. Doğada bulunan veya sanayide üretilen binlerce renk ile ara renklerin tümünü tanımlamak mümkün değildir. Olsa olsa, bunların belli başlılarını tanımlayabiliriz.

Anahtar kelimeler: Renkler, tanım, tanımlama, ana renk, ara renk, doğa.

THE PROBLEM OF DEFINING COLORS IN TURKISH

ABSTRACT

Colors completely abstract cannot directly be defined. In respect to means of physics, also being identified as wavelength and reflection is also not a method used in figurative language. Colors could thereby be defined by the colors of objects, plants; by the clarity and

¹ Çukurova Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,
Prof. Dr. mehmet_ozmen01@hotmail.com; ozmen@cu.edu.tr

depth of shade and also benefiting from different methods. Various difficulties are encountered while defining thousands of colors not only in standard but also in non-standard language. This difficulty applies to all kinds of colors. It is not possible to define thousands of colors existing in nature or produced by industry as well as all kinds of accent colors. At the utmost, we could define the major ones.

Key words: Colours, definition, to define, primary colour, accent colour, nature.

1. GİRİŞ

Tamamen soyut olan renkler, doğrudan doğruya tanımlanamaz. Fizik biliminin olanaklarına göre, dalga boyu ve yansıma olayı olarak tanımlanmak da ölçünlü dilde kullanılan bir yöntem değildir. *Türkçe Sözlük*'te², *renk* kelimesi, “Cisimler tarafından yansılan ışığın gözde oluşturduğu duyum.” biçiminde tanımlanmıştır; ama hiçbir renk, ölçünlü dilde bu ölçülere göre tanımlanmaz.

2. RENKLERİ TANIMLAMA YÖNTEMLERİ

Doğasındaki özellikler dolayısıyla doğrudan doğruya tanımlanamayan renkler, dolaylı olarak, nesne, meyve veya bitki renklerinden aktarmalar yapılarak, karşıt renklerden, benzetmelerden, eş anlamlardan, zıt anlamlardan, açıklık, koyuluk veya bir renge yakınlıklardan yaralanarak, kıyaslamalar yapılarak tanımlanabilmektedir.

² Bu incelemedeki renk tanımlamaları için “*Türkçe Sözlük* 11. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları: 549, Ankara.” esas alınmıştır. Bundan sonra *Türkçe Sözlük* için TS kısaltması kullanılacaktır.

2.1. Karşıt renklerle tanımlanan renkler

Birbirlerinin karşıtı durumunda olan *beyaz / ak, siyah / kara* renklerinin tanımı, nesne renklerinden aktarmalarla ve karşıtılıkları ölçü alınarak yapılmaktadır. Elbette, bazı renk tanımlarında da olduğu gibi, tanımlanan rengin bilinmesi için, karşıt renk ile renginden aktarma yapılan nesnenin bilinmesi gerekir:

*ak: kar, süt, vb. rengi, beyaz, kara ve siyah karşıtı*³.

beyaz: Ak, kara, siyah karşıtı.

kara: En koyu renk, siyah, ak, beyaz, karşıtı. 2. Esmer.

siyah: Kara, ak, beyaz karşıtı.

Bu tanımlara göre *ak* rengin ne olduğunu anlatabilmek için *karın* ve *sütün* renginden, *kara, siyah* karşıtılığında, *kara* rengin tanımı için de karşıtı olan *ak / beyaz* renkten ve rengin diğer renklere oranla koyuluğundan yararlanılmıştır.

Aynı durumu İngilizcede de görüyoruz. İngilizcede de *ak/beyaz, kara/siyah* renkleri, nesne renklerinden aktarılarak veya karşıtılıyla kıyaslanarak tanımlanmaktadır.

black 1. Without light or almost without light; the colour of this printing-ink; opposite to white. (...) (Hornby-Gatenby-Wakefield: 1963).

black: 1. Destitute of light, or incapable of reflecting it; of the color of soot or

coal; of the darkest or a very dark color, the opposite of white; characterized by such a color; as, black cloth; black hair or eyes. (...).

(<http://www.webster-dictionary.org/definition/black>. 24.05.2016).

³ Atıfta bulunulmayan tanımlar, TS'ten alınmıştır.

white: 1, of the colour of fresh snow or common table salt (...)
(Hornby-Gatenby-Wakefield: 1963).

*white:1. Of the colour of milk or fresh snow, due to the reflection
of all*

visible rays of light; the opposite of black: a sheet of white paper (...).

(<http://www.oxforddictionaries.com/definition/english/white>. 15.06.2016).

Newton'un prizma deneyi ile tayfta yer almadıkları anlaşılabilir ve renk olmadıkları bilimsel olarak kanıtlanan *kara* ile *ak*, günlük hayatta ve pratikte renk olarak kabul edilir (Pastoureau 2013: 103).

2.2. Eş anlamlısıyla tanımlanan renkler

Eş anlamlı olarak kabul edilen bazı renk adları, karşılıklı olarak biri birleriyle tanımlanmakta; ancak, bu tür tanımlar, bazı sıkıntıları da içinde barındırmaktadır. Örneğin, bunu, *kırmızı*, *al*, *kızıl* renk adlarında görebiliyoruz (*bk.* 4):

kırmızı: Al, kızıl renk.

al: Kanın rengi, kızıl, kırmızı.

kızıl: Parlak kırmızı renk.

parlak: 1. parlayan, ışıldayan. 2. ..., 3. ..., 4. ...

Bu tanımlara göre, *kırmızı* kelimesi “al, kızıl” kelimeleri ile; *al* kelimesi ise “kızıl, kırmızı” kelimeleri ile açıklanmış, yani *kırmızı*, *kızıl* ve *al* kelimeleri eş anlamlı olarak kabul edilmiş. Ancak *al* kelimesinin tanımında, *kırmızı* ve *kızılın* yanına *kanın rengi* de eklenmiş. *Kızıl* ise “*parlak kırmızı renk* olarak tanımlanmış. Yani, *al* ile *kırmızının* tanımlarına göre *al*, *kırmızı*, *kızıl* eş anlamlı, *kızılın* tanımına göre ise, eş anlamlı değildir.

Diğer bir açıdan bu renk tanımlarını şöyle açıklayabiliriz:

Kırmızı renk, *al* renktir, yani *kan* rengidir, kızıl renktedir, yani *parlak kırmızı* renktir. *Al* renk, *kan* rengidir, kızıl renktir, yani *parlak kırmızı* renktir. Kızıl ise, *parlak kırmızı* renktir. Tanımda böyle bir yolun izlenmesi, eş anlamlı ya da çok yakın anlamlı kelimeleri tanımlama güçlüğünden kaynaklanmaktadır.

Ayrıca, *al*, *kırmızı*, *kızıl* renkleri arasında tam bir eş anlamlılık olduğunu söylemek de kolay olmasa gerek. *Al bayrak*, *kızıl bayrak*, *kırmızı bayrak* tamlamalarında, *al* ile *kırmızı* eş anlamlı sayılabilir mi? Silifke'nin meşhur türküsündeki, "*Türkmen kızı Türkmen kızı (...)* /*Sen allar giy ben kırmızı*"⁴ dizeleri dikkate alındığında, acaba *al* ile *kırmızı* için eş anlamlı denebilir mi?

Dilde tam anlamıyla eş anlamlı olan kelimelerden birinin yaygınlaşp diğerinin veya diğerlerinin kullanımdan düşmesi yaygın bir kural iken, eş anlamlı biçiminde tanımlanan üç kelimenin yan yana yaşaması aralarında çok ince bir anlam farkının olduğunu mu gösteriyor?

2.3. Nesne ve bitki renkleri ile tanımlanan renkler

Bazı renk adları, nesne ve bitki adlarından renk aktarımıyla, yani nesne ve bitki renkleriyle tanımlanır. Renkler, "*leylak rengi: Leylak çiçeğinin rengi.*" örneğinde olduğu gibi bir nesnenin rengiyle eşleştirilerek; "*gümüş rengi: Gümüş parlaklığında, gümüşü andıran renk, gümüşü*", örneğinde olduğu gibi bir rengin bir başka renge yaklaşması, bir rengin diğer bir rengi çağrıştırması biçiminde tanımlanır.

bakla çiçeği: Bakla çiçeği rengi.

boz: 1. Açık toprak rengi. 2. Kül rengi, gri.

⁴ <http://turku.sitesi.web.tr/silifke/turkmen-kizi-turkmen-kizi.html>, 21.10.2017.

filiz rengi: Asma filizinin rengi, açık yeşil renk, filizi.

kül rengi: Odunun yanmasıyla oluşan külün akla kara arasındaki rengi, gri.

sincabi: Sincap rengi.

şarap rengi: kırmızı şarabın rengi.

toprak rengi: Toprağın sarı veya yeşile çalan rengi.

Bu tür tanımlarda, renkler biliniyorsa, nesnenin bilinmesine gerek yoktur; ancak, renk bilinmiyorsa, nesne görülmeden, nesnenin rengi hakkında fikir sahibi olmadan renk tanımı bir şey ifade etmez.

2.4. Bir rengin dereceleri veya tonları ile tanımlanan renkler

Açık ve koyu sıfatlarıyla oluşturulan renk adlarının tanımı, birbirine yakın anlatım kalıplarıyla yapılır. Bu tür tanımlamalarda, bir rengin açıklık veya koyuluk tonu kesin olarak belirlenemediği için ton derecesi, bir veya birkaç ton olarak belirtilebilir. Ayrıca, bazı renklerin koyusunun tanımı, ton yanında, bir başka renge yakınlıkla da desteklenebilmektedir.

2.4.1. Açık ve koyu sıfatıyla tanımlanan renkler

Açık, koyu sıfatlarıyla yapılan tanımlar, renk adının önüne *açık* veya *koyu* sıfatı getirilerek, *açık / koyu + renk adı* veya *açık / koyu + renk adı + renk* biçiminde yapılır. İki renk adı arasındaki tek fark, renk adından sonra *renk* kelimesinin konup konmaması ile ilgilidir. Örneğin *yeşil* yerine *yeşil renk*, *sarı* yerine *sarı renk* denmesi gibi.

Burada söz konusu olan renklerin tanımı, aynı zamanda o rengin adı da olabilmektedir. Örneğin *güvela*, “açık yeşil” olarak tanımlanır, ancak, *açık yeşil* aynı zamanda tanımlanan rengin adıdır.

2.4.1.1. Açık / koyu + renk adı biçimindeki tanımlar:

Bu tür tanımlar, renk adından önce, *açık* veya *koyu* sıfatı getirilerek yapılır:

çakır: Açık mavi.

gökyüzü mavisi: Açık mavi.

güvela: Açık yeşil.

duman rengi: Koyu kül rengi.

gece mavisi: Koyu mavi.

okyanus mavisi: Koyu mavi.

2.4.1.2. Açık / koyu + renk adı + renk biçimindeki tanımlar:

Bu tür tanımlarda, *renk adı + renk*, biçimindeki renk adından önce, *açık* veya *koyu* sıfatı getirilir:

eflatun: Açık mor renk.

kazayağı: Açık turuncu renk.

küf rengi: Açık yeşil renk.

çivit rengi: Koyu mavi renk.

fes rengi: Koyu kırmızı renk.

kurşun grisi: Koyu gri renk.

barut rengi: Koyu gri renk.

2.4.2. Bir rengin bir veya birkaç ton açığı biçiminde tanımlanan renkler

Bu tür tanımlar, *tamlayan durumunda olan renk adı + tanımlanan rengin derecesi* biçimindedir. Bu tanımlamanın yapısı da isim tamlaması biçimindedir. Anlatılmak istenen renk, ana renk

durumunda olan veya daha çok bilinen bir renkle mukayese edilerek tanımlanır. Ayrıca, bazı renklerin tanımında, bu anlatım kalıbına ek olarak, açıklayıcı ifadeler de kullanılabilir:

açık gri: Grinin bir veya birkaç ton açığı.

açık kahverengi: Kahve renginin bir veya birkaç ton açığı, sütlü kahve, kestane rengi, kestane dorusu.

açık kestane: Kestane renginin bir veya birkaç ton açığı.

açık kırmızı: Kırmızının bir veya birkaç ton açığı.

açık mavi: Mavinin bir veya birkaç ton açığı.

2.4.3. Bir rengin bir veya birkaç ton koyusu biçiminde tanımlanan renkler

Bu tür tanımlar, *tamlayan durumda olan renk adı + tanımlanan rengin derecesi* biçimindedir. Bu tanımlamanın yapısı da isim tamlaması biçimindedir. Anlatılmak istenen, tanımlanan renk, esas alınan bir rengin *bir veya birkaç ton koyusudur*.

koyu mavi: Mavinin bir veya birkaç ton koyusu.

koyu sarı: Sarının bir veya birkaç ton koyusu.

koyu pembe: Pembenin bir veya birkaç ton koyusu.

2.4.4. Bir renge yakınlıkla ve bir rengin tonuyla tanımlanan renkler

Bu tanımlarda önce, *yönelmeli renk adı + yakın + renk adı* biçiminde bir tanımlama yapılır, bundan sonra bu tanımlamayı daha da netleştirmek, daha açık hâle getirmek için, *tamlayan durumundaki renk adı + bir veya birkaç ton koyusu* biçiminde ikinci bir tanım daha yapılır:

koyu yeşil: Siyaha yakın yeşil, yeşilin bir veya birkaç ton koyusu.

koyu kırmızı: Bordoya yakın kırmızı, kırmızının bir veya birkaç ton koyusu.

koyu lacivert: Siyaha yakın lacivert, lacivertin bir veya birkaç ton koyusu.

2.4.5. Açık ve koyu dışındaki bazı sıfatlarla türetilen renk adlarının tanımı

Açık ve koyu sıfatlarının yanında, renk adı türetiminde daha seyrek kullanılan bazı sıfatlar da bulunmaktadır:

acı: Çarpıcı göz alıcı (renk).

çiğ: Gözü rahatsız eden, göze batan (renk, ışık).

donuk: Rengini ve parlaklığını kaybetmiş, mat bir biçimde.

kırık: Saf renkten hafif uzaklaşmış: Kırık beyaz.

kirli: Leke, toz, vb. ile kaplı, pis, murdar, mülevves.

soluk: rengi atmış, solmuş, uçuk.

uçuk: 1. Uçmuş, soluk. 2. Açık (renk).

Bu sıfatlarla türetilen renk adlarının tanımları, renklerin derecelerini ve değişik özelliklerini belirtir.

TS’de, bu sıfatlardan bazılarının tanımında renklerle olan ilişki belirtilmiş, bazılarının tanımında ise belirtilmemiştir. Bunun en dikkat çekici örneğini, *kirli* kelimesinin tanımı ile *kirli sarı* arasındaki ilişkide görebiliriz. *Kirli* kelimesi tanımlanırken renklerle olan ilişkisi belirtilmemiştir.

kirli: Leke, toz, vb. ile kaplı, pis, murdar, mülevves.

kirli sarı: Koyu ve donuk sarı renk.

TS’de, bu sıfatlardan sadece *acı* ve *kirli* ile türetilen renk adlarına madde başı olarak yer verilmiş ve tanımları yapılmıştır. “Kırık beyaz”a ise *kırık* maddesi altında yer verilmiştir. Aslında *kırık beyazın* da madde başı olması gerekir.

Bu sıfatlarla türetilen renk adlarının tanımı, “acı” kelimesinin “çarpıcı + göz alıcı + (renk)” biçimindeki tanımında olduğu gibi, *renk bildiren sıfatın niteliği + renk bildiren sıfatın niteliği + renk adı / renk* biçiminde yapılmaktadır:

acı (I): Çarpıcı göz alıcı (renk).

acı yeşil: Çarpıcı göz alıcı yeşil.

kirli sarı: Koyu ve donuk sarı renk.

TS’de *kirli sarı* renk adı, *hardal rengi ile kaz boku renk adlarının* karşılığı, dolayısıyla eş anlamlısı olarak verilmiştir:

hardal rengi: Kirli sarı renk.

kazboku: Kirli sarı renk.

Bu tanımlara göre, hem *hardal rengi*, *kirli sarı* renktir, hem *kazboku*, *kirli sarı* renktir. Yani, *hardal rengi* ile *kazboku*, eş anlamlıdır. Bu durumda, *hardal rengine kazboku* denebilir. Ancak *hardal* yenen bir madde olduğu için *kazboku* ile yan yana getirilmemiştir.

TS’de yer almayan “kirli mavi”ye ise, Attila İlhan’da rastlıyoruz:

(...) yalnız Doktor Selâhattin ve Güzide Sibel Hanım değil; **kirli mavi** bir duman perdesi arkasından, 'bütün meyhane' onları seyrediyor (İlhan 1999:172).

Bir rengin değişik görünüşleri, değişik ara tonları, değişik toplumlarda, örneğin Batı, Japon, Asya, Afrika Kızılderili toplumlarında birbirinden farklı olarak algılanıp tanımlanabilmektedir. Örneğin, siyahi Afrika toplumlarının çoğunda, belirli bir rengin *kuru*, *ıslak*, *yumuşak*, *sert*, *kaygan*, *pürtüklü*, *sağır*, *sesli*, *neşeli* veya *hüzünlü* bir renk olup olmaması büyük önem taşır (Pastoureau 2013: 159-160).

2.4.6. Bir rengin başka bir renge yakınlığı veya başka bir rengi hatırlatmasıyla tanımlanan renkler

Bir rengin başka bir renge yakınlığı veya bir başka rengi hatırlatmasıyla yapılan tanımlamalar için, *çalan*, *çalar*, *arasında*, *arasındaki*, *andıran*, *yakın*, *tutmuş*, *benzer* sıfatları, kullanılır. Bu tanımlarda değişik anlatım kalıpları kullanılmaktadır.

2.4.6.1. Bir rengin bir başka renge çalmasıyla tanımlanan renkler

Bu tanımlar, “*camgöbeği: Yeşile çalan mavi renk (<yeşile + çalan + mavi + renk)* tanımında olduğu gibi *yönelmeli renk adı + çalan + renk adı + renk kelimesi* biçiminde yapılmaktadır. Bu tür tanımlar, sıfatlığı (yeşile çalan) sıfat-fiil grubu, isim unsuru sıfat tamlaması olan bir sıfat tamlaması yapısındadır: *yeşile çalan + mavi renk*. Yaygın olan bu tanım biçiminin yanında, *toprak rengi: Toprağın sarı veya yeşile çalan rengi; limon rengi: Yeşile çalan açık sarı, limoni, vb.* tanımlar da bulunmaktadır. “Çalan” ile yapılan renk tanımlarında, birinci renk, hatırlanan, çağrışan renk, ikinci renk asıl renktir. Tanımlanan rengin bir başka renge çaldığı, onu çağrıştırdığı, onu hatırlattığı belirtilir. Anlatılmak istenen renk, bir ana renk veya daha çok bilinen bir rengin yardımıyla tanımlanır. Ayrıca, tanımlanan, bir başka renge çalan⁵ renk, bir rengin değişik tonlarından biridir.

TS'nin 9. baskısında (1998), *çalar* olarak tanımlanan *bakır çalığı*, *camgöbeği*, *ela*, *güvela*, *haki*, *sıklamen* renkleri, 10. baskıdan (2005) itibaren, *çalar* yerine *çalan*; *çalar* ile tanımlanan *siyahımtırak* ise, *siyahımsı* olarak tanımlanmıştır.

bal rengi: Kahverengine çalan sarı renk.

⁵ TS'de “çalmak” eyleminin 8. anlamı “(-e) Benzemek, andırmak.” olarak verilmiş. Bu fiillerden *benzemek* geçişsiz, *andırmak* ise geçişlidir. Tanımda buna dikkat edilmesi gerekirdi, zira *benzemek*, “(+e) benzemek”tir, ama, *andırmak*, “(+e) andırmak değil, “(-i) andırmak”tır.

bakır çalığı: Yeşile çalan mavi renk.

esmer: 1. Siyaha çalan buğday rengi. 2. Kurşunî renk.

kavuniçi: Pembeye çalan sarı renk.

kimyon rengi: Kahverengine çalan yeşil renk, kimyonu.

limon küfü: Yeşile çalan mavi renk.

mor: Kırmızı ile mavinin karışmasından oluşan renk, menekşe renginin kırmızıya çalanı.

elâ :Gözde sarıya çalan kestane rengi

güvelâ: Açık yeşil, maviye çalan göz rengi.

hâkî: Yeşile çalan toprak rengi, vb.

2.4.6.2. Belirtilmeyen rengin belirtilen renge veya belirtilen rengin belirtilmeyen renge çaldığı renkler

Bu tanımlar, isnat grubu veya sıfatlığı sıfat-fiil grubu biçiminde olan sıfat tamlaması yapısındadır. Bu tür tanımlar, “renge + yönelmeli renk adı + çalan” yani “bozca: Rengi + boza + çalan” veya “yönelmeli renk adı + çalan + renk” yani “Maviye + çalan + renk” biçiminde yapılmaktadır. Örneğın, *renge boza çalan* tanımında, hangi rengın boza çaldığı, *maviye çalan renk* tanımında ise, maviye çalan rengın hangi renk olduğu bilinmez.

bozca: Rengi boza çalan.

bozrak: Rengi boza çalan.

gökçül: Maviye çalan renk.

şekerrenk: Sarıya çalan renk.

2.4.6.3. Andıran ve benzeyen biçiminde tanımlanan renkler

Bu tanımların ana yapısı “*mavimsi: Rengi maviyi andıran, maviye benzeyen, mavimtrak*” örneğında olduğu gibi, genellikle,

belirtme durumunda renk adı + andıran + yönelme durumunda renk adı + benzeyen biçimindedir. Bunların yanında, bu tür tanıma ek açıklamalar getiren veya *mavimtırak*: *Maviyi andıran* örneğinde olduğu gibi, sadece, *belirtme durumunda renk adı + andıran* biçiminde yapılan tanımlar da bulunmaktadır. Bazı tanımlar, + *mtırak*, +*msI*/*+msU* ekleriyle türetilmiş renk adlarıyla veya bu renk adlarına renk adından sonra +*A benzeyen* ve +*I*/*+U andıran* ifadelerinin eklenmesiyle de yapılabilmektedir. Bu tanımlarda, tanımlanan rengin ölçü olarak alınan bir renge yakın olduğu, onu andırdığı, ona benzediği belirtilir. Tanım, bir rengin bir başka rengi andırmasına veya bir rengin bir başka renge benzemesine, onu çağrıştırmasına dayanmaktadır.

Dikkat çeken tanımlardan biri de, her iki ekin işlevleri birbirine yakın olduğu için, + *mtırak*, ekiyle türetilen renk adlarının +*msI*/*+msU* ekiyle türetilen renk adıyla, +*msI*/*+msU* ekiyle türetilen renk adlarının da +*mtırak* ekiyle türetilen renk adıyla tanımlanmasıdır.

lâciverdimsi: Rengi laciverdi andıran, laciverde benzeyen.

mavimsi: Rengi maviyi andıran, maviye benzeyen, *mavimtırak*.

pembemsi: Rengi pembeyi andıran, pembeye benzeyen, *pembemtırak*.

beyazımsı: Rengi beyazı andıran, beyaza benzeyen, beyaz gibi, *beyazımtırak*.

beyazımtırak: Beyazımsı.

siyahımtırak: Siyahımsı.

mavimtırak: Maviyi andıran.

fındıkkabuğu: Fındığın kabuğunun rengini andıran bir tür kahve rengi, fındık rengi.

gümüş rengi: gümüş parlaklığında, gümüşü andıran renk, gümüşü.

taba: Kuru tütün yaprağını andıran kızılımsı kahverengi.

2.4.6.4. Bir renge yakınlığı ile tanımlanan renkler

Bu renklerin tanımı, *renge + yönelmeli renk adı + yakın* veya *yönelmeli renk adı + yakın* biçimindedir. Bu tanımın başına “renge”, sonuna, “+A çalan”, “olan”, *vb.* biçiminde pekiştirici ifadeler de eklenebilmektedir.

karaca: Rengi karaya yakın olan, esmer.

pembemsi: Rengi pembeye yakın olan, pembeye çalan.

siyahımsı: Siyaha yakın.

2.4.7. İki veya daha fazla rengin arasında olduğu belirtilerek yapılan tanımlar

Tanım, *renk adı + ile (ve) + renk adı + arasında (arasındaki) + renk (renk adı)* biçiminde yapılır. Tanımlanan renk ara renktir. Elbette tanımlanan ve iki rengin arasında bulunan ara rengin kesin tonunu söylemek de mümkün değildir.

böcek kabuğu: Mor ile yeşil arasında ve metal parlaklığında olan renk.

güvercinboynu: Yeşil, mavi ve pembe arasında dalgalanır gibi görünen renk.

güvercingöğsü: Yeşil ile mavi arasında böcekkabuğuna benzer dalgalı ve değişken renk.

kemik rengi: Beyaz ile krem rengi arasında olan renk.

kül rengi: Odunun yanmasıyla oluşan, külün akla kara arasındaki rengi, gri.

pas rengi: Kırmızıyla kahverengi arasındaki renk.

*sarı*⁶: Yeşil ile turuncu arasında bir renk, limon kabuğu rengi.
sincap rengi: Kahverengi ile kurşun rengi arasında olan (renk).
zeytin rengi: Koyu gri ve siyah arası bir renk.

2.4.8. Karışımla tanımlanan renkler

Bazı renkler, farklı renklerin karışımı olarak tanımlanır. Bu renklerin, ikili tanımları da yapılabilmektedir. Örneğin *mor* rengin tanımında *karışım + yönelmeli renk adı + çalan* biçimi birlikte kullanılmıştır (bk.2.4.4.1.).

mor: Kırmızı ile mavinin karışmasından oluşan renk, menekşe renginin kırmızıya çalanı.

yeşil: Sarı ile mavinin karışmasından ortaya çıkan, bitki yapraklarının çoğunda görülen renk.

2.5. Edebi metinlerdeki renk adlandırmalarının tanımı

Şairlerin ve yazarların edebi metinlerde, anlatıma derinlik ve çağrışım zenginliği katmak için kişisel olarak kullandıkları ölçün dışı renk adlarının pek çoğunu tanımlamak zordur. Örneğin, *çatal kara*, *zindan yeşili*, *çingene moru*, *deniz dibi yeşili*, *ecel yeşili*, *Allah mavis*, *kasaturanın moru* (Güngördü 2011: 21-22), *çelik mavis*, *ustura mavis*, *firuze mavis*, *damar mavis*, *maytap mavis*, *cam mavis*, *aydınlık mavi*, *mine mavis*, *elektrik mavis*, *buz mavis*, *rakı mavis* (İlhan 1999: 27, 30, 43, 43, 46, 49, 50, 75, 97, 171, 218), vb. renklerin bazıları, iyimser bir yaklaşımla, yaklaşık olarak tanımlansa bile, bazıları tanımlamak mümkün değildir. Ayrıca böyle bir tanımlamayı yapma gereği de yoktur. Okuyucu, her rengi, zihninde kendi duygu dünyasının ve hayal ufkunun çemberi içinde, gönlünce ve keyfince canlandırabilmeli.

⁶ “Sarı”nın tanımı, Türkçe Sözlük’ün 9. Baskısından sonraki baskılarda, değişmiştir. 9. Baskıdaki tanım: sarı: Güneş ışığının ayrışma tayfında yeşil ile portakal rengi arasında olan renk, altının rengi (Türkçe Sözlük 1998).

2.6. Kişisel olarak adlandırılmış renklerin tanımı

Ölçünlü Türkçede kullanılan renk adlarının yanında, ölçünlü Türkçede yer almayan *deniz dibi yeşili*, *hayit yeşili*, *Bursa yeşili*, *salatalık yeşili*, *Ankara armudu yeşili*, *toprak yeşili*, vb. biçimdeki renklerin (Bayraktar 2010: 188) tanımı, kolay değildir. Gerek *salatalık yeşili*, *Ankara armudu yeşili* gibi, nesne adlarıyla türetilen, gerekse renklere doğrudan doğruya verilen *ahududu*, *avokado*, *kayısı*, *vişne*, *safran*, *hanımeli*, *acıbadem*, vb. biçimde adlandırılan renkler, birçok kişide yeterli çağrışım yapmayabilir.

Kişilerin çevrelerindeki herkesçe bilinmeyen bitki, meyve, sebze, nesne vb. adlarından kendilerince türettikleri renk adlarının tanımını ancak o nesneyi tanıyanlar yapabilir. Bu tür renk adının veya tanımının ölçülü Türkçeye girebilmesi için, renk adının belirli bir kullanım sıklığına, bilinirliğe ve tutarlılığa sahip olması, tanımın da buna göre yapılması gerekir. Her münferit kullanımı, renk adı, dolayısıyla dil zenginliği saymak gerekmez.

2.7. Keyfi adlandırılan veya numaralanan renklerin tanımı

Bazı boya firmalarının renk kataloglarında veya renk kartelalarında, renkler, *rakam + nesne*, *şehir*, *ülke*, *coğrafi biçim adı*, vb. biçiminde gösterilmekte ve renkler keyfi olarak adlandırılmaktadır: *145 Alaçatı*, *7953 alüvyon*, *3653 yayla yeşili*, *6669 senfonik mavi*, *5576 kanyon*, *2919 Göreme*⁷. Elbette, değişik katalog ve kartelalarda, rastlayabileceğimiz *Havana*, *fırtına*, *fıstık*, *Ilgaz*, *Ağrı*, *Amasra*, *Çayeli*, *kumru*, *kese kâğıdı*, vb. biçimindeki tamamen keyfi olarak adlandırılan renkler ile *4062*, *4074*, *4076*, *4054*, *4083*, *4104*, *4354*, *4344*, *4155*, *4152*, *4144*, *4142*, *4145*,

⁷ <http://www.dyo.com.tr/dyo/dekoratif-dis-cephe-renk-kartelasi>, 20.10.2015

4164, 4161, 4166, vb. biçimde doğrudan doğruya numaralanmış renklerin tanımlarını yapabilme olanağı yoktur.

3. YETERSİZ VEYA EKSİK TANIMLAR

TS'deki bazı tanımların yetersiz olduğu söylenebilir. Özellikle, nesneye bağlı tanımlarda, sadece nesne renginin söz konusu edilmesi durumunda, tanım yetersiz kalabilir.

baklaçiçeği: Bakla çiçeği rengi.

bakla çiçeği: Sarımtırak, eflatuna çalan beyaz renkte bir bitki.

TS'de, bitişik yazılan *baklaçiçeği* renk adı yanında, *bakla çiçeği* biçiminde ayrı yazılan ve bitki adı olduğu belirtilen ikinci bir kelimeye daha yer verilmiştir. Ayrı yazılan *bakla çiçeği* bitki değil bakla bitkisinin çiçeği olmalı. Dolayısıyla, aynı kelimenin iki ayrı yazımına ve iki ayrı tanımına yer verilmiş. Ayrıca, kelimenin “*baklaçiçeği rengi: Sarımtırak, eflatuna çalan beyaz renk*” biçiminde tanımlanması daha uygun olurdu.

gül rengi: 1. Gül çiçeğinin rengi. 2. Bu renkte olan.

Tanımda kastedilen gül, acaba hangi renktedir? Pembe mi, kırmızı mı, sarı mı, fes rengi mi? Aynı sorun “*gülgülü: Gül renginde olan*” tanımı için de geçerlidir.

toprak rengi: Toprağın sarı veya yeşile çalan rengi.

Bildiğim kadarıyla rengi *sarıya çalan* toprak olur da, rengi *yeşile çalan* toprak olmaz.

turp filizi: Turp rengi.

Filiz, “Tohumdan çıkan körpe ve küçük dal, sürgün, ışkın eşkin (II), cımbaz, çıvgın, sıvgın.” olduğuna göre, *turp filizi* rengi, yeşil ile ilgilidir. Oysa, tanımda, *turp rengi* demekle yetinilmiştir. Turp deyince herkesin aklına, turpun toprak içinde oluşan, kırmızı,

pembeye çalan kırmızı veya beyaz yumrusu gelir. Dolayısıyla, turp filizinin rengi yeşille, turpun rengi de koyu pembeye, pembeye çalan kırmızıyla ilgili olarak açıklanmalıydı.

zeytunî: Zeytin rengi.

zeytin rengi: Koyu gri ve siyah arası bir renk.

Koyu gri ve siyah arası bir renk biçimindeki tanımın *Koyu gri ile siyah arası bir renk* olması, yani “ve” yerine “ile” kullanılması daha uygun olurdu. Tanımda kastedilen *zeytin renginin* olgunlaşmış zeytinin rengi olduğu anlaşılıyor. Bunu, sözlükte yer alan *yeşilzeytin* maddesi de göstermektedir:

yeşilzeytin: Zeytinin salamura edilmiş yeşil renkli türü.

Boya sanayisi ile ilgili renk kataloglarında, zeytin renginin *yeşil zeytini* gösterdiği anlaşılmaktadır. Örneğin, duvar kâğıtları kataloğunda, *zeytin*⁸ 6063 adlı renk, koyu yeşil olarak gösterilmiş. Renkler skalasında ise, *zeytin yeşili*⁹, *mavi + açık yeşil* karışımı olarak verilmiş. Skalada, *zeytin rengi*, yerine *zeytin yeşili* denmesi, hem rengi vurgulamak hem de yeşil zeytinin rengini bilmeyenlerde bir tereddüt bırakmamak için olsa gerek. Peride Celal de Ağaç adlı öyküsünde, anlatmak istediği yeşil rengi “siyaha çalan zeytin yeşili” biçiminde tanımlar (Peride Celal, Kış, 2010, 19).

Burada karşımıza çıkan sorun, “zeytin rengi”nin, zeytin meyvesinin olgunlaşma sürecinin hangi aşamasındaki rengini karşıladığıdır.

4. RENKLERİ TANIMLAMA GÜÇLÜĞÜ

⁸<http://www.duvarrenkleri.com/boya-kataloglari-tum-markalar> 15.10.2015.

⁹<http://www.unutulmussanatlar.com/2013/01/renk-skalas-renkler-ve-ozellikleri-rbg-44.html>, 15.10.2015

Birbirine çok yakın farklı renklerin tanımlarında, bazı zafiyetler olabilmektedir. Bu renklerden bazıları, adındaki nesne adı dolayısıyla tahmin edilse bile, kullanım sıklıkları düşük olan renkleri tanımlamak, kullanım sıklığı yüksek olan renklere göre daha zordur (bk. 2.2).

Renk tanımlamasındaki güçlüğü, bilinen ve tanınan bir renk olan *krem* renginin diğer bir anlatımla *açık saman sarısının* ve ilgili renklerin tanımlarında görebiliriz:

krem: Açık saman rengi, krem rengi.

açık saman rengi: Soluk sarı renk.

saman rengi: Açık, soluk sarı renk, saman sarısı.

saman sarısı: Saman rengi.

krem rengi: Krem.

Tanımında “soluk sarı renk”e eklenen tamamlayıcı ifadeler bir yana bırakılırsa, *saman rengi* “soluk sarı renk”tir, *açık saman rengi* de, “soluk sarı renk”tir. Buna göre, “saman rengi”ne, “açık saman rengi” de denebilir. Bu tanımda, bir rengin açık rengiyle aynı renkte olması gibi, anlatım zafiyeti bulunmaktadır.

5. SONUÇ

Bir rengi doğrudan doğruya tanımlamak oldukça zordur. Tanımlamadaki bu zorluk, rengin her türlü için geçerlidir. Bu güçlüğü aşmak için değişik tanımlama yöntemlerine başvurulmaktadır. Türk Dil Kurumu’nun Türkçe Sözlük’ünde, renklerin tanımında başvuru belli başlı yöntemler arasında, bir rengi, karşıt veya eş anlamlısı ile tanımlama; bir rengi nesnelere, bitkilerin, çiçek, yaprak veya meyvelerin rengiyle tanımlama; bir rengin açıklığı veya koyuluğu ile tanımlama, bir rengin bir veya birkaç ton açığı veya koyusu ile tanımlama, bir renge yakınlık, bir renge çalma, benzeme veya bir rengi andırma biçiminde

tanımlama; bir rengi iki rengin arasındaki yeri ile veya iki rengin karışımı ile tanımlamalar bulunmaktadır. Ölçünlü dilde yer alan renk adları yanında ölçünlü dilde ve buna bağlı olarak, sözlüklerde yer almayan binlerce rengin tanımında da farklı güçlüklerle karşılaşmaktadır. Bu renklerin bazıları ölçünlü dildeki renklerin tanımındaki yöntemlerle tanımlanabilir; ancak, herkesçe bilinmeyen nesne ve bitki adlarından kişisel benzetmelerle türetilen renk adlarıyla, yazarların ve şairlerin duygu dünyalarını yansıtabilmek için türettikleri renk adlarını tanımlamak kolay değildir. Bunların yanında, boya sanayisinde başvurulan, keyfi adlandırmalar ve numaralandırmaları tanımlamak da mümkün değildir. Bu tür münferit ve keyfi adlandırmalar ölçünlü Türkçe içinde yer alamaz. Doğada bulunan veya boya sanayisinin ürettiği binlerce renkle bir renkten başka bir renge geçişlerdeki binlerce ara rengin tümünü tanımlama olanağımız olmadığına göre, olsa olsa bunların belirli bir kısmını tanımlayabiliriz.

KAYNAKÇA

- Bayraktar, Nesrin (2014), “Türkçe Yeşil Renk Adının Biçim, Anlam ve Kavram Alanına Tarihsel Bir Bakış”, *Journal of Language and Linguistic Studies*. 10(1): 179-193.
- Güngördü, Meryem (2011), *Bedri Rahmi Eyüboğlu'nun Dol Karabakır Dol Adlı Şiir Kitabındaki Renkler Üzerine Bir İnceleme*, Çukurova Üniversitesi Fen-edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Bitirme Tezi, Adana.
- Hornby, A. S.- E.V. Gatenby – H. Wakefield (1963) *The Advanced Learner's Dictionary of Current English*, Second Editions, London.
- İlhan, Attilâ (1999), *Yengecin Kıskaçı, Dört Uzun Hikâye*, Bilgi, Yayınevi, Ankara.

Pastoureau, Michel (2013), *Mavi Bir Rengin Tarihi*, Çevirici: İnci Malak Uysal, *Can Sanat Yayınları*, İstanbul.

Peride Celal, *Türk Edebiyatından Öykü Bahçesi*, [Antolojiyi] Hazırlayan: Ebru Kış, Altın Anahtar Yayınları, İstanbul, s. 18-22.

Türkçe Sözlük (1998) 9. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları: 549, Ankara.

Türkçe Sözlük (2005) 10. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları: 549, Ankara.

Türkçe Sözlük (2011) 11. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları: 549, Ankara.

Zülfikar, Hamza (2014), “Renkleri Adlandırma ve Tanımlama”, *Türk Dili*, C. CVII, S. 752, Ağustos 2014, s. 57-61.

<http://www.webster-dictionary.org/definition/black>. 24.05.2016.

<http://www.oxforddictionaries.com/definition/english/white>. 15.06.2016.

<http://duvarboyasirenkleri.blogspot-com.tr/2013/06/kale-color-duvar-boyas-kartelas-katalogu.html>, 03.05.2014.

<http://www.duvarrenkleri.com/boya-kataloglari-tum-markalar> 15.10.2015.

<http://www.dyo.com.tr/dyo/dekoratif-dis-cephe-renk-kartelasi>, 20.10.2015.

http://www.unutulmussanatlar.com/2013/01/renk-skalas-renkler-ve-ozellikleri-rbg_44.html, 15.10.2015.

YÖNELME HÂLİ ÜZERİNE GELEN +CA EKİNİN HATAY AĞZINDAKİ KULLANIMI ÜZERİNE¹

Jale ÖZTÜRK²

ÖZET

Eklemeli bir dil olan Türkçede ekler çok önemlidir. Bu sebeple Türkçe üzerine çalışan araştırmacıların ekler çok ilgisini çekmiştir. Özellikle de eklerin nasıl oluştuğu, eklerin işlevleri. Muharrem Ergin (1972), eklerin kökeni ile ilgili olarak bazı eklerin kelimelerin ekleşmesi ile oluştuğunu, bazı eklerin birden fazla ekin birleşmesi ile oluştuğunu, bazıların da bilinmeyen dönemlerden beri ek olduklarını söylemektedir. Vecihe Hatiboğlu (1974), bunlara ilave olarak diller arasında kelime alışverişi olabileceği gibi ek alışverişi de olabileceğini, dolayısı ile bazı eklerin yabancı kökenli olabileceğini, öne sürmüştür. İki araştırmacının da birleştiği noktalardan biri bazı eklerin kelime kökenli olduğudur. Bu durum Türkçede *ile* edatının ekleşme sürecinde rahatlıkla görülebilmektedir. Kökeni merak edilen eklerden birisi de +ça ekidir. Ekin hâl çekimi kullanımı yanında tam bir yapım eki gibi kullanıldığı görülmektedir. Ekin Türkçedeki çeşitli kullanımlarını Korkmaz (Korkmaz; 1958) göz önüne sermiştir. Bu çalışmada yönelme hâli üzerine gelen +ça ekinin Hatay ağzındaki kullanımları üzerinde değerlendirmeler yapılmıştır.

Anahtar kelimeler: Yönelme hâli, eşitlik hâli, ek birleşmesi, Hatay Ağzı, Çağdaş Türk Lehçeleri.

¹ Bu çalışma II. Uluslar Arası Ağız Araştırmaları Çalıştayı, 21-23 Mayıs 2009, Kars-2009, *Yönelme Hâli Üzerine Gelen +CA Ekinin Hatay Ağzındaki Kullanımı Üzerine Düşünceler* adlı çalışmadan geliştirilerek hazırlanmıştır.

² Mustafa Kemal Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Prof. Dr. ozturkj@gmail.com

REGARDING THE USE OF +CA SUFFIX TO THE DATIVE CASE IN HATAY DIALECT

ABSTRACT

Suffixes are very important in the Turkish language which is an agglutinative language. For this reason, suffixes have attracted the attention of the researchers studying Turkish. Especially, the way that suffixes are formed and their functions gained widespread interest. Muharrem Ergin (1972), regarding the origin of the suffixes, says that some suffixes have been formed by words that transformed into suffixes, some of them have been formed by more than one suffix merging into one, and some have been suffixes for a very long time. In addition to these, Vecihe Hatiboğlu (1974) suggests that there may be a borrowing of suffixes between languages as well as borrowing words. For this reason, some suffixes may have a foreign origin. One of the points that two researchers have agreed on is that some of the suffixes have a word origin. In Turkish, we can easily see this situation in the process of *ile* clitics becoming a suffix. One of the suffixes whose origin has drawn interest, is +ça. Besides the use of the suffix as an inflectional suffix, we can also see that it is used as a derivational affix. Korkmaz revealed the various uses of the suffix in Turkish (Korkmaz, 1958). In this assertion, we will express our opinions on the uses of +ça suffix, added to the dative case, in Hatay dialect.

Key words: Dative case, essive case, suffix merging, Hatay accent, contemporary Turkish dialects.

GİRİŞ

Dilin en çarpıcı, en ilginç ve belki de akıl sır ermediği için insanı büyüleyen gizemli ve çekici hâli, ağızlardaki hâlidir. Ağızlarda bir yandan şaşırtıcı bir şekilde standart dili umursamadan hızlı bir değişim olmakta, bir yandan da yine standart dili hiç umursamadan yüzyıllar öncesinden kelimeler, ekler, söyleyişler, kelime anlamları ve dilin sırları muhafaza edilmektedir. Bu nedenle dil konusunda yapılan araştırmalarda mutlaka dilin gizemli hazineleri olan ağızlardan yararlanmak gerekir. Bu çalışmada zamanda ve mekânda sınırlama işlevi ile dikkat çeken +AçA/ +AçAn yapısının Hatay ağzındaki kullanımı ses, yapı ve köken bilgisi açılarından incelenmiştir. Çalışmada Hatay Ağzı (Öztürk, 2009) adlı eserden ve kaynak kişilerden elde edilen verilerden yararlanılarak, yapıyı meydana getiren ekler tartışılmış ve Hatay ağzından elde edilen veriler üzerinde ses, yapı ve köken bilgisi özellikleri tespit edilmiştir. Tespit edilen bu özellikler ışığında bu yapı ile ilgili değerlendirmeler yapılmıştır.

+ ÇA eki

Eski Türkçede isimlerin üzerine gelen iki türlü +çA eki görülmektedir, bunlardan birincisi Gabain'in *küçültme eki* olarak adlandırdığı *azrak* + *ça* örneğinde görülen ektir, ikincisi ise Gabain'in hâl ekleri bölümünde *eşitlik hâli eki* olarak adlandırdığı *törü+çe* örneğinde görülen ektir (1988:43-65). +AçA < +A *yönelme hâli* + *çA eşitlik hâli* olma ihtimali ile araştırmacıların görüşleri:

Gabain, aynı zamanda kelime türettiğini belirttiği bu ekin muhtemelen, bir son çekim edatı iken tek başına anlam taşımadığı için, hâl eki sayılmıştır diyerek ekleşmiş bir edat olma ihtimaline vurgu yapıyor (1988:65). Ergin, “eşitlik hâli ismi fiilin kendisi gibi, kendisine benzer bir şekilde cereyan ettiğini göstermek için fiile bağlayan ektir, ismi sadece fiil kök ve gövdelerine bağladıkları

için ismin eşitlik hâlleri daima zarf olarak kullanılırlar” (2009: 239) şeklinde ifade ediyor. Banguoğlu ise *dış çekim* ekleri başlığı altında üretime yaramakla birlikte çekimdeki işleyişlerini koruyan ekler olarak değerlendirdiği grubun içinde *kimce* hâli olarak eşitlik hâline yer verir ve bu dış çekim hâllerini ek hâlinde takılar (edatlar) olarak değerlendirmenin yanlış olmayacağını ifade eder (1972: 330). Karaağaç, adın kelime gruplarında veya cümlede eylemin nasıl olduğunu ya da yapıldığını, eylemin yapılış tarzını ifade etmek için eşitlik çekimine girdiğini söylediikten sonra, bu eklerle benzerlik ifade ettikleri için *benzerlik ekleri* de dendiğini belirtir (2012:346). Buran da eşitlik ekinin gittikçe işlevini daraltarak bir yapım eki özelliği kazanmasına dikkat çekerek, çekim işlevini *gibi, kadar, göre, olarak.. vb.* edatların üstlendiğini ifade eder (1996:266).

Eşitlik hâli üzerinde en kapsamlı araştırmayı yapan Korkmaz, “eklendiği adla fiil veya cümlenin başka bir ögesi arasında karşılaştırmaya dayanan birbirinden farklı niteliklerde eşitlik ilgisi kurma durumudur ve eki +çA’dır” dedikten sonra, ekin EAT’de ötümlü şekillerinin de ortaya çıktığını belirterek işlevlerini de şu şekilde tespit eder:

1. Eşitlik görevi:1.1. Vasıfta eşitlik *çocukça hareket, delice sevmek, insanca davranış, aydınca düşün-*. 1.2. Miktar ve Büyüklükte eşitlik: *aylarca çalış-, binlerce makbuz, boyunca kar, olanca güç, saatlerce anlat-, senelerce sür-* 1.3. Göreceli Eşitlik: *kendi aklınca iş yap-, gönlünce yaşamak, huyunca davran-*2.Karşılaştırma görevi: *askerlikçe daha üstün, bilgice zayıf, içerikçe derin gibi* (2003: 325-329).

Araştırmacıların eşitlik hâli olarak değerlendirilen ekle ilgili tanımlamalarında çok büyük farklılık olmasa da, Türkçede kaç +çA eki olduğu, işlevleri ve bu eklerin kökeni konusunda görüş birliği içinde olmadıkları görülmektedir:

Gabain, Türkçede *küçülme* ve *eşitlik* eki olarak iki +çA ekinin varlığından söz edilebildiğini ifade ediyor (1988:65).

Korkmaz , “*Türk Dilinde +ça Eki ve Bu Ek ile Yapılan İsim Teşkilleri Üzerine Bir Deneme*” adlı makalesinde hâl eki olan +çA, kalıplaşmış olan +çA ve türetme eki olan +çA olarak üç grupta ele alır. Hâl eki olarak değerlendirdiği +çA ekinin işlevleri içinde sınırlama işlevinden söz ederken +AçA yapısındaki +çA’nın kökeniyle ilgili düşüncelerine yer verir: “1.Eşitlik vazifesi (vasıfta eşitlik, miktar ve büyüklükte eşitlik, izafi eşitlik.) 2. Mukayese vazifesi. 3. Sınırlama vazifesi olarak tesbit edilebilen bu eklerden mahiyet farkı gösterenler arasındaki geçişler zaman bakımından değil, gördükleri vazifeler bakımından birbirlerinin sebep ve neticesidirler.” Sınırlama işlevli +AçA yapısındaki +çA ile ilgili olarak da “ +ça'dan önceye eklenen verme halinin, aynı mefhumu ifade etmek üzere birlikte kullanılan edat ve ek ile edatın birbirinin yerine geçmesi sureti ile meydana gelmiş olması muhtemeldir; altun yışka tegi= altun yışkaça (§ 24) gibi.” diyerek ek ile edatın birbirinin yerine geçtiği görüşünü ifade etmiştir (1958:41-63).

J.Deny de ekin kökenini +CA ekinin kökenini +CA, +CAk ve +Cik eklerini “**çağ**” kelimesi ile ilgili olan *çağ kelimesine bağlamaktadır (1918: 198).

Korkmaz, eşitlik ekinin kökeni için Deny’nin ve Deny gibi bu eki “**çağlık**” kelimesine bağlayan Kotwicz’in görüşlerine katılmaz, Uygurcada **çağ** kelimesi yerine **öd** ve **kolı** kelimelerinin hakim olduğu dönemde sık sık rastlanan +çA ekinin **çağ** kelimesine bağlanamayacağını ifade eder (1958:41-42).

Eckmann ekin edat kökenli olduğu görüşündedir ve Çağataycadaki “**çag**” kelimesine “ölçü” anlamı verdiğini belirterek bu kelimenin Çağataycada “**çağlık**” şekliyle edat olarak kullanıldığına vurgu yapmıştır (Eckmann; 1988, 90).

+ça ekinin edat kökenli olduğu görüşünde olan diğer bir araştırmacı olan Kononov, edat-sonekler veya kısaca sonekler adını verdiği edatlar konusunda bilgi verirken, Datif Düşümünü İdare Eden Sonekler bölümünde *kadar*, *dek*, *değin soneklere* ile aynı anlamda -cak, -cek, çağ (zaman) soneklerinin kullanıldığından söz eder (1956: 426).

Anadolu Ağızlarında İsim Çekim (hâl) Ekleri adlı çalışmasında Buran + AçA yapısındaki /ça/’yı bir edat olarak kabul eder ve ÇA(şa)’nın işlevinin /kadar/ edatıyla aynı olduğunu ve bu sebeple de ekleşmiş bir edat durumunda olduğunu kabul etmek gerektiğini ifade eder (1996:171). Aynı konuda Buran, *eşitlik hâli* eki ile ilgili olarak ekin sınırlama işlevinden söz ederken, dativ hâli eki almış zamanla ilgili bazı kelimelerde “kadar” işlevi ile son çekim edatı işlevinde kullanıldığını belirtir (1996.282-283).

Korkmaz’ın 1958’te yaptığı kapsamlı çalışmada hâl çekimi işlevlerinden “**sınırlama**” işlevine 2003’te yer vermediğini görülmektedir. Bu durumun sebebi ekin bu işlevinin ölçünlü dilde kullanılmayıp olabileceği gibi, sınırlama işlevini veren yapının farklı bir yapı olduğunu düşünmeye başlamış olması da olabilir. (2003: 47).

Gabain, Eckmann, Deny, Kononov, Kotwicz gibi Korkmaz dışındaki araştırmacıların sınırlama işlevli +AçA/ +ğAçA yapısındaki +ça/’yı edat kökenli olarak gördükleri veya edat olarak kabul ettikleri görülmektedir.

Burada dikkat edilmesi gereken nokta eşitlik ve karşılaştırma işlevlerinde isim kök ve gövdelerine doğrudan +ça eki getirilmekte, buna karşılık sınırlama işlevinde isim kök veya gövdesi üzerine yönelme hâli getirildikten sonra +ça eki gelmektedir: *köfTeden TuuT, sac kömbesineçe her yemeağı eyi yaparım. H-GU/1-4* (Öztürk, 2009:379). Bu çalışmanın konusu

yönelme hâli + çA birleşmesinden oluşan ve bir hareketin vesile olduğu sonuç veya hedefe işaret eden (Eckmann, 1988:73) yani sınırlama işlevi ile kullanılan +AçA ekidir. Türkiye Türkçesinde standart dilde kullanımına rastlanmayan bu yapının bir parçası +çA eki iken, diğer parçası da +A yönelme halidir. Araştırmacılar tarafından, “söz öbeklerinde ve cümlelerde eylemin yöneldiği veya yaklaştığı varlığın adı yaklaşma (yönelme) çekimine girer. Eylemin yönünü gösteren ve yaklaşma ifade eden bu duruma yaklaşma (yönelme) hâli denir” (Karaağaç, 2012:3389), “İsmin karşıladığı nesneyi eyleme bağlayan hâl” (Korkmaz, 2003:173) ; “kelime gruplarında ve cümlede fiilin kendisine doğru yaklaştığını ifade etmek için ismin girdiği hâl” (Ergin, 1972:355) gibi tanımlanan yönelme hâlinin Eski Türkçede başlıca üç işlevi bulunmaktadır:

1. İsimleri isimlere bağlamak: Atı kötrülmüş, *ayağka tegimlig* teñrim “ adı yüceltilmiş saygıya layık tanırım”
2. İsimleri fiillere bağlamak: ulatu burxan *kıttığa tegdükke*. “ ve Burkan saadetine ulaşınca”
3. İsimleri edatlara bağlamak: Yana yana ertingü üküş isinmek amraklanmaqlıgı sawı *amtı-ka tegi* bar erdi (Eraslan, 2012: 141-142).

Ekin Türkiye Türkçesindeki işlevlerini ise şu şekilde özetlemek mümkün olacaktır: Yer yön gösteren adlarda yönelmeli yer tamlayıcısı oluşturmak, adı fiile “zaman” ve” süre” işlevi ile bağlamak, adı fiile “amaç bildirme” ilişkisi ile bağlamak, adı fiile “sebeup” ilişkisi ile bağlamak, fiildeki hareketin yönünü belirlemek, aynı adın tekrarı ile zarf görevli ikilemeler kurmak, *dek, değin, doğru, kadar, göre, karşı, rağmen* edatlarıyla zarf görevinde edat grupları kurmak, adı fiile “fiyat”, “miktar” ve “oran” bildirerek bağlamak, adı çeşitli yönlerden zarf yaparak bağlamak, *aç karnına, bir bakıma, boş yere, başlı başına* gibi birleşik zarflar oluşturmak (Korkmaz, 2007: 280-289). Bütün bunlardan anlaşılacağı üzere

yönelme durumunun esas görevi ismi fiile yönelme, yaklaşma vb. anlamıyla bağlamak olmakla birlikte, ismi edatlara bağlamak ve ismi isme bağlayarak birleşik zarflar teşkil etmek şeklinde görevleri de vardır.

İki ekin kullanımına ve işlevlerine bakarak incelendiğinde, +AçA yapısını /A/ ile /çA/ sesleri hangi morfolojik yapıdır ki bunların üst üste gelmesi olağan bir durum olsun? Bu sorunun cevabını vermek için ihtimalleri sorgulandığında, +A yönelme hâlidir, yönelme hâlinden sonra kelimeye ikinci bir ek gelebilir mi? Bu sorunun cevabı hayır olmalıdır, çünkü hâl ekleri bir bağlantı ekidir, bu sebeple kelimenin en sonunda yer alırlar. +çA eki bir eşitlik hâli ise de bir yapım eki ise de yönelme hâlinden sonra gelmemelidir. Çünkü hâl eki kelimenin sonunda bulunur, iki hâl eki üst üste gelmez, bir çekim eki olan +A yönelme hâlinden sonra yapım eki gelmez. Peki hâl ekinden sonra ne gelebilir? Yönelme hâli ekinin Eski Türkçedeki işlevlerine bakarak sorunun cevabı aranabilir. Yönelme hâli ismi isme, fiile veya edata bağlayabilir. Bu durumda yönelme hâli ekinden sonra gelen +çA ekinin bir ismin, bir fiilin veya bir edatın ekleşmiş şekli olma ihtimali akla gelir. Bu durumun benzerini, bugün birçok gramercinin vasıta (araç) hâli olarak kabul ettiği *ile* edatının zamirlerdeki kullanımının ekleşmiş şeklinde görülür. bizimle < biz+imle < **bizim+ile**, seninle < sen+inle < **senin+ile** . Yani edata bağlanmak için aldığı ek, edatın ekleşmesinden sonra da kelimedede kalmıştır. Bu da hemen Gabain'in +çA eki ile ilgili "bu ek muhtemelen, bir son çekim edatı iken tek başına anlam taşımadığı için, hâl eki sayılmıştır." (1988: 65) ifadesini hatıra getirmektedir. O halde bu yapının kökeni için *yönelme hâli + edat* şeklindeki bir birleşim akla oldukça yatkındır.

Sınırlama işlevli +AçA/ +AçAn yapısının Hatay ağındaki durumunu daha iyi değerlendirebilmek için, tarihi ve çağdaş

lehçelerdeki kullanımları ve diğer ağızlardaki kullanımlarına bakmakta yarar vardır.

1.Tarihi Türk Lehçelerinde +ğAçA

1.1.Eski Türkçede +ğAçA :

Korkmaz, sınırlama eki olarak *Garamer Terimleri Sözlüğüne* madde başı olarak aldığı bu ek için “Eski Türkçede ve Orta Türkçede nispeten canlıdır diyerek Köktürkçeden *Bilge Tonyukuk altun yışgaça keltimiz* ve Oğuz Kağan Destanından *ta kün batusıgaça tegen erdi; oklarını kökkeçe atıñ* örneklerini vermiştir (1992:134).

1.2.Karahanlı Türkçesinde +ğAçA :

Karahanlı Türkçesinde eldeki metinlerde bu yapıya rastlanmamıştır.

1.3.Harezmi Türkçesinde:

Harezmi Türkçesinde +ğAçA yapısının kullanıldığına dair bir örneğe rastlanmıştır.“*Bir dervâzedin yana bir dervâzeğaçça (kale kapısına kadar) bir yıgaçlık yer érür.*” KE, 216r,4 (Sev, 2007: 547)

1.4. Çağatay Türkçesinde:

Ekin tarihi Türk lehçelerinde en çok örneği Çağatay Türkçesinde görülmektedir.³

Eckmann , “*eşitlik eki, bir hareketin vesile olduğu sonuç veya hedefe işaret için sık sık datif ekinden sonra getirilir (sınırlayıcı)*” diyerek şu örnekleri veriyor:

³ Bu konuda daha çok örnek için bkz. Uçar, F.M.(2011), Çağatay Türkçesinde Sınırlama Hâli , TÜBAR-XXIX-/2011-Bahar.

yarım küneğe İsk.209b: 19, otuz yaşka yakıngaça nazm etmeydür erdi “ otuz yaşına kadar şiir yazmamış idi” Mec. 60b:3, kıyametgaça “ kıyamete kadar” Mec. 36:2 (1988: 73)

Korkmaz da bu konuda Çağatay Türkçesi ile ilgili gramer kitapları ve lûgatlerin eşitlik ekinin sınırlama görevini intihâ “gösteren” anlamında kullanılışı ile verdiklerini; ekin bu görevi ile zaman ve yer gösteren kelimelerde sık sık kullanıldığını belirtirerek, *da āmmsidin dānişmendigaça hiç kayısı Türk tili bile tekellüm kıla almaslar.* (ML 169/12) (1995: 12-84) örneğini verir.

Tarihi Türk Lehçelerinden en çok veri Çağatay Türkçesinde görülmektedir.

1.5.Eski Anadolu Türkçesinde:

Eski Anadolu Türkçesi ile ilgili çalışmalarda ve araştırmalarda +AÇA yapısının kullanıldığına dair tek bilgi Korkmaz’ın verdiği bir örnekte görülüyor:

EAT beş yılgaça (1992:134).

1.5.Kıpçak Türkçesinde:

Kıpçak Türkçesinde bu yapının örneğine rastlanmamıştır.

2.Çağdaş Türk Lehçelerinde:

Çağataycanın devamı sayılan Özbekçede, Uygurcada, Kazan ve Kırgız Türk lehçelerinde ‘yönelme hâli + ÇA’ yapısının kullanımına rastlanmaktadır. Ayrıca Korkmaz, Baraba, Tara, Tobol, Tümen gibi Sibiryaya Türk lehçelerinde de ekin bu kullanımının canlı olduğunu belirtmiştir ve şu örnekleri vermiştir: Kazan Türkçesinden *tüngeçe* “ geceye kadar”, *yazgaça* “yaza kadar”; Bar. Tar. Tob. *onyeşgeçe* “ on yaşına kadar” (1992:134).

2.1.Kırgız Türkçesinde:

Kırgızcada yönelme hâli üzerine +çA eki getirilerek sınırlama işlevli yapıların örnekleri bazı ağızlarda canlı olarak görülmektedir.

ÖK. ve öteki ağızlarda kullanılan limitatif ve terminatif (varış)hali için datifli *çeyin* “kadar” çekim edatı yerine +GAÇA ekinin daha yaygın-kullanılması: *tör küngeçe* (ÖK. tört küngö çeyin”, “dört güne kadar”, *Osg_ç_* (ÖK. Osko çeyin) “Os’a kadar”, *üygeçe* (ÖK. *üygö çeyin*), “ Üzerinekadar”, *ertegeçe* (ÖK. *ertenge çeyin*) “yarına kadar” vs. (Alimov, 2011:34-35).

aligeçe < ali (hâlâ) +ge+çe “ henüz, şimdiye kadar” “ Alige/ aligeçe çok..” (KS,28),emdiğe/ emdiğeçe < emdi+ge emdi+ge+çe “ henüz, hâlâ, şimdiye kadar” Al emdiğeçe kegen çok. “ (O henüz (hâlâ) gelmedi.añgiça < a+ñ(?) +gı+ça “ o ana kadar, o esnada, o sırada” Al aňgiça bolbay,..” (O, o sırada olmayıp,..) (KATG, 241) (Doyuran; 2009).

2.2.Özbek Türkçesinde:

Coşkun, Özbek Türkçesinde sınırlama fonksiyonunda **kadar** edatının çok işlek olmadığını, bu işlevi çoğunlukla +gAÇA ekinin üstlendiğini söylemenin mümkün olacağını ifade etmiştir. Mekânda ve zamanda sınırlama işlevli bu örneklerden birkaçı şöyle:

Undan keyin äyvangäçä yetib qalgän Miryaqubniñ..
“Ondan sonra eyvana kadar giden Miryakub’un ..(ÇKK 256-140), *Biletlä Moskovağäçä.* “Biletler Moskovaya kadar” (ÇKK 261-101), **ezangäçä** yatgän cayida u yaq-buyaqqa ağanab oy oylardı. “Ezana kadar yattığı yerden o yana bu yana dönüp düşünürdü.” (ÇKK-372-389), *Köñül şu çaqqaçq tirik mi edi ?” Gönül bu zamana kadar diri miydi?”* (ÇŞ 356-9), **Toygäçä..** kelämän “*Düğüne kadar gelirim.*”(ÇKK 165-165) (Coşkun, 200: 429-438)

2.3. Yeni Uygur Türkçesinde:

Coşkun, Uygurcada bu ekin **+giçe**, **+giçe**, **+kiçe**, **+kiçe** şeklinde kullanıldığını ve bu ekin de Özbek Türkçesindeki gibi yönelme hâli ile eşitlik ekinin birleşmesinden meydana geldiğini belirtmiştir. Özbekçede olduğu gibi Uygurcada da ekin mekânda sınırlama ve zamanda sınırlama işlevlerinde kullanıldığı görülmektedir. Birkaç örnek:

unuñ yüzi kulikigiçe kizirip ketti.” Onun yüzi kulağına kadar kızarmıştı. “(MUTG 87-10), Men bu ketim Hotengiçe barimen. “Ben bu defa Hoten’e kadar gireceğim.” (MUTG 87-10), İngilizce dil kursimiz iyongiçe devam kilidu. “ İngilizce dil kursumuz Hazirana kadar devam edecek.” (MUTG 87-10) (Coşkun; 2000,429-438).

Çağdaş Türk Lehçelerinde **+aça/ğAçA** yapısının kullanılması hakkında daha kesin bir yargıya varılabilmektedir. Çağataycanın devamı sayılabilecek Özbekçe ve Uygurcada bu yapının işlek olarak kullanıldığı görülmektedir. Ayrıca Kırgızcadan tespit edilen örnekler de bu yapının Kırgızcada özellikle ağızlarda işlek olarak kullanıldığını göstermektedir. Kazan Türkçesi ve Korkmaz’ın diğer tek tük örneklerini verdiği lehçelerdeki kullanım açısından yargıya varacak kadar veriye ulaşamamıştır.

3. Türkiye Türkçesi ağızlarındaki kullanım:

3.1. Adana ve Osmaniye ağızlarında: Yıldırım’ın “Adana ve Osmaniye İli Ağızlarından” adlı eserinde verdiği **Doğu Çukurova** ağızlarındaki kullanılan örnekler: *gece yarısınaça, yedi yaşınaça, sabahaça, şindiyeçe* örneklerinde görüldüğü üzere yönelme hâli **+ çA** zamanda ve mekânda sınırlama işlevi ile ekin ayrıca yine aynı bölgede **çak/+çek** şekilleri de tespit edilmiştir: *bizeçek, yazaçak, dizeçek*. Yıldırım, ötümlü ünsüzlü olan örneğine yalnızca bir metinde rastlandığını belirtmiştir (2006: 189).

3.2. Adıyaman Ağzında: *sabahaça, başaça* (Nakiboğlu, 2001,103)

3.3. Gaziantep ağzında: Aksoy, kelimelerin manaları arasındaki ilgiyi belirten ve onları bu bakımdan birbirlerine bağlayan kelimeler olarak tanımladığı edatların Gaziantep ağzında kullanılanları arasında “-ece, -ecek-e kadar” edatı da kullanılmakla beraber, aynı manaya bu iki edat da kullanılmaktadır der ve “*Evece (veya evecek) gittik*” örneğini verir (1946:147). Ayrıca Buran da Anadolu ağızlarında hâl eklerini incelediği çalışmasında Gaziantep ağzından şu örneği verir: *öte başa geçince, atın ön arha ayahları boynuna ça balıça gömüliy* (Gaziantep/Nizip, NA,32/1/260,261) (1996:171)

3.4. Kahraman Maraş ağzında:

Kahraman Maraş ağzından kaynak kişilerden elde edilen veriler: *düğüneçe bu işi hâllet-, akşamaca bekle-, sabahaca uyumama-, gidenece ağla-, gelenece susmama-, şimdiyece gel-, dükkanaça yanında git-* (Kaynak kişi: Yahya Yüzgeç).

3.5. Malatya ağzında:

Malatya ağzındaki kullanımlar için +A+çA zarf grubu başlığı altında (-a kadar fonksiyonlu) bölümünde aşağıdaki örneklere yer verilmiş:

sabahaça , sabahaça, sovuyünaça, olanaça, öyleyeçe, bireçe, degmeyeçe

Ayrıca bu örnekler dışında *ahşamaçu* ve *ahşamaçın* örneklerinde /çA/ yanında /çu/’lu örnekler de dikkati çekmektedir. /Açın/ yapısı da +çA hâl ekinin +n araç durumu ekiyle genişletilmiş halidir şeklinde izah edilmiş (Gülseren,2000: 146-147).

3.6. Nevşehir ağzında: *sohaħda dutallar uyħusu gelenece* (Korkmaz 1977: 153/15) Ürgüp- Nevşehir. *ben geleħācek Őorda dur* (Korkmaz 1977: 194/38) (Gülşehir-Nevşehir.).

3.5.Urfa Merkez Ağzında: *yatmıyana Ćın, axşama Ćeyin, xayada Ćın* (Özçelik,1997; 118).

SabahaĆın uyuyamadım. Sen geleneĆin ben beklerim. (Kırsas Beldesi- Hatice Göncü).

3.7. S.ivas-Tokat ve diğer ağızlarda: Sivas –Tokat Ağz. *Őimdiyece*, Kayseri Ağz.: *o zamanaca* , Yozgat Ağz. : *aşamaca AfyonAğz. ĆıŐacan*, Kars Ağz.: *savahacan*, Kır. Ağz. *bu vahdaca* (Korkmaz, 1992:134).

konusu Türkmenlerin Oğuzların Bozok koluna mensup olduđunu söyleyebiliriz diyerek, /+AĆA/ ve benzer {+(y)AĆA(k/n)} yapısını etnik yapı ile iliŐkilendirmiŐtir (Yıldırım, 2009,209-210).

4. Hatay Ağzından + AĆA / +AĆAn yapısı :

4.1. Hatay ağzından örnekler:

akşamdan sabāĆan orda kalırlar. hafTayaĆā gelirik. köye gideneĆe ĆonuŐuĆ duruĆ. hafTayaĆa^Ő süd gelir (Antakya-Merkez).

akşamaĆa orda Ćalma tez gel. yemek pişeneĆe oturuĆ. ölenece susmayıĆ ĆonuŐuĆ duruĆ. bulaŐıkları yaĆkayanaĆa ĆocuĆ ađlayıĆ, eve varanaĆan evi karıĆa talayıĆ. (Antakya-Merkez)

ĆocuĆlardan avratlardan mezāra gider aĆşamaca mezār deŐerlermiŐ. (Antakya-Ođlakören)

yassaĆTı taa nikah olanaĆa.(Altınözü. – Karsu)

köfTeden TuuT, sac kömbesineĆe^Ő her yemeađı Ćyi yaparım.(Hassa-GazeluŐađı)

*bizim günümüzde okul Satan yoqturdu, esas **beşeçē** oquduq biz. (Yayladağı-Şakşak)*

*esgiden **sabahaça** davul çalardıq. (Dört Yol-Konaklı)*

*işe gēderdim **geleneçe** akardı südüm, döşüm de sırtım da batarıdı. (Erzin-Merkez)*

*ağbimi **beşeçē** okuttular. (Kırıkhan-Çamsarı)*

*ğızlar **beşeçē** okudular. (Kırıkhan-Güventaş)*

*Çocuğuşan bükünsuyundan **köyeçe** yayan gelirdik. (Kırıkhan-Balarmudu)*

*Osman ağamın geçindit^şini duyuşun **saba^haça** ağladıq. (Kırıkhan-Balarmudu)*

*Ğavırınğızına köye **varanaçā^ş** yalvardım, he dediremedim (Kırıkhan-Balarmudu)*

*Eveliğızları on **beşeçe** durdurmazlardı, on üç dedi miydi satalardı. (Kırıkhan -Bektaşlı).*

*Bizim iboş oqula **başliyleneçe** altına işedi. (Kırıkhan -Bektaşlı).*

*Kele nazikilde **beşeçe** oturduq da bir fincan gahve vermedi. (Kırıkhan -Bektaşlı).*

*Tee şo **dağaçā^ş** gētdim desem inanmazlar. (Kırıkhan -Bektaşlı).*

***sabahaça** bekledik bizim oğlandan ses çıqmadı. **öğleneçe** tarladadıq amma heç birimiz bir iş yapmadıq. bizim oğlan evden çıqmaz ki **aqşamaçça** evde fosur fosur uyumaqtan başka bişi bilmez.*

*ābim **geleneçe** sen gēdik gelikdiñ oğlum. oğlum sen onan bunan uğraşma gendi işine baq **sabahaçça** bitiriñ inşallah. kardaş*

*sen kimseyi bekleme , onlar yemeğe **geleneççe** sen aclıqdan ölüñ.
(Kumlu-Akpınar)*

*oğlum sen yeter ki oku ben **öleneççe** arkandayım. ekinler
yeşereneççe yağmur yağmazsa bu sene işimiz bitig. (Kumlu-
Akpınar)*

***Akşamaça** çocuklar soqaqda oynuyorlar. Reyhanlı-Merkez
Sen **geleneççe**^ğ biz gideriz. Reyhanlı-Merkez*

Ayrıca ekin +AçAn şeklinde kullanımı da Antakya'ya bağlı köylerde canlıdır.

*çarşideki evimizde köyden gelik gidenlerden **akşamaçan**
sofra qaqmazdı. (Antakya- Üzümdalı)*

*babañ **geleneçen** ben dolmayı dolduruqTum Satan.
(Antakya-Narlıca)*

4.+AçA Yapısının Hatay Ağzındaki Kullanım Özellikleri

4.1.Ses Bilgisi:

Hatay ağzından tespit edilen örneklerdeki +AçA yapısının ünlüleri dil uyumuna uymaktadır, uyumsuz bir örneğe rastlanmamıştır.

*Ğavırıñ ğızına köye **varanaçā**^ğ yalvardım, he dediremedim
(Kırıkhan-Balarmudu), **Akşamaça** çocuklar soqaqda oynuyorlar
(Reyhanlı-Merkez).*

Hatay ağzında +AçA /+AçAn yapısında dudak uyumuna aykırı bir örnek görülmemiştir:

*ābim **geleneççe** sen gēdik gelikdiñ oğlum. oğlum sen onan
bunan uğraşma gendi işine baq **sabahaçça** bitiriñ inşallah. kardaş*

*sen kimseyi bekleme , onlar yemeğe **geleneççe** sen açlıqdan ölüñ
(Kumlu-Akpınar).*

Antakya, Kırıkhan ve Yayladağı köylerinden derlenen örneklerde ekin 2. ünlüsü olan –A- normalden uzundur. Hatta bazı örneklerde iyice süreklileşmiş –ğ- kalıntısı duyulmaktadır:

*akşamdan **sabūcān** orda kalırlar. **hafTayaçā** gelirik. köye **gideneçē** gonusuq duruq. **hafTayaça^ğ** süd gelir. (Antakya-Merkez),
bizim günümüzde okul Satan yoqturdu, esas **beşeçē** oquduq biz.
(Yayladağı-Şakşak)*

+AçA / +AçAn yapısının Hatay ağzındaki örnekleri ses bilgisi açısından incelendiğinde ilk olarak göze çarpan özelliklerden biri de +AçA / +AçAn yapısındaki /ç/ ünsüzünün ötümlüleşmeyip aslî şeklini korumasıdır. Benzer duruma Doğu Çukurova ağzlarında Yıldırım (2006:189) da dikkat çekmiştir:

*Bizim iboş oqula **başliyleneçe** altına işedi. (Kırıkhan -
Bektaşlı), işe gèderdim **geleneçe** akardı südüñ, döşüm de sırtım da
batarıdı. (Erzin-Merkez)*

Dikkat çekici diğér bir durum da Kumlu- Akpınar'dan toplanan verilerde –ç- ünsüzünün ikizleşmesidir:

*ābim **geleneççe** sen gèdik gelikdiñ oğlum. oğlum sen onan
bunan uğraşma gendi işine baq **sabahaçça** bitiriñ inşallah. kardaş
sen kimseyi bekleme , onlar yemeğe **geleneççe** sen açlıqdan ölüñ.
(Kumlu-Akpınar)*

*oğlum sen yeter ki oku ben **öleneççe** arkandayım. ekinler
yeşereneççe yağmur yağmazsa bu sene işimiz bitig. (Kumlu-
Akpınar)*

Hatay ağzındaki örneklerde ses özellikleri açısından Antakya,Kırkhan ve Yayladağı'ndan tespit edilen örneklerde ünlü uzunluğu, süreklileşmiş bir [ç] ve Kumlu'dan derlenen örneklerde

ünsüz ikizleşmesi, iki özellik de +çA ekinin kelime kökenli olup ünsüz erimesi sonucunda bir ünlü uzaması ve ünlünün kısalması durumunda da bir ikizleşme olma ihtimalini düşündürmektedir.

+A+çA <* +A+çağ > +A+çağ > +A+çağ^ğ >+A+ çā > +A+çça > +AçA

4.2.Şekil Bilgisi:

+AçA yanında +AçAn şekli de yöreden tespit edilmiştir. Ancak +AçAn'lı örneklerde ikinci /A/ ünlüsünde uzunluk tespit edilmemiştir. Malatya ağzında aynı kullanımı tespit eden Gülseren, sondaki /n/ ünsüzünün arkaik +n instrumental eki olacağı görüşündedir (2000:147).

babañ geleneçen ben dolmayı dolduruqTum Satan.
(Antakya-Narlıca)

ābim geleneççe sen gèdik gelikdiñ oğlum. (Kumlu-Akpınar)

+AçA / +AçAn yapısı en çok zaman zarfları üzerine gelerek zamanda sınırlama işlevli zarflar yapmaktadır:

akşamaça orda galma tez gel. (Antakya-Merkez), *sabahaça bekleдик bizim oğlandan ses çıqmadı.* (Kumlu-Akpınar)

-An sıfat-fiil eki üzerine geldiği örneklerin de sıklıkla kullanıldığı görülmektedir. Bu şekildeki kullanımı ile +AçA < +An+A+çA zamanda sınırlama işlevli birleşik zarf-fiil oluşturduğu söylenebilir.

Ğavırıñ ğızına köye varanaçā^ğ yalvardım, he dediremedim
(Kırıkhan-Balarmudu), *Sen geleneçē^ğ biz gideriz.* (Reyhanlı-Merkez), *Bizim iboş oqula başliyeneçē altına işedi.* (Kırıkhan - Bektaşlı)

+AçA / +AçAn yapısı isimlere gelerek mekanda sınırlama işlevli zarflar yapmaktadır. Ancak bu kullanımı zamanda sınırlama işlevli örnekler kadar fazla değildir:

Tee şo dağaç^g gëtdim desem inanmazlar. (Kırıkhan - Bektaşlı).

Çocuğuqan бүкүңsuyundan köyeçe yayan gelirdik. (Kırıkhan-Balarmudu)

+AçA / +AçAn yapısının hem zamanda sınırlama işlevi ile hem mekânda sınırlama işlevi ile ölçünlü dildeki *kadar, dek ve değin* edatlarının gördüğü işlevi görmektedir.

Kumlu Akpınar'dan derlenen bir örnekte de ek yığılması tespit edilmiştir:

sabah, xoca "allaxuekber" dedi mi aqşam ezanı okuyanaççaya durmaq bilmez. (Kumlu- Akpınar)

oquyanaçaya < oku-y-an+a+ça+y+a şeklinde ekin üzerine tekrar bir yönelme hâli eki aldığı görülmektedir.

+AçA / +AçAn yapısı Hatay ağzından derlenen örneklerden yalnız bir örnekte iyelik eki üzerine gelmiştir:

köfTeden TuuT, sac kömbesineçe her yemeağı eyi yaparım.H-GU/1-4

5. +AçA / +AçAn yapısı ile +CA eşitlik hâlinin Hatay ağzındaki kullanım farkları:

5.1.Hatay Ağzında İsim kök ve gövdelerine doğrudan gelen eşitlik ve karşılaştırma işlevli +ça eki örnekleri:

adamcasına Y-B /2-26, şuncacıqdı Y-Eğr. / 1-5, onca Y-ŞŞ/1-3, geldiğimce A-KY / 1-21, galmaca Y-DG/2-28 efendicesine Y-B/ 1-34, eyice Y-SO/2-19, ağılca A-KY/ 1-23, onca H-Hac. / 1-3, kibarcası İ-KG/ 1-14, bunca İ-Tül. / 1-4, boyunca K-Bek./ 3-4,

soğanlıca K-Kamış. / 2-16, şunca S-Çök. /1-13, onca S-Hüs. /1-4, şunca S-Hüs. / 1-12

Eşitlik işlevli +cA ‘nın ünsüzü Hatay ağzında karakteristik olarak ötümlüdür, ötümsüz örnekler genel duruma etki edecek kadar çok değildir. Sınırlama işlevli +aç ekinde ise durum tam tersidir, karakteristik olan/ç/olup, ötümlüleşen örnek sayısı genel duruma etki edemeyecek kadar azdır. Ayrıca eklerin ünlüleri açısından da sınırlama işlevli +AçA yapısındaki ikinci ünlünün uzun olduğu örnekler tespit edilmişken, eşitlik ve karşılaştırma işlevli +cA ekinin ünlüsü ölçünlü dildeki gibi normal uzunluktadır.

Bu iki ekin Hatay ağzındaki kullanımlarına bakarak, ayrı kökenden gelen farklı iki ekin benzer sesleri ve yakın işlevleri sebebiyle zamanla birleşerek, karışıkları muhtemeldir. Eşitlik eki +çA ile sınırlama işlevli bir edat grubunun ekleşmiş şekli olduğu muhtemel olan +AçA’nın edat kalıntısı olan kısmının (+çA) zamanla birbirine karıştığı söylenebilir. Bu şekilde farklı eklerin geçirdikleri ses değişimleri sonucunda karışarak tek bir ek hâline dönüştüğü örnekler Türkçede zaman zaman görülmektedir. Örneğin Türkiye Türkçesindeki fiilden isim yapan -I/ -U eki ET’deki fiilden isim yapma eki -g/ -g sesinin düşmesi sonucunda bağlayıcı ünlünün ek görevini üstlenmesi ve -I/-U zarf-fiil ekinin kalıplaşmışının karışmasıyla oluşmuştur, yine ET’deki +II /+IU eki ile sıfat yapım eki +IIg / +IUg ekinin -g/-g düşmesiyle Türkiye Türkçesinde iki ek hem ses hem de işlev olarak karışmıştır. -dUk sıfat-fiil eki Harezmi Türkçesinde 1. çokluk kişi belirli geçmiş zaman işlevi ile kullanılmaya başlanmıştır (Ergin, 2009: 192-159-298). Benzer bir durum +AçA ve +CA ekleri için de söz konusu olabilir.

SONUÇ

Sınırlama işlevli +ğAçA / +AçA yapısına Türkçenin tarihi dönemlerinde Köktürkçede, Oğuz Kağan Destanında ve Harezmi

Türkçesinde izine rastlanmış, tek tük de olsa örnekleri tespit edilmiş olsa da Tarihi lehçelerden özellikle Çağataycada kullanım sıklığından söz etmek mümkündür. Çağdaş Türk lehçelerinden Özbekçe ve Yeni Uygurcada sınırlama işlevli bu yapının işlek olarak kullanıldığı görülmektedir. Kırgızcada ise daha çok Özbekçeye yakın ağızlarda görülen bu yapının Eski Türkçeden beri Türkçenin yayılma alanlarında canlılığını koruduğu görülmektedir. Türkiye Türkçesinde ölçünlü dilde sınırlama işlevi +A kadar, +A dek, +A değin ve –IncAyA kadar edat grupları ile yapılmakta ve +AçA yapısı kullanılmamaktadır. Türkiye Türkçesi ağızlarında ise Yıldırım'ın tespitine göre Oğuzların Bozok kolunun yayılma alanlarında bu yapının tespit edilebildiği görülüyor.

+ğAçA /+AçA yapısının kökeni hakkında araştırmacıların hem fikir olduğu nokta +ğA /+A'nın yönelme hâli eki olduğudur, /çA/ konusunda ise hemfikir olunduğu söylenemez. Gabain, Eckmann, Deny, Kotwicz, Kononov, Buran gibi araştırmacılar edat veya ekleşmiş edat kalıntısı olduğunu düşünürken; Korkmaz, ek ile edatın birbirinin yerine geçtiğinin düşünebileceği görüşündedir.

Hatay ağzında +AçA ve +AçAn olarak iki şekli tespit edilmiş ve zamanda ve mekânda sınırlama işlevi ile kullanılan işlek bir yapı olduğu görülmüştür. Özellikle de –An sıfat fiil eki üzerine gelerek adeta –AnAçA şeklinde bir birleşik zarf-fiil oluşturduğu örneklerin kullanım sıklığı dikkat çekmiştir. Ayrıca Antakya, Yayladağı ve Kırıkhan'dan tespit edilen örneklerdeki ünlü uzunluğu (*hafTayaçā*), süreklileşerek neredeyse ünlüleşmek üzere olan [ɛ̃] sesi (*varanaçā*^{ɛ̃}), yapıda /ç/ ünsüzünün ötümsüzlüğü koruması, Kumlu'daki kullanımlarında /çç/ şeklinde ikizleşme olayının görülmesi (*geleneççe*) gibi bulgulara dayanarak sınırlama işlevli bu yapının bir edat grubunun kalıntısı olduğu söylenebilir. Hatay ağzından tespit edilen verilerde dikkat çekici bir örnek de *oquyanaçaya* < oku-y-an+a+ça+y+a şeklindeki ek yığılmalı örnektir. Bu yığılmalı örnek, yapının işlev olarak zayıfladığını

düşündürebilir, ancak bu düşünceye varmak için bu türden örneklerin daha çok tespit edilmiş olması gerekir. Eldeki tek örnek kişisel bir kullanım da olabilir.

KAYNAKÇA

- Aksoy, Ömer Asım (1945). *Gazi Antep Ağzı C.I.*, İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Almov, Rysbek (2011). Kırgızcanın İçkilik Ağızlar Grubu Üzerine, TÜBAR-XXX-/2011.
- Coşkun, Volkan (2000). Tarihî Türk Lehçeleri ve Özbek Türkçesinde Zaman ve Mekânda Sınırlama Görevi Üstlenen Yapılar, [2000] 1997, s. 429-438., 1997, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*. Ankara: TDK Yayınları.
- Deny, Jean (1941). *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi) (Çev. Ali Ulvi Elöve)*. İstanbul: Maarif Vekaleti Yayını.
- Doyuran, Levent (2009). Kırgız Türkçesinde Zaman Zarflarının Etimolojik İncelemesi, Ç.Ü. Türkoloji Araştırmaları Merkezi.
- Eckmann, Janos (1988). *Çağatayca El Kitabı (Çev. Günay Karağaç)*. Ankara: TDK Yayınları.
- Ergin, Muharrem (1972). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Gabain, Anne Mary (1988). *Eski Türkçenin Grameri (Çev. Mehmet Akalın)*. Ankara: TDK Yayınları.
- Gülseren, Cemil (2000). Malatya İli Ağzı (İnceleme-Metinler-Sözlük ve Dizinler). Ankara: TDK Yayınları.
- Kononov, Andrey Nikoloviç (1956). *Çağdaş Türk Edebi Dilinin Grameri (Çev. Sabit Paylı)*, Moskova-Leningrad: Sovyet İlimler Akademisi Basımevi.

- Korkmaz, Zeynep (1958). Türk Dilinde +ça Eki ve Bu Ek ile Yapılan İsim Teşkilleri Üzerine Bir Deneme, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı- Belleten*. TDK Yayınları, s.41-68.
- Korkmaz, Zeynep (1992). *Gramer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Korkmaz, Zeynep (1994). *Güney Batı Anadolu Ağızları Ses Bilgisi (Fonetik)*. Ankara: TDK Yayınları.
- Korkmaz, Zeynep (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Öner, Mustafa (1999). Türkçede Edatlı (Sentatik) İsim Çekimi. *Türk Dili Dergisi*. Ocak 1999, C: 1999/1, S:565, s. 10-18. TDK Yayınları.
- Özçelik, Sadettin (1997). *Urfa Merkez Ağzı*. Ankara: TDK Yayınları, s. 118.
- Öztürk, Jale (2009). *Hatay Ağzı*. Adana. Karahan Kitabevi.
- Sev, Gülsev (2007). *Tarihi Türk Lehçelerinde Hâl Ekleri*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Yıldırım, Faruk (2006). *Adana ve Osmaniye İlleri Ağızları I*. Ankara: TDK Yayınları.
- Yıldırım, Faruk (2009). Anadolu Ağızlarında Sınırlama Gösteren Yapılar, *Workshop on Turkish Dialects II Orient-Institut Istanbul*, 18-19 November 2005 Türk Dilleri Araştırmaları, 19, 2009: 185-221.

DESTÛR BAŞLIKLİ ŞİİRLERİ NASIL OKUMALIYIZ?¹

Nuran ÖZTÜRK²

ÖZET

Türk edebiyatında tür ve tarzların tespiti ve isimlendirilmesi güncel tartışmalardandır. Bunun en önemli sebebi, edebiyatımızdaki eserlerin bütünüyle henüz ortaya çıkarılmamış olmasıdır. Tasavvuf edebiyatında karşılaştığımız “*Destûr*” başlıklı şiirler, bu güncel tartışmayı düşündürür niteliktedir. Çünkü tür ve şekil bilgisi hakkında yazılmış kitaplarda “*Destûr*”un tanımı, özellikleri ve örnekleri hakkında neredeyse yok denecek kadar az bilgi elde edilmiştir. Üstelik bu bilgiler elde bulunan örnekleri değerlendirebilme açısından yetersizdir. 19. Yüzyıl şairlerinden *Kemâlî*, *Gâlibî* ve *Abdunnâfi*’nin şiirleri arasında rastladığımız bu örnekler sözü edilen vasıfları ile başka bir çalışmada değerlendirilmemiştir. Dahası bu şiirlerin 13. yüzyıldaki “*yort savul*”larla benzer nitelikte olduğu ve 20. yüzyıl şiirinde de bir bakıma benzer üslubun devam ettirildiği düşünülmektedir.

Bu makalede 19 asırdaki söz konusu yazmalarda rastlanan “*Destûr*” başlıklı şiirlerin tanıtımı yapıp, bunların tür/tarz olarak nasıl sınıflandırılacağı tartışılmış ve adı farklı olsa da gelenekte değişik biçimlerle devam ettirildiği ortaya konmaya çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Abdunnâfi, 19. Yüzyıl, Destûr, Yort savul, Tür/Tarz.

¹ Bu çalışma Ç. Ü. Bilimsel Araştırma ve Destekleme birimi tarafından SED-2017-8352 numaralı proje kapsamında desteklenmiştir.

² Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, Prof. Dr. nryilmaz@cu.edu.tr

HOW SHOULD WE READ THE POEMS WITH “DESTÛR” HEADINGS?

ABSTRACT

In the Turkish literature, determining and naming the categories and the styles is one of the current discussions. The most important reason of this is that we encountered in Tasavvuf literature make us think about this current discussions. Because in the books which are about the knowledge of genre and form, about the definition, the characteristics, and the examples of Destûr there has been obtained almost no information. Moreover, these information are insufficient in evaluating the examples that we encountered in the poems of 19th century poets Kemâlî, Gâlibî and Abdunnâfî, have not been evaluated in terms of mentioned aspects in any other research. In addition, these poems are thought to be similar with 13th century “Yort savul”s and in the 20th century poetry the same manner is thought to be containing.

In this paper, the poems with destur headings in the mentioned pieces written in the 19th century will be introduced. The issue of how to classify them is discussed. And although the name is different, the fact that they are maintained in different forms is tried to be shown.

Key words: Abdunnafi, 19th Century, Destur, Yort Savul, Genre/Manner.

GİRİŞ

Farsçadan dilimize geçmiş olan *Destûr* kelimesi (Tietze 2002: 600), sözlükteki ilk karşılığıyla izin, ruhsat, müsaade anlamına gelmektedir. Bu izin, ruhsat ve müsaade bir pîrden ya da büyükten istenir. Saray protokolünde de bu mânâyı karşılamak

üzere kullanılmış ve öncelikle padişah, ardından da devlet büyüklerinin huzura çıkışını işaret etmek için kullanılmıştır. Kelime, *müsaade edin, izin verin, çekilin girelim* anlamında da kullanılmıştır. Halk arasında ise cin çarpmasından korunmak için, onların olabileceği ihtimaline karşı تنها yerlerde söylenen sözdür. Ayrıca bir işe koyulurken, başlanırken de söylendiği olur (Ayverdi 2011: 696). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* nde kelime, tasavvuf ve saray olmak üzere üç farklı çevredeki kullanımı ile açıklanmıştır: 1. “*Bir yere girilirken izin isteği yerinde kullanılır bir tâbirdir. Halk arasında müsaade, izin yerinde kullanıldığı gibi savulunuz, yol veriniz, kimse olmasın makamında da kullanılır.*

*Vermişdi mizâc-ı hünerle destûr
Terk-i edeb etseler de mazûr Nâbî*

2. *Dilinde besmele olsun; elinde sûre-i Nûr
Kesende sade möhr...kimse çarpamaz..Destûr!
Mehmet Âkif (Berlin Hatıraları'ndan)*

3. *Bektaşilerde nefes okuyacak can evvelâ destûr der,
babasının eyvallâh demesini beklerdi. Baba eyvallâh demedikçe
okumazdı...*”(Pakalın 1993: 433).

M.Z.Pakalın'ın sözlüğünde anlamı bu şekilde verilen *destûra*, edebî bir terim olarak yer verilmemiştir. Daha yakın zamanlara tarihlenen birkaç kitapta kelime -sınırlı da olsa- terim anlamıyla yer almıştır. Fakat söz konusu yer alışı tanım

düzeyindeki bilgi oldukça yetersiz ve kapsayıcı olmaktan uzaktır. Kimi şiirlere başlık olan *Destûr* dikkatimizi çekip hakkında bilgi bulmaya giriştiğimizde bu eksiklik fark edilmiştir.

Burada ele aldığımız *Destûr*, görebildiğimiz kadarıyla sadece iki kaynakta, “*Nutuk*” ve “*Menkıbe*” karşılığı olarak tanımlanmıştır. Buna göre ilkinde *Destûr*, “*Nutuk*” niteliğinde yazılan nefeslere verilen addır. Diğeri ise, dinî-tasavvufî halk edebiyatında bir velinin hayatı çevresinde oluşmuş menkıbe veya kerâmetleri anlatan eserlere (Kutlu 1986, TDEA; C.6.: 253; Artun 2011: 62), denmiştir. Bu durumda da nutuk, nefes, menkıbe, destur birbirine karışmaktadır. Ayrıca kimi yayınlarda ‘*destûr*’ un, ‘*destân*’la karıştırıldığı da olmuştur (Çolak 2014:231/7). Oysa ulaştığımız örneklere bakılınca, ‘*destûr*’ un destân olmadığı müstakil bir tür/tarz olarak bu tanım ve adlandırmalardan ayrılması gerektiği anlaşılmaktadır. Pekâlâ, bu tür/tarz ne zaman, nasıl ve niçin ortaya çıkmıştır?

Bilindiği üzere 19. asır Türk tarihinin, dolayısıyla da edebiyatının dikkatle incelenmesi gereken bir dönüşüm yüzyılıdır. Çünkü bu yüzyılda edebiyatın her sahasında, mekânında, mahfilinde bir kıvılcık, hatta ters yüz etme hareketi gözlenebilmektedir. Meselâ, *Dîvân edebiyatında mahallileşme akımının tesiri artarken, âşık şiiri Divan edebiyatı etkisine daha fazla girerek âşıklar Âşık Ömer ve Gevherî etkisinde kalıp aruz ölçüsünü ve Dîvân şiirinin nazım şekillerini daha çok kullanır olmuşlardır. Hece ölçüsüyle yazdıkları şiirlerde de daha çok Arapça ve Farsça kelime, terkip ve tamlamalar kullanmaya*

başlarlar. (Köprülü 1962: 524; Artun 2011: 70). Var olanın yetmeyişi, bu değişim ve dönüşümü kaçınılmaz kılmıştır. 19. yüzyılın kendine has bir dönem olma özelliği sebebiyle bu asrın dinamizmi, sanatçısını da etkilemiş ve “18. yüzyıldaki emsallerinden nitelik bakımından üstündür” denilmiştir. Bu sanatçılar arasında Divân edebiyatı tesirini bir hayli aksettiren, geniş ve devamlı şöret kazanan *Dertli (1772-1846)*, *Erzurumlu Emrah (1775-1854)*, *Bayburtlu Zihnî (1795-1859)*, *Seyrânî (1800?-1866)*, *Tokatlı Nûrî (1820-1882)*, *Muhibbî (1823-1868)* dışında *Ruhsatî (1835-1911?)*, *Sümmânî (1861-1915)* (Elçin 1986: 11) öne çıkan isimlerdir.

Değişim ve dönüşüm, Tasavvufî halk şiiri cephesi için şöylece tarif edilmiştir:

IX-XII. yüzyıllar arası, oluşum;

XIII-XVII. yüzyıllar arası en olgun örneklerin verildiği gelişme;

XVIII. asır sonrası ise bu şiiri besleyen kaynakların zayıfladığı, özgün eserlerin azaldığı bir dönüşüm devresidir (Akarpınar 2006: 634). Tam da bu sebeple, XIX. asra gelindiğinde tasavvufî şiirin tekkelerden taşması, âşık tarzı şiirin içinde tasavvufî konuların anlatılmaya başlandığı örneklerin çoğalması, hatta âşık tarzı şiirlerin içinde saz önemli bir unsurken “*Kalem Şu ’arâsî*” olarak anılan kimi şairlerde sazdan da sarfinazar edilmesi (Elçin 1986: 11) bu yakınlaşmanın bir tezahürüdür. Meselâ, dinî sebeplerle sazdan uzak duran Naşibendî *Bayburtlu Celâlî* (1850-

1915) gibi bazı şairler (Sakaoğlu 1989: 194) satsız olarak geleneğe eklenmişlerdir. Bunlara da “*Kalem Şu’arâsi*” adı verilerek bu yeni oluşum tanımlanmaya başlamıştır. Bu “*Kalem Şuarâsi*”nı Dîvân şairi olarak ananlar olmuşsa da (Tavşancıoğlu 2012) bunlara “*Bağlama Taksimleri*” adını yakıştıranları da vardır. Edebî geleneğimizin dönüşümünü göz önüne seren örneklerin seçildiği “*Arayışlar Devri Türk Şiiri Antolojisi*” adlı kitapta “*Bağlama Taksimleri*” başlığı altında kalem şuarası şairlerden oluşan seçki, mizahi bir üslupla bu ikircikli tavra işaret eder niteliktedir. Bahse konu şairler ise şunlardır: *Bayburdlu Zihnî, Tokadlı Nûrî, Ortaköylü Âşık Tâhirî, Bayburdlu Celâlî, Konyalı Şem’î, Yozgadlı Mustafa Nâzî, Hacı Süleyman Mecerûhî, Külhaş-zâde Rahmî, Kastamonulu Kemâlî, Erzurumlu Emrah, Derdli, Rusçuklu Hengâmî, Tokadlı Gedâyî, Silleli Sürûrî* ve *Hacı Âlim Gâlibî* (Özgül 2000: 432-448).

DESTÛR BAŞLIKLİ ŞİİR ÖRNEK VE ÖZELLİKLERİ

Değişen toplum ve çağın getirdiklerinden feyz alarak ortaya çıkan eserlerde etkileşimin yepyeni söyleyiş biçimlerini doğurması olağandır. Bu biçim ve türler arasında dikkat çekici olan ve bazı cönk ve mecmualarda bulunan *Destûr* başlıklı şiirler (06 Mil Yz Cönk 5; 06 Hk 4845; 34 Sü Tarlan 78; 06 Hk 427) burada kısaca ele alınmıştır.

Destûr tarzı şiirlerin tarafımızdan fark edilmesine vesile olan da “*Arayışlar Devri Türk Şiiri Antolojisi*” adlı kitapta adı geçen *Hacı Âlim Gâlibî* (1847-1898)’dir. Kendisinden ilk defa M. Emin Arısoy’un bahsettiği (1961: 75-76.) *Hacı Âlim Gâlibî*’nin şiirlerinin toplandığı bir dosyayı, şairin torunlarından ve Çukurova Üniversitesi’nin emekli hocalarından *Prof. Dr. İter Uzel*, edebî

açıdan değerlendirilmek üzere tarafımıza vermiştir. Bunun üzerine şiirleri değerlendiren bir yazı hazırlamışsak da, yayın aşamasına gelindiğinde, konunun kısa bir süre önce bir başka yayında işlendiği tespit edilmiştir. İncelememiz esnasında fark ettiğimiz üzere bu şiirlerden ikisi “*Destûr*” başlıklıdır. Oysa bahse konu yayında bunlardan biri “*Divan*”, diğeri ise “*Destân*” başlığıyla yayımlanmıştır (Çolak 2014: 223/3, 231/7).

Gâlibî'nin Destûrlarından birisi şudur:

Fe'ilâtün/Fe'ilâtün/ Fe'ilâtün/ Fe'ilün
(*Fâ'ilâtün*) *Fâ'ilün*

Dest-bûs etmek cihânda kula minnet bu mudur
Zâlîme hak ile hükmeyleme sünnet bu mudur
Yoksa erbâb-ı dirâyet deyu barbar olana
Danışup râh-ı fesâd bâba himmet bu mudur

Çekilüp gûşe-i vîrânedede mihmân olanı
Kim alur beş paraya sînesi üryân olanı
Şimdi sertâç idiyorlar yine tuğyân olanı
Anla bu devr-i fenâda işe dikkat bu mudur

Hele bak âleme ahbâb-firîb oldu merâm
Ağniyâlar da bıraktı dâdı muhtâc-ı kirâm
Cühelânın rehberi dîv ü denî oldu imâm
“*Ümmetü yâ ümmetü*”^{*} kavlinde ümmet bu mudur

^{*} Buhârî, Ehâdisü'l-Enbiyâ 3, 9; Tefsir, 5.

Ulemâlar mesleği vü de'bi oldı cüst ü cû
Bak efendim şu'arâlar âdetidir güft ü gû
İmtihân olmak dilersen halk içinde rû-be-rû
Gâlibî der istemem ben şân u izzet bu mudur (Çolak 2014:
223)**

Gâlibî ve müstakil bir çalışmaya konu olan *Abdünnâfi*³ ile çağdaş olan Kastamonulu *Kemâlî* (1889'da sağ)nin Divançesi'nde de 21 Destûr bulunmaktadır (06 Mil Yz A 7660). Bu 21 Destûrdan biri, *Destûr Gazel* başlığıyla S. Atlı tarafından yayımlanmıştır:

Fâ'ilâtün /Fâ'ilâtün/Fâ'ilâtün/Fâ'ilün

Ehl-i uşşâkın nazargâhı olan ey zât-ı nûr
Âsumân-ı matla-ı ikbâlin eyle nûr-ı hûr

Makdem-i arşı müşîrânında cümle bahr [u] berr
Vech-i pâkinden tulû-ı âfitâb eyler zuhûr

Tekye-i kesretde tevbe bekleriz her rûz u şeb
Na't-i pâk-i zâtın andıkca dirtüz hamdü şekûr

Hâre dek ser-halka cemiyetde evsâfin ola
Ehl-i aşkın dillerinde sad hezârân bî-kusûr

** Elimizdeki metinle karşılaştırılarak yazılmıştır.

³ ÖZTÜRK, Nuran. (2016). *Destûrla Bağa Girenlerden Abdünnâfi Abdullah ve Şiirleri*, Adana: Karahan Kitabevi.

Ramazân-ı mefâhirin mâhında saz çalmakçün
Bende-i dervîş-i dil-rîşânına himmet buyur

Ser-fürûlar eyleyüp ak niyâz eyler sana
Bâb-ı lutfundan Kemâlî kemterin gel itme dür (Atlı 2014:
15; 06 Mil Yz A 7660/7).

Bu örnek dışındaki *Kemâlî Destûrlarından* ikisi S. Atlı'nın makalesinde bulunmamaktadır. Anılan makalede değerlendirme dışında bırakılmış 06 Mil Yz A 7660/7 numaralı yazmadaki bu iki *Destûr*, şöyledir:

Destûr-Semâî-Hasb-i hâl

Mefâîlün/Mefâîlün/Mefâîlün/Mefâîlün

Efendim ehl-i aşk(1) celb iden hep nâm u şânındır
Adâlet eylemek erbâb-ı aşka kendi şânındır
Aliyyü'l-Murtazâ şâh-ı velâyet gizli cânındır
Makâm-ı dü cihânda cennetü'l-me'vâ mekânındır
Gelüp bu hâkipâyâ yüz süren hem-âşıkânındır
Erenlerden ümidin kesmeyen bir dervîşânındır

Semâlar eyleyen Hazret-i Mevlânâyâ mecnûndır
Döner Pervâneveş ol şem'a-i ruhsâre meftûndır
Şeb-i zulmetde uşşâkın hemîşe kalbi mahzûndır
Adâlet tekyesinde çalınur şânında kânûndır
Gelüp bu hâkipâyâ yüz süren hem-âşıkânındır
Erenlerden ümidin kesmeyen bir dervîşânındır

Erenlerden nazar olmuş sana ey şâh-ı devrânım
Hemîşe lutf u ihsânın diler cânım diler cânım
Dahi beş nokta üç harf ile kesildi tâb u dermânım
Hebâ itme niyâzım aşkıla devletlü sultânım
Gelüp bu hâkipâyaya yüz süren hem-âşıkânındır
Erenlerden ümidin kesmeyen bir dervîşânındır

Fakîrindir Kemâl(i) âşıkânda gamdan âzâd it
Terahhum eyleyüp şehr-i dil-i vîrânım âbâd it
Kemâlet ehlini mahzûn idüp ağlatma gel şâd it
Habîb-i Kibriyânın aşkına bir yüzden irşâd it
Gelüp bu hâkipâyaya yüz süren hem-âşıkânındır
Erenlerden ümidin kesmeyen bir dervîşânındır (06 Mil Yz

A 7660/10).

Destûr

Fâ'ilâtün/Fâ'ilâtün/Fâ'ilâtün/Fâ'ilün

Bir degil âşık olan bin dane âşık var sana
Cân virirler yâ ne virsün âşık-ı sâdık sana

Var iken vechinde ol nûr-ı tecelli âşikâr
Cevr-i istignâlar itmeklik sezâ lâyük sana

Şem'-i hüsnün şûh için bir yerde ârâm eylemez
Ayb kılma ey güzel pervâne-dil yanık sana

Yâr senün vafundan âciz haşre dek meddâh kim
Bu güzellik hatmin ihsân eylemiş Hâlık sana

Hep erenler irdiler yârın visâl-i ıydına
Ey Kemâlî irmedin yazık sana yazık sana (06 Mil Yz A
7660/10).

Buradaki ilk örnek *Gâlibî*'nin *Murabba* biçiminde, halk şiirinde *Selis* denilen ve aruzun *Fâ'ilâtün (Fe'ilâtün)/Fâ'ilâtün/Fe'ilâtün/Fe'ilün* kalıbıyla yazılan ve de *Destûr* olarak başlıklandırılan şiiridir. Daha sonra gelen ve Kemâlî'ye ait olan üç şiir ise sırasıyla şöyledir: İlki, halk şiirinde *Dîvân* denilen ve aruzun *Fâ'ilâtün /Fâ'ilâtün/Fâ'ilâtün/Fâ'ilün* kalıbıyla yazılan gazel biçiminde ve *Destûr* başlıklı şiiridir. İkincisi, yine *Destûr* başlıklı, halk şiirindeki *Semâî* biçiminde yazılmış, aruzun *Mefâilün/Mefâilün/Mefâilün/Mefâilün* kalıbında ve de başlığa Hasb-ı hâl de eklenmiş mütekerrir müseddesidir. Buradaki son örnek olan *Destûr* ise gazel biçiminde ve *Fâ'ilâtün /Fâ'ilâtün/Fâ'ilâtün/Fâ'ilün* kalıbında yazılmış *Dîvân*'dir. Abdünnâfi Abdullah'ın *Destûrlarına* gelince, şiirler arasındaki dört desturun biri 4+4, 8'li hece ölçüsündeki *Semâî*, diğer üçü ise *Koşma*'dır.

Bütün bunlara bakılınca *Destûr* teriminin ayırt edici özelliğini bulmak bir bakıma güçleşmektedir. Ancak daha önce de ifade edildiği üzere, rastlanan örneklerin ortaya çıkış yeri dikkate alındığında, en azından "*Kalem Şu'arâsi*" çevresindeki tekke geleneğine intisab eden 19. yüzyıl şairlerinin kullandığı bir terimdir, diyebilmekteyiz.

“Destân”la da karıştırıldığını belirttiğimiz *Destûrun* Abdünnâfi Dîvânı’nda dört örneği vardır. Bunlar: 11, 12, 13 ve 35. şiirlerdir.

Bunlardan ilki [7a] (- ˘)- [7b] (- ˘) varakları arasındaki 11 numaralı şiirdir. Yedi dörtlükten oluşan 4+4, 8’li Semâi biçimindeki “var mı?” redifli şiirde, şair insanı varlık hakkında tefekküre davet etmiş ve bütün eşyaya muktedir, “*Kâdir-i Mutlak*” Allah’ın emirlerini tutmak gerektiğini hatırlatmıştır. Kulları Allah’ın emrine isyandan, dolayısıyla günahtan sakındırmaya yönelik bir üslup takınmıştır. Şiirin son iki mısraında ise kendine seslenip muhatabına duyurmak üzere “*Eger yazın eger kışın/Namazdan haberin var mı?*” demiştir. Böylece Tevhidi anlamının yolu olarak namazı işaret etmiştir, diyebiliriz.

İkinci *Destûr* ise [7b] (- ˘)-[8a] (- ˘) varakları arasında 4+4+3, 11’li hece ile yazılmış altı dörtlükten meydana gelmiş, Koşma biçimindeki “...sına benzemez” redifli 12. şiirdir. İnsanları, farklılıkların içindeki birliği (Tevhidi) görmeye davet eden Abdünnâfi, son dörtlükte samimi bir üslupla yine kendisine seslenip şöyle demiştir:

°Abdu’n-nâfi° tefekkür °aşkına tal
Âhretde hiç pâre itmez kâl (u) kâl
Haqqıñ meyvâsından her dem °ibret al
Armut dâdı kîrâsına beñzemez [8a] (˘ ˘)/6

13 numaralı 3. şiire gelince, [8a] (- ˘)- [8b] (- ˘)-[9a] (- ˘) varakları arasında yer almış ve 13 dörtlükten oluşmuştur. “*Destûr*

Yâ Hû' başlıklı şiir, 6+5, 11'li hece ölçüsünde Koşma biçiminde ve redifsizdir. Bu şiirde de Allah'ın nimetleri yaratan oluşu ve eşi, benzeri olmayışına dikkat çekilmiş, öncelikle namaz olmak üzere kulluk görevleri hatırlatılarak "*mâ-sivâ*"dan uzak durup "*tevhid*"i kavramak gerektiği vurgulanmıştır:

Eger tevhîde çalışsa bir kişi
Mâ-sivâdan başlar ise teşvîşi
Resûl-ı kibriyâ amîñ yoldaşı
Sancağın dibinde selîm gezerek [9a] (- ´)/IX

Divandaki 35. şiir olan [21 a]- [21 b] bulunan son "*Destûr*" ise altı dörtlükten oluşan ve yine 6+5, 11'li hece vezni ile yazılmış "...ıyor" redifli şiirdir. Abdünnâfi bu şiirde yine insanlardaki farklılıklara dikkat çekmiş, ama bu kez yaşam tercihlerindeki farklılıkları işaret etmiştir. Şiirin mahlas beytinde ise kendisinin de "*evi koyup diyâr diyâr gezdiğini*", bunun neticesinde de insanların içinde kendisini tanımayan hatta hakkını vermeyenlerle muhatap oluşunu dile getirirken bu tutumuna bağlı olarak yaşadıklarını ise bir tecelli kabul etmiştir:

°Abdu'n-nâfi° eydür bir merâkını
İmâm durur almaz yarı hâkkını
Kimse bilmez ne ise ahlâkını
Evi koyup diyâr diyâr geziyor [21b]/ VI

11. Şiir Destûr

Gice olunca karañlur
Gündüzden haberiñ var mı
Eliñe alsañ batıyor

Kunfuzdan haberiñ var mı

[7b] (- ´)

Bunca ʿālim eve girer
Şovukdan boynını burar
Kar şuları yiri yarar
Hoş yazdan haberiñ var mı

Gāfil olma yalvar Hāḳka
Seni cennetine dıḳa
Hep lezizler anda ḳoḳa
Havuzdan haberiñ var mı

Şevāb gelür günāh gider
ʿAḳlı olan tevḫid ider
Ecel irür fırsat gider
Rumūz[dan] haberiñ var mı

Kulak vur Hāḳ kudretine
Gücüñ yetmez bir bitine
Kelbden ziyāde ıdırur
Üvezden haberiñ var mı

Günāh şevāb iderse ḳul
Ḳıyāmetde anı bulur
Münker Nekir düşmān olur
Ḳopuzdan haberiñ var mı

ʿAbdu'n-nāfiʿ ince düşün
Fikre ḳalub indir başın
Eger yazın eger ḳışın
Namāzdan haberiñ var mı

12. Şiir Destür

Ey birâder fikre varup göresiz
°Alî kulu velîsine beñzemez
Hikmetinden ne güzel halk eylemiş
°Akıllısı delisine beñzemez

Lā yūs'el⁴ naşşına ne güzel uymış
Hakkıñ °aşıklarını dünyâyı komış
Cümle otlar yerli yerince uymış
Top kadife çalısına beñzemez

Teklif olunmaz ki yıkamañ tağı
Çürür mi hiç görülen işiñ sağı
Hep tavıktan çıkan yumurta ağı
İçindeki şarısına beñzemez
[8a] (- ')

Bulınmaz mı bir koca cādde yolu
Düşinmeñ mi Hakkıñ °akılsız kulu
Abadan kıldan dokudığı yün çulu
Dürlü boya halısına beñzemez

Tükenür mi öksüz olanıñ gamı
Güç urlur yegin atlara gemi
On beşi olunca kameriñ tümi
Ezelince yarısına beñzemez

⁴ Kur'ân-ı Kerim, Enbiya 21/23.

‘Abdu’n-nāfi‘ tefekkür ‘aşkına tal
Âhrette hiç pāre itmez kıl (u) kāl
Hakkıñ meyvāsından her dem ‘ibret al
Armuğ dādı kīrāsına beñzemez

13. Şiir Destūr (Yā Hū)

Şu yalan dünyāda bir güzel gördim
O da her mü’minde bulunsa gerek
[8b] (- -)
O güzel de bizim gibide nādīr(?)
Şu zamānda meyl itmesi gücürek

İlā yevmi’l-kıyām terk itmek yokdır
Eger terk idersek ‘azābı çokdır
Yigirmi dört sâ‘atde tekmīl kırkıdır
Ol kırk da āhrette mü’mine çörek

Eger şartı ile edā iderseñ
Halk-ı Muḥammedi dā’im güderseñ
Beş içinde kırkı tekmīl idersen
Sevābını ḥesāb itsem gücürek

Dīn diregi⁵ dirseñ o beşe maḥşūş
Mü’mine zevk olur orda bā-ḥuşūs
Terkine din hedm çok vārid nuşūs
Her zamān atı biz o yola sürek

⁵ Bu mısradaki “*Namaz dinin direğidir, kim onu terk ederse dinini yıkmıştır*” Aclūnī, Keşfü’l Hafa, II/31 hadisi manen iktibas edilmiştir.

Şıdkıla girmiyok bizler mescide
Alnımızı kıomayorık secdeye
Yüzimiz yok ki cennetde müjdeye
Devām-ı hamsde Kevşer içerik

Hak ihşanı çokdır birden biñ virir
Bir bideri ekseñ düşün h[ā]n virir
[9a] (- ˘)
Buğday çavdardan temiz un verir
Rızık melekleri ev ev gezerek

Bizde hiç havf yok ki aşılmız meni
Bulamadım benden maḥlūkda denī
Ecel gelüp yarın ararlar seni
Münker Nekir cevapları güçürek

Rabbim zor işi buyurmamış insāna
Bizim gibi insān beñzer ḥayvāna
Luṭf [u] ihşān tevḥīde çalışana
Yarın havflı yire kılıçla tüfek

Eger tevḥīde çalışsa bir kişi
Mā-sivādan başlar ise teşvīşi
Resül-ı kibriyā anıñ yoldaşı
Sancağıñ dibinde selim gezerek

°Ābidāne şandım kendimi her an
Meger benden ednā yoğimiş bir cān
°İlmime güvendim gezdim her zemān
Bilā fikr [u] bilā °amel gezerek

Bir deryāya taldım sıdķıñ şıddıķı
Fe'zkinū⁶ āyeti andan daķıķı
°İlm [u] °amel dige (?) budır haķıķı
zünübı i°tirāf idüp sezerek
[9b] (- °)

Günāhım çok diyü kesmem ümīdi
Naķile te kaf nun vav tūraķladı?⁷
Daķi cem°i vāvı naşş-ı (?) hamīdi
Maħmūd-ı şefā°at dizime direk

°İlmiñe güvenme ey ednā Nāfi°
°Amel itmez iseñ hiç yok menāfi°
°Aşķıñ olur ise Muħammed şāfi°
Biz °aşaba lābūd şefā°at gerek

[21a] 35. Şiir Destūr

Her ķulına virmiş Rabbim bir merāk
Kimi cehl ile oķıyup yazıyor
Merākıñ olur mı yaķını ıraķ
Kimi de şulara düşmüş yüzüyor

Kimisine virüp av merākını
Kimisi toplayup alur haķķını
Kimisiniñ ķara idüp aķını

⁶ Kur'ân-ı Kerim, Bakara 2/152.

⁷ Bu mısraın okunuşundan emin olunmadığı gibi manası da anlaşılamamıştır.
(Orijinal metin için bakınız: Öztürk, 2016: 135)

Kimi Mecnûn gibi tağda geziyor
Ba°zı rızķ için ider niyâzi
Ba°zı °aşķı daşup kılar ğâzi
Kimisi de alup eline sâzi
Her gönûlden bir murâdiñ seziyor

Kimisi de düşüp pütler⁸ eline
Kimisi kaçır çeküp gider yolına
Kimi meyl virüp dünyâ mâlına
Kimi kâfir olup yoldan azıyor

Kimseye dime kim şü niçün şöyle
Hak emr itmiş yerindedir ol öyle
Gel san°atlara var seyr eyle
Hakķiñ murâdına işler diziyor

°Abdu'n-nâfi° eydür bir merâķını
İmâm durur almaz yarî hakķını
Kimse bilmez ne ise ahlâķını
Evi koyup diyâr diyâr geziyor
(Temme) [21b]

DESTÛR BAŞLIKLI ŞİİRLERİN GELENEKLE ORTAK YÖNÛ

Bu şiirlerin muhtevasına dikkat edildiğinde aşkla mâsivâdan uzaklaşma arzusu olduğu görölmektedir. Bilindiği üzere, tasavvufun en belirgin faaliyet alanlarından biri “*Varlık*”tır. Mutasavvıflar, varoluşun esasını anlamayı ve açıklamayı amaç edinmişlerdir. Onlara göre varlığın esası, kendi kendine var olan

⁸ İmlası yanlış.

salt öz anlamında “*Zât-ı Mutlak*”; kayıtsız, şartsız gerçek varlık anlamında “*Vücûd-ı Mutlak*”; salt iyilik ve güzelliği temsil eden “Hüsn-i Mutlak” tır (Uludağ 2001: 375-76). İslam tasavvuf sisteminde idraki kolay olmayan *Vücûd-ı Mutlak*ı idrak, “*İnsân-ı Kâmil*”i işaret eden aşk ve âşık üzerinde gerçekleşir.

Bunları hatırlattıktan sonra “*Destûr*” kelimesinin sözlük anlamına yakışan biçimde mâsivâyı aradan çıkarma, dolayısıyla gölge varlığa “çekilin” derken gerçek varlığa yer açma anlamıyla tasavvuf şiirine dâhil olduğunu düşünmekteyiz. Bu düşüncenin “*Destûr*” ile “*Yort Savul*” un dikkat çeken anlam benzerliğinden hareketle de desteklenebileceğini belirtebiliriz. Satırlarına *Niyâzî-i Mısrî* (1618-1693)’nin “*Geç ak ile karadan/ Halkı çıkar aradan*” mısraları ile başlayan ve *Yûnus Emre*’nin “*Yort Savul*”unu anlatan Mustafa Tatçı’nın konuyla ilgili şu değerlendirmesi burada söylenilmek isteneni açıklar mahiyettedir:

Kul pâdişahsız olmaz pâdişâh kulsuz değül
Pâdişâhı kim bileydi kul itmese yort savul⁹

⁹ Yunûs’un şiirinin devamı şöyledir:

Bize birlik sarâyın togru beşâret ayın
Geç ikilik fikrinden kogıl benliği yâ kul

Gör imdi gizli seyri seyir içinde sırrı
Kul bilmez bu tedbiri kime değdi bu nüzul

Eyid eyid kamsın ne kân u ne ma’ densin
Sûret-i pür-ma’ nisin pâdişâhı sen de bul

(Kul, pâdişâhsız olmaz, pâdişâh da kulsuz! Kul, eğer yort savul –Pâdişâh geliyor, yoldan çekilin, şöyle kenara gelin!- demeseydi pâdişâhı kim bilebilirdi?)

Cenâb-ı Hak, insan tarafından, insan-ı kâmil ile, insan-ı kâmil yüzünden bilinir. Başka bir makamdaki mahlûkat Hakk'ı idrak edemez. Bu idrâk, eşref-i mahlûkat noktasına gelen insanın hakkıdır. Her insan da bu seviyede değildir. Ledün erlerinin bazıları demişlerdir ki, “Allah bilindi, görülmedi; Muhammed görüldü; bilinmedi” Bu sözün sırrı, “Resûlullah” ibaresinde gizlidir. Hakka yakîn olanların bileceği bir tabirdir bu. Bir başka ifadeyle, Hakk'ın tebdil-i kıyafet seyrana çıkmış, sıfatlara tenezzül etmiş hâli. Onu kim tanıyor? Biri...işte o kişi “Yort savul” diyen âşıktır (Tatçı 2008: 121).

SONUÇ

Bütün bunlardan sonra hâlihazırdaki *Destûr* başlıklı şiirleri biçim bakımından bir tasnife tâbi tutmak mümkün olmadığı gibi bu örneklerden hareketle tür mü/tarz mı olduklarına karar vermek de kolay görünmemektedir. Ancak bunların içerik özelliklerine ve

Gel imdi hicâbun aç senden ayrıl senden kaç
Sende bulasın mi'râc sana gelür cümle yol

Kanca vardun iy âkil bir bir ağızdan cümle dil
Cüz'ıyyât-ı müselsel haber virür akl-ı kül

Yûnus bak niredesin ne yirde ne gökdesin
Bekle edeb perdesin gel imdi gel tapu kıl (151) (Tatçı 1997: I/212-213)

yazıldığı çevrelerin tasavvuftan beslenişine bakılarak şöyle bir değerlendirme yapmak mümkündür:

Bu asrın şiirindeki “*Destûr*” XIII. yüzyılın “*Yort Savul*” deyişine denk düşmektedir. Tasavvuf erbabının ifadesiyle “*Yort Savul*”, Rabbini/pâdişâhını bilmesi gereken kulun ondan gayrıyı uzaklaştırmasıdır. Bir başka deyişle “*Savulun ya da uzaklaşın Pâdişâh geliyor*” anlamındaki ifadeden kastedilenin mâsivâyı terk olduğu anlaşılmaktadır.

Nitekim böylesi bir sürekliliğin olduğu *Yunûs*’un “*Yort savul*”unun 20. Yüzyıl şiirine ilham vermesinden yola çıkarak görülebilmektedir. *Yort savul* “*İkinci Yeni*”lerin önemli temsilcilerinden Ece Ayhan (1931-2002)’ın bir şiirine ad (Yort Savul) olduğu gibi, 1994’te şiirlerinin topluca basıldığı esere de “*Bütün Yort Savullar*” adıyla geçmiştir (Doğan 2002: 155-164).

Bu durumda *Ahmed-i Yesevî* geleneğindeki mâ-sivâ fikri O’nun Anadolu’daki sözcüsü, Yûnus Emre’de “*Yort savul*” ile ifadesini bulmuş oradan da 19. yüzyıldaki *Destûrlara* sinmiş ve nihayet 20. Yüzyılın Türk şiirindeki “*İkinci Yeni*” kuşağında “*Yort savul*” ruhu yeniden dirilmiştir, denilebilir.

KAYNAKÇA

- ACLÛNÎ, Ebü’l-Fidâ İsmâ’îl b. Muhammed b. Abdilhâdî. (1351). *Keşfü’l-hafâ ve müzîlü’l-ilbâs*, I-II, Kahire: Mektebetü’l-Kudsî.
- AKPINAR, R. Bahar. (2006), “Tasavvufî Halk Şiiri”, *Türk Edebiyatı Tarihi 1*, İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.
- ARISOY, M. Emin. (1961). *Şiirde Bor ve Bor Şairleri Antolojisi*, Niğde: Tuğrul Matbaası Yay.

- ARTUN, Erman. (2011). *Türk Halk Edebiyatına Giriş, Edebiyat Tarihi/Metinler*, Adana: Karahan Kitabevi Yay.
- ATLI, Sağıp. (2014). “19. Yüzyılda Yaşamış Bektâşî Bir Âşık: Kastamonulu Âşık Kemâlî Ve Yayınlanmamış Şiirleri” *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt:7, Sayı: 33, ss. 1-14.
- AYVERDİ, İlhan. (2011). *Kubbealtı Lugatı Misalli Büyük Türkçe Sözlük I A-G*, İstanbul: Kubbealtı Yay.
- EL-BUHÂRÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. (1999). *es-Sahih*, Riyad: Mektebetü Dari’s-selâm Yay.
- ÇOLAK, Faruk. (2014). “19. Yüzyıl Şairlerinden Borlu Gâlibî”, *Prof. Dr. Ali Çelik Armağanı*, Ankara: Akçağ Yay. ss. 219-239.
- DOĞAN, Mehmet H. (2002). *Yüzyılın Türk Şiiri (1900-2000) II. Cilt*, İstanbul: YKY.
- ELÇİN, Şükrü. (1986). *Halk Edebiyatına Giriş*, Ankara: KB Yay.
- KÖPRÜLÜ, Fuat. (1962). *Türk Saz Şairleri*, Ankara: Güven Basımevi.
- KUTLU, Mustafa. (1986). “Menâkıbnâme”, *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, C.6, İstanbul: Dergâh Yay.
- ÖZGÜL, M. Kayahan. (2000). *Arayışlar Devri Türk Şiiri Antolojisi*, Ankara: TDV Yay.
- ÖZTÜRK, Nuran. (2016). *Destûrla Bağa Girenlerden Abdünnâfi Abdullah ve Şiirleri*, Adana: Karahan Kitabevi.
- PAKALIN, M. Zeki. (1993). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I*, İstanbul: MEB Yay.

- SAKAOĞLU, Saim (1989), “17. Yüzyılda Türk Saz Şiiri”, *Türk Dili Türk Şiiri Özel Sayısı III Halk Şiiri*, Sayı: 445-450, Ankara: TDK Yay. ss. 136-160.
- TATÇI, Mustafa. (1997). *Yunûs Emre Divânı II*, İstanbul: MEB Yay.
- TATÇI, Mustafa. (2008). *İşitin Ey Yârenler – Yûnus Emre Yorumları*, İstanbul: H Yay.
- TAVŞANCIOĞLU, Ali. (2012). *Niğdeli Dîvân Şâirleri*, Yozgat: Kün Yay.
- TIETZE, Andreas. (2002). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati/Sprachgeschichtliches Und Etymoloisches Wörterbuch Des Türkei Türkischen*, İstanbul-Wien: Simurg/ Österreichische Akademie Der Wissenschaften.
- ULUDAĞ, Süleyman. (2001). *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Kabalcı Yay.
- https://www.yazmalar.gov.tr/detay_goster.php?k=1435, erişim:14.11.2016.
- ATLI, Sagıp. (2013). “Kemâlî, Mustafa”, www.turkedebiyatilisimlersozlugu.com/index.php?sayfa=detay&detay=429, erişim: 16.11.2016.

ESKİ UYGUR TÜRKÇESİNDE İSİM CÜMLELERİ¹

Ülkü POLAT²

ÖZET

Türkçede yüklemelerine göre cümleler yüklem bir çekimli fiil veya isimden oluşmasına göre fiil cümleleri ve isim cümleleri olarak iki grupta incelenir. Genel olarak Türkiye Türkçesinin sözdizimi kaynaklarında isim cümleleri yüklemi isim veya isim soylu bir sözcükten oluşan cümle türü olarak tanımlanmıştır. Türkiye Türkçesinde isim cümleleri ek-fiil yardımıyla veya ek-fiilin düşürülmesiyle kurulmuştur. Türkçenin tarihi devirlerinde ise isim cümleleri kuruluş bakımından daha zengin bir görünüm arz eder. Özellikle Eski Uygur Türkçesinde isim cümleleri kuruluş bakımından kendine has bir çeşitliliğe sahiptir. Bu çalışmada Eski Uygur Türkçesinde isim cümleleri, bu dönem eserlerindeki örnekleri ışığında tasnif edilerek, kuruluşları bakımından sınıflandırılacak, ayrıca olumsuz isim cümlelerine ve metinlerde sıkça karşılaşılan devrik yapıdaki isim cümlelerine de yer verilecektir.

Anahtar kelimeler: Eski Uygur Türkçesi, Eski Uygur Türkçesinde cümle, isim cümleleri, olumsuz isim cümleleri, devrik isim cümleleri.

¹ Bu çalışma Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalında, Prof. Dr. Hatice Şirin danışmanlığında yürütülen *Eski Uygur Türkçesinde Cümle* adlı doktora tezinden faydalanılarak hazırlanmıştır.

² Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Doktora Öğrencisi, ulkupolat@kilis.edu.tr.

NOMINAL SENTENCE IN OLD UIGHUR TURKISH

ABSTRACT

The sentences according to the predicate in Turkish has been investigated in two groups as verbal sentences and nominal sentences with regard to predicate consists of noun or finite verb. Generally, in the syntah sources of the Turkey Turkish, the nominal sentences has been defined as a kind of sentence who's predicate consists of a noun or nominal word. The nominal sentences has been established by aid of copula or being drop of copula in Turkey Turkish. From the point of view of the establishing, nominal sentences have displayed a rich profile then other in the historical periods of Turkish. Ecspecially, in Old Uighur Turkish, the nominal sentences has a carecteristic variety from view of the establishing. In this study, the nominal sentences in Old Uighur Turkish has been categorized in that establishing by classify in the light of simples in this age. Beside in the study, it has been allowed for negative nominal sentences and inverted nominal sentences that is often encountered in tehts.

Key words: Old Uighur Turkish, syntax in Old Uighur turkish, nominal sentence, negative nominal sentence, inverted nominal sentence.

1. GİRİŞ

Türkiye Türkçesi sözdiziminde yapılarına göre cümleler sınıflandırılırken araştırmacılar ortak bir tutum sergilemezler. Söz konusu, yüklemelerine göre cümleler olduğunda ise araştırmacılar arasında bir ayrılık görülmez ve yüklemine göre cümleler, yüklem bir çekimli fiil ve isimden kurulmuş olmasına göre isim

ve fiil cümleleri olmak üzere iki başlıkta değerlendirilir. Konuyla ilgili uzlaşmaya varılamayan tek nokta Türkçede isim cümlelerinin mi yoksa fiil cümlelerinin daha asli olduğudur. Ağırlıklı olarak araştırmacılar fiil cümlesinin asli olduğunu ve fiil olmadan isim cümlesinden bahsedilemeyeceğini düşünürler. İsim cümlesinin daha asli olduğunu savunan veya Türkçenin en eski yazılı örneklerinden itibaren hem isim hem fiil cümlelerinin varlığına dikkat çeken araştırmacılar da vardır. Ergin, bir fiil unsuru ihtiva etmesi sebebiyle, isim cümlesinin de şüphesiz bir fiil cümlesinden başka bir şey olmadığını belirterek isim cümlesini fiil cümlesinin hususi bir şekli sayar (Ergin, 1977: 403). Caner Kerimoğlu da cümle kavramının fiil ile ilişkili olduğunu, isim cümlesinin aslında bir çeşit fiil cümlesi olduğunu belirtir (Kerimoğlu, 2014: 249-250). Hanifi Vural, Mustafa Uğurlu gibi araştırmacılar konuyu etraflı bir şekilde ele almış ve onlar da fiil cümlesinin asli olduğu konusunu gündeme getirmişlerdir (Vural, 2009: 453), (Uğurlu, 2009: 404-411). Hikmet Dizdaroğlu, eski gramercilerin, cümlelerin eyleme dayalı olduğu görüşünde olduklarını, isim cümlesinin varlığını kabul etmediklerini, A. Melliet, J. Vendryer, Otto Jespersen gibi dilbilimcilerin bu kanının yanlışlığını ortaya koyduklarını, isim ve fiil cümlesi diye iki cümle türünün bulunduğunu kanıtladıklarını belirtir (Dizdaroğlu, 1976: 164-165). Fevzi Karademir de, ontolojik bir yansıma olarak isim ve fiil ayrımının, hemen herkesçe kabul gören bir gerçeklik olduğunu, dolayısıyla Türkçede, yüklemli isim bilgisi taşıyan cümlelerin, isim; fiil bilgisi taşıyanlarınsa fiil cümlesi sayılmasının doğal olduğunu belirtmiştir (Karademir, 2015: 216). Leyla Karahan ise, *Türk Gramerciliğinde İsim Cümlesi-Fiil Cümlesi Tartışmaları* adlı çalışmasında Türkçenin asli cümlesinin hem fiil hem isim cümlesi olduğunu, isim cümlesinin kurulurken her zaman bir fiil unsuruna ihtiyacı olmadığını Köktürkçe'den örneklerle inceler (Karahan, 2015: 152-159). N. A. Baskakov ise, 25. Şarkiyatçılar Kongresinde sunduğu bir tebliğde fiil asıllı yüklem ve isim asıllı yüklemelerden bahsetmiş, fiil asıllı

yüklemleri dörde, isim asıllı yüklemleri iki gruba ayırmış, sonuç olarak da yüklem aslında daima isim şeklinde olduğunu ileri sürmüştür (Tekin, 1961: 147-148). Bize göre Türkçede eskiden beri hem isim hem de fiil cümlesi kullanılmıştır ve Türkçenin tarihi devirlerinde isim cümleleri her zaman ek-fiil yardımıyla kurulmamıştır. Bazen koşaçlar yardımıyla, bazen tamamen eksiz, bazen o döneme has kullanımlar (Eski Uygur Türkçesindeki *titir/tetir* unsuru gibi) ile isim cümleleri kurulmuştur. Sonuç olarak Türkçede kullanım oranı bakımından her zaman fiil cümleleri daha çok kullanılmış olsa da Türkçede hem isim hem fiil cümleleri aslidir.

2. ESKİ UYGUR TÜRKÇESİNDE İSİM CÜMLELERİ

Eski Uygur Türkçesinde isim cümleleri Türkçenin diğer tarihi dönemlerinde görülmeyen bir çeşitliliğe sahiptir ve sadece bu döneme has kullanımlar da mevcuttur. Kemal Eraslan, *Eski Uygur Türkçesi Grameri* adlı eserinde Uygurcada isim cümlesinin yüklemi, yüklem ismi denilen bir isim unsuru ile er- yardımcı fiilinin meydana getirdiği bir birleşik fiil olan cümle şekli olduğunu, bildirme adı verilen bu tür cümlelerde yardımcı fiilin kullanılmadığı gibi bazı farklılıklar da gösterdiğini belirterek Uygurcadaki isim cümlelerini, *er-fiili ile*³; *er- fiilinin düşmesi ile*⁴; *isim unsuru+şahıs unsuru*⁵; *isim-fiil+ol*⁶; *bar unsuru ile*⁷; *yok unsuru ile*⁸; *isim unsuru +titir*⁹; *bildirme unsurunun bulunmayışı*¹⁰

³ *Şlökı bo erür. “Şiiri budur.”* (Xuanzang-Biogr.432)

⁴ *Siz erser boşgut üze beg. “Siz ise öğretmede beysiniz.”* (Briefe Hts. 2-3)

⁵ *Tözi k(e)ntü kuruğ ol. “Kökü bizzat boştur.”* (Bewusstseinslehre, 367, 20)

⁶ *Burhan bahşım(i)z anta togyuk ol. “Burkan üstadımız orada doğmuştur.”* (Biogr. Hts. 174-175)

⁷ *Biş törlüg ada bar. “Beş türlü tehlike vardır.”* (Prens KP, XVI)

⁸ *Tinl(i)g-lı nom-lı ikigü birle yok.”*Canlı ve tasavvur (Skr. Dharma) her ikisi yoktur (BTT, I, D, 36).

⁹ *Ol kişi edgü kılınçı öyreki kişi edgü kılınçı birle tüz titir. “Bu kimsenin iyi ameli önceki kimsenin iyi ameli ile aynıdır”* (Kuanşi, 92-93).

gibi sekiz başlık altında inceler (Eraslan, 2012: 526-527). Kemal Eraslan *turur(lar)* ile yapılan isim cümlelerine *Eski Uygur Türkçesi Grameri* adlı eserinde yer vermemiş, ancak *Bar ve Yok Kelimelerinin Cümle Kuruluşundaki Yeri* adlı çalışmasında *turur(lar)* ile kurulan isim cümlelerini incelemiştir. *Kergek* ile yapılan isim cümlelerine ise hiç yer vermemiştir. Şinasi Tekin, *Eski Türkçe* adlı çalışmasında isim cümleleri ile ilgili olarak şu bilgilere yer verir: “Yüklemi, isim veya isim cinsinden bir kelime (=yüklem ismi) ve çekilmiş bir yardımcı fiilden (=bildirici veya bildirme bağı) ibaret olan cümleye isim cümlesi diyoruz. Yüklem ismi iyelik eklerini alabileceği gibi, edat gruplarından biri de bu vazifeyi görebilir. Bildirici umumiyetle *er-* ve pek az olarak *tur-* fiilinden teşkil edilir: *men+...(yüklem ismi) +er-ür men; sen+...(yüklem ismi) +er-ür sen; biz+...(yüklem ismi) +er-ür biz; siz+...(yüklem ismi) +er-ür siz; ol+...(yüklem ismi)+er-ür ol; olar +...(yüklem ismi) er-ür ol (olar)*. Bazen bilhassa üçüncü şahısta bildirici, sonundaki *ol* ile birlikte kaldırılır ve yalnız yüklem ismi bırakılır: *edgü* ‘iyidir’ gibi. Bazen da bildirici kalkar, yalnız yüklem ismi ve şahıs zamiri kalır: *yrġ men* ‘sefilim, perişanım’, *kim sn, irak ol, ölüğ ol, toġmak ol* vb. Bazan bildirici *bol-* fiilidir: *iki türlüğ bolurlar* ‘iki türlüdür’: bazen da *titir (ler)* <[ti-t-ir] *nomlar titirler* ‘serlerdir’. Mani metinlerinde görülen şu tipik isim cümlesi dikkate değer: Yüklem ismi vasıta halinde! *Kentü üzütining öġ sini küçlüğ +ün bedük+ün erür* ‘ruhunun bir uzvu olan (akıl), kuvvetli ve büyüktür’ (M III 17, 5), *köngülümüz busuşsuz+un kadgusuz+un turzun* ‘gönlümüz elemsiz ve dertsiz olsun’ (M I 28, 28), *öġrünçülüğ+in erür biz* ‘biz neşeliyiz’ vb.” (Tekin, 1992: 101-102).

Marcel Erdal, *A Grammer of Old Turkic* adlı eserinde Eski Türkçede isim cümlelerinin kurulması için her zaman bir koşaca

¹⁰ *Yagmur yağığu-ga körser edgü.* (TT, VII, 29,1) “Falda yağmur yağacağı görülse, iyi olur.”

ihtiyaç duyulmadığını, belirli koşullarda koşaçların kullanıldığını, isim cümlelerinin *bar, yok, yeg, kergek* yüklemeleri ile; *er-, tur- ve bol-* fiilleri ile, *ol* şahıs unsurunun kullanılması ile (koşaç fonksiyonunda), *tetir* unsuru ile kurulduğunu belirtir. Olumsuz isim cümlelerinde *ermez* yerine *tegülün*¹¹ de kullanıldığını, isim cümlelerinin bir formu olan *yeg* sözünün iki değerli şeyi kıyaslarken kullanıldığını, *kergek* sözünün de gereksinim ifade etmenin yaygın yollarından biri olan bir ad yüklemi olduğunu, ayrıca isim cümlelerinin başka bir formu olan *bar* ve *yok* sözlerin alternatif olarak Uygur dönemi metinlerinde *bul-tuk-* ve *bultukmaz* sözlerinin kullanıldığını ekler ve bahsettiği bu ad yüklemeleri için şu örneklerle yer verir: “*etigi ertinü körkle* (koşaçsız isim cümlesi); *bo taş ertinü ağır turur* (tur- fiili ile); *men kololadokum kamağde erklig yultuz ermiş* (er- fiili ile); *ayaların kavşurup katıglamaklıklar üç etözke tegmekig üzlünçü tüp kılmağlıklar ol;* *teñri bahşı erklig ol* (ol şahıs unsurunun kullanılması ile); *el tutdaçı beg erke süli aşlı kertgünçli üçegü teñ kergek;* *nom boşgut boşgundaçı tüzünler yme nomlug tayakig aşaguda yegüde kertgünçlüg elig kergek* (kergek sözü ile); *nom keñrülmeke yine kişi yalñukdın tetir* (tetir sözü ile); *altun sarıgita körö eşiş karası yeg;* *yürün kümüşde körö ayak tolosi yeg* (yeg sözü ile); *asag tusu kılmağı yme beş türlüğ ogrın bolur* (bol- fiili ile); *bay yme bar, yok çığay yme bar* (bar sözü ile); *mini üçün emgenteçi kim erser yok* (yok sözü ile); *bultukar mu munuñ köñlinte köküzinte korkınç ayınçlıg edgü töz yultızı azu bultukmaz mu?* (bar ve yok sözlerinin kullanımına denk olan *bultukar/ bultukmaz* sözü ile)” (Erdal, 2004: 412-419). N. A. Baskakov, eski ve yeni devirlerdeki yüklem tiplerinin, dış şekillerine göre fiil asıllı ve isim asıllı olmak üzere iki büyük guruba ayrıldığını, fiil asıllı yüklemelerin dört tip olduğunu isim asıllı yüklemelerin ise iki tip olduğunu belirtir: “I.a)

¹¹ Marcel Erdal, ermezin yerine olumsuz isim cümlelerinde kullanılan tegül ve tegel sözlerinin her ikisinin de teg ol yapısından geldiğini belirtir.

isim (zamir, sıfat, zarf, sayı sözleri ve: -mak, -gu, -ş, -ıv vb. veya: -ar/-ır, -gan vb..) + b) kopula, yardımcı fiillerin ya tam veya morfoloji bakımından muhtelif surette kısaltılmış isim-fiil şekilleri; tur-, er-, bol-, ol- 1.-dı/-tı, -dır (<turur); 2. eken/iken (<erken/irken); 3. emiş- imiş (<ermiş); 4. ese/ise (<erse<erigser); 5. edi (<erdi); 6. emes/imes (<ermez) vb.

I. tip: birür men, A (Attribut) = birür, S (Substantivum) = men.

II. tip (<e. Sen), A = eşidgil, S = (sen)

III. tip: bardı ul (<bardıg ol), A= bardı (g), S = ul

IV. tip: barasın (<bara turur sen), A = bara (turur), S = sen

V. tip: yok ermiş (<yok ermiş ol), A = yok ermiş, S = (ol)

VI. tip: küçlüg men (küçlüg erür men), A = küçlüg (erür), S. = men.

Bütün bu, yüklem gramatikal ve harici altı tipi (dört fiil ve iki isim asıllı), bir asli yüklem tipinin morfolojik inkişaf merhalelerini gösteriyor. Bu asli tip, iki unsurdan teşekkül eder: Attribut (A) ve Substantivum (S). Birinci unsur A daima mevcut olmuş ve fiillerin isim-fiil şekli olarak görünmüştür. Bu, zamanla morfolojik aşınmaya uğrar: bardı (<bardıg) veya manaca ehemmiyetsiz olan unsur kaybolur: bara (<bara turur). Öte yandan Substantivum da, daima isim ve şahıs zamirleri şeklinde görünür. Şahıs zamirleri, bazı hallerde düşebilir” (Tekin, 1961: 147-148).

Talat Tekin, *Orhon Türkçesi Gramerinde* ad asıllı yüklemelerin yani isim cümlelerinin temelinde yalın durumda bir ad, bir sıfat, bir zamir, bir eylem adı, bir eylem sıfatı ya da benzeri bir sözcük bulunduğunu ve yüklem bağlayıcısının bir yardımcı eylem ya da sona alınmış bir zamir olduğunu belirterek şu

başlıklara yer verir: 1. *Yüklem bağlayıcısı bir eylem*¹²; 2. *Yüklem bağlayıcısı sona alınmış bir zamir*¹³; 3. *Bağlayıcısız yüklem*¹⁴; 4. *Yüklem adları bar ve yok*¹⁵ (Tekin, 2000: 208-209). Cengiz Alyılmaz da, Orhun Yazıtlarının söz dizimini incelediği çalışmasında yüklem fiilin yüklem ismi ve ek fiil olmak üzere iki kısımdan oluştuğunu belirterek Yüklem Fiil (Yüklem İsmi + Ek Fiil) yapılarını şu başlıklar altında inceler: 1. Cins Adı + EF Kuruluşundan Oluşan YF (*eçim kagan olurtukda özüm tarduş bodun üze şad ertim*); 2. Özel Ad + EF Kuruluşundan Oluşan YF; 2.1. Kişi Adı + EF Kuruluşundan Oluşan YF (*bilge tonyukuk (Ben)*); 2.2. Yer Adı + EF Kuruluşundan Oluşan YF (*il tutsık yir ötüken yış (e)rm(i)ş.*); 3. Niteleme Sıfatı + İsim + EF Kuruluşundan Oluşan YF; 3.1. Niteleme Sıfatı + İsim + EF Kuruluşundan Oluşan YF (*ilig bodun ertim.*); 3.2. Niteleme Sıfatı + Ø + EF Kuruluşundan Oluşan YF (*buyruki yeme bilge ermiş erinç alp ermiş erinç.*); 4. Belirtili İsim Tamlaması + EF kuruluşundan Oluşan YF; 4.1. (Sıfatlarıyla Birlikte) Belirten İsim + Belirten Eki (Sıfatlarıyla Birlikte) Belirtilen İsim + Belirtilen Eki + İyelik Eki + EF Kuruluşundan Oluşan YF (*tokuz oguz bodun kentü bodunum erti.*); 5. Belirtili Sıfat Tamlaması + EF Kuruluşundan Oluşan YF; 5.1. Sayı Sıfatı + Ø + EF Kuruluşundan Oluşan YF (*süsi üç biş ermiş biz eki bin ertimiz.* 5.2. Belirsizlik Sıfatı + (Sıfatlarıyla Birlikte) İsim + EF Kuruluşundan Oluşan YF 5.2.1. Belirsizlik Sıfatı + (Sıfatlarıyla Birlikte) İsim + EF Kuruluşundan Oluşan YF (*bizinte eki uçı şınarça artuk erti.*); 5.2.2. Belirsizlik Sıfatı + Ø + EF Kuruluşundan Oluşan YF (*biz az ertimiz.*); 6. Zamir + EF Kuruluşundan Oluşan

¹² *ayığması ben ertim.* “Sözcüsü ben idim.” (T5) ; *beglik urı oğluş kul boltı.* “Bey olmaya layık erkek evladın köle oldu” (KT D24).

¹³ *biz az biz* “Biz azız.” (O an 7); *tör apa içreki ben* “(Ben) saraya mensup Tör Apa’yım.” (Begre 1); *edgü ol* (Bu fal) iyidir.

¹⁴ *Küreg sabi antag* “Kaçağın sözleri şöyle (idi).” (T 9); *yaylagım ötüken kuzi* “Yaylam Ötüken dağlarının kuzeyi(dir)” (Tar. B 5).

¹⁵ *Eçü apa atı bar* “Atalarımın, dedelerimin (iyi) adları var” (Tar. G 4-5).

YF; 6.1. İşaret Zamiri +EF Kuruluşundan Oluşan YF (*barduk yirde edgüg ol erinç.*); 7. Fiilden Yapılan Yüklem İsmi + EF Kuruluşundan Oluşan YF (*atı ıgka bayur ertimiz.*) (Alyılmaz, 1994: 215-220).

Ahmet Bican Ercilasun, *Kutadgu Bilig Grameri Fiil* adlı eserinde birleşik fiil konusunda karşılaşılan güçlüğün birleşik fiil yapan yardımcı fiil ile bildirme vazifesi gören yardımcı fiili birbirinden ayırmak olduğuna dikkat çekerek Karahanlı Türkçesinde bildirmenin üç şekilde yapıldığını, belirtir: “1. Bildirici için hiçbir unsur kullanmadan, *biligli idi az biligsiz öküş* «bilgili insan az, bilgisiz çoktur» (36-199); 2. «Ol» şahıs zamiri ile, *kani ol bu dünya nengin tirgüçi* «bu dünya malını toplayan nerededir? (472-4713)»; 3. *er-, tur-, bol-* yardımcı fiilleriyle, *ukuş orni üstün mengede turur, ağır neng üçün orni başta erür*«aklın yeri üstte, beyindedir, kıymetli bir şey olduğu için yeri baştadır. (201-1836)», *yaşık boldı törtinç yaruttı ajun* «dördüncüsü güneştir, dünyayı aydınlatır (30-134)», *yağı erür yalngukung nengi tavar* «İnsanoğlunun malı düşmandır (DLT, 385-3)» (Ercilasun, 1984: 49-50).

Biz de Eski Uygur Türkçesi metinlerinden fişlediğimiz isim cümlelerinin şu yapılarda kurulduğunu tespit ettik:

1. İsim unsuru+ er- fiili ile kurulan isim cümleleri
2. İsim unsuru +şahıs unsurunun birlikte kullanılmasıyla kurulan isim cümleleri
3. İsim unsuru + titir/tetir ile kurulan isim cümleleri
4. İsim unsuru + bol- fiili ile kurulan isim cümleleri
5. İsim unsuru +turur(lar) ile kurulan isim cümleleri
6. Bar ve yok adları ile kurulan (bildirme unsurunun kullanılmadığı) isim cümleleri

7. Bildirme unsurunun kullanılmadığı isim cümleleri
8. +mİş/gAll kergek/ kergek yapısındaki isim cümleleri
9. İsim + şahıs unsuru +er- +şahıs unsuru yapısındaki isim cümleleri
10. Bultukar (boltukar) ve bultukmaz (boltukmaz) sözcüğü ile kurulan isim cümleleri

2.1. İsim unsuru+ er- fiili ile kurulan isim cümleleri

Eski Türkçe devresinden beri *er-* fiili Türkçenin ana yardımcı fiili olarak iki fonksiyonda karşımıza çıkmaktadır. Türkçe kaynaklarda *cevherî fiil*, *ana yardımcı fiil*, *isim fiil*, *cevher fiili*, *ek-fiil*, *ek eylem*, *yüklem fiil*, *salt fiil*, *i-mek fiili* gibi isimlerle anılan, isim ve isim soylu sözcükleri yüklem yapan ve fiillerin birleşik zamanlı çekimlerini yapan bu fiil Eski Uygur Türkçesi metinlerinde isim bildirmesinde en yaygın kullanılan şekillerden birisidir. Bu devrede *er-* cevheri fiilinin yanı sıra *tur-*, *bol-* fiilleri de *er-* fiili ile aynı fonksiyonda cümlede bildirme işlevinde kullanılmıştır. *er-* fiilinin kullanımından farklı olarak *tur-* ve *bol-* fiillerinin kullanıldığı cümlelerde dikkat edilmesi gereken nokta *tur-* ve *bol-* fiillerinin asıl fiil mi yoksa bildirme işleviyle mi kullanılmış olduğudur. Bu konu *bol-* ve *turur(lar)* ile kurulan isim cümleleri bölümünde örneklerle ele alınacaktır. Eraslan, bildirmenin çekimli *er-* veya ana yardımcı fiil ile kurulduğu cümlelerin isim cümleleri olup bunların da Eski Türkçe’de geniş zaman kipi, görülen geçmiş zaman kipi, öğrenilen geçmiş zaman kipi ve gelecek zaman kipi olmak üzere dört kipinin mevcut olduğunu, başlangıçta esas fiil olan *er-* “mevcut olmak, var olmak”, yardımcı fiil fonksiyonunu Eski Türkçe içinde kazandığını belirtir (Eraslan, 2012: 429-430). Banguoğlu, *er-* cevherî fiili ile ilgili olarak, dilimizde kökü erimiş, yalnız çekim ekleri halinde kalmış bir fiil vardır ki anlamca bir durum fiilidir, bir halde bulunuşu anlatır, buna cevher fiili (verbe substantif) adını veririz.

Bununla beraber fiilin kökü halâ konuşma ve yazıda yer yer *i-di*, *i-miş*, *i-se* gibi fiil gövdelerinde ortaya çıktığından onu *i-mek* fiili diye de anarız, bu cevher fiili, başka dillerde de olduğu gibi, yalın anlamlı bir durum fiili olduğu için *salt fiil* (verbe absolu) adını da alır, ifadelerine yer verir (Banguoğlu, 2007: 474).

Clauson'un *er-* fiili ile ilgili açıklamaları şöyledir: “Mutlaka bir yüklemle beraber kullanılır; tek başına ‘var olmak’ anlamında kullanılamaz (bunun için bk. Ba:r), fakat partisipten vs. diğer fiillerden sonra sık sık bir yardımcı fiil olarak kullanılıyor. En eski dönemde tamamen çekilebiliyor, fakat *-r-* oldukça erken kaybolmaya başlamış ve bundan sonra ilk sesi ünlü olan eklerin eklenmesiyle oluşturulan zamanlar kullanım dışı olmaya başlamış ve bazı şivelerde *bol-/ol-* ve diğerlerinde *tur-*’ın uygun zamanlarıyla yer değiştirmiş. Yine de, genellikle *-r-* ‘siz olmak üzere, bütün modern şivelerde yaşıyor” (Clauson’dan Akt., Erol 2008: 270). Ercilasun, *Kutadgu Bilig Fiil* adlı eserde bildirme için en yaygın kullanılışın *turur* ve *ol* ile yapıldığını, *erür* ve *boldı* şekillerinin daha az kullanıldığını, *bolur* şeklinin de nadir olarak bildirme için kullanıldığını belirtir (Ercilasun, 1984: 50). Karaağaç, *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*’nde, ana yardımcı eylem olarak, Eski Türkçede *bolmak*, *ermek*, *turmak* eylemlerinin kullanıldığını, daha sonra da *ermek* ve *turmak* eylemlerinin kullanım alanlarını genişleterek, Türkçenin ana yardımcı eylemlerini oluşturduklarını, geçişsiz bir eylem olarak Türkçenin her yer ve zaman diliminde kullanılan *ermek* ve *turmak* eylem adlarının *ermek* ‘ermek, olgun, olgunlaşmak> olmak, var olmak’ ve *turmak* ‘kalkmak, canlanmak, yaşamak, bulunmak>olmak, var olmak’ biçiminde anlam alanlarını genişletip dilbilgiselleşerek, bağlı biçim birimlerinden biri olan ana yardımcı eylem haline geldiklerini ve Türkçenin bildirme yapısını oluşturduklarını belirtir (Karaağaç, 2013: 43). Şirin de, *Kül Tigin Yazıtı Notlar* adlı eserinde *er-* fiilinin Eski Türkçede yardımcı fiil kullanımının yanı sıra asıl fiil kullanımının da görüldüğünü, asıl fiil olarak temel anlamının “olmak, var olmak; ulaşmak, varmak, vasıl

olmak” olduğunu, ayrıca erişmek, yetişmek” > (canlılar için) büyüyüp gelişmek” > “(dinsel inanışta) kendini Tanrıya adayarak insanüstü aşamaya ulaşmak” anlam aşamalarından geçtiğini, günümüzde kullanılan ergin “olgun” ve yüksek olasılıkla erik meyve adının *er-* fiilinin (canlılar için) büyüyüp gelişmek anlamından türediğini, yazıtlar döneminde hem ad soylu sözleri fiil durumuna getirme görevi hem de basit zamanlı kiplerden birleşik zamanlı fiil çekimi oluşturma göreviyle çok yoğun olarak kullanıldığını belirterek şu örnekler üzerinden isim bildirmelerinde yüklemi sağlayan *er-* fiilinden tasarrufa gidilmesine daha Eski Türkçede başladığını tespit eder: *tabgaç bodun sabı süçig agısı yumşak ermiş* (*tabgaç bodun sabı süçig ermiş agısı yumşak ermiş*); *agılım on yulkım sansız erti* (*agılım on erti yulkım sansız erti*); *üze tenrike asra yerke yüküntüküm bar erti yanılıtukum yok* (Şirin, 2015: 86).

Turan ise, *er-* fiilinin Batı Türkçesindeki şekli olan *i-* fiili için şu bilgilere yer verir: “*i-* fiilinin biri isim bildirme ekleri olarak karşımıza çıkan şekilleriyle isimleri fiil çekimine sokmak, diğeri de isim ve fiil şekillerinin sonuna gelip onlarla birleşik fiil yapmak gibi görünüşte iki; ancak, bildirme eklerinin, hakikatte, ismin *i-*(*er-*) fiiliyle yapılan çekimlerinden (meselâ, *men er-ür men > + (y)Im*, 1. teklik şahıs şekli) ibaret olduğu göz önüne alınırsa sadece bir vazifesi bulunduğu ve yalnız bu vazifeye hasredildiği anlaşılır. Buna karşılık, *i-* fiili, öbür fiillerin sahip olduğu müstakil manaların ve kullanışların hemen hiçbirleriyle görülmez. Acaba *i-*, baştan beri bu vazifeye hasredilmiş bir fiil miydi? Bunun cevabına *i-* fiilinin, bir taraftan “*ne idüğü belirsiz kişi* = ne olduğu belirsiz kişi” türünden ifadelerdeki *i= ol-* denklığında normal bir fiil hüviyetiyle görülen kullanışının (istisnaî de olsa) ve hassaten Eski Anadolu Türkçesi’nde: *az idugin* HŞ 977, *hak idugin* HŞ 973, *hakikat idugıma* ŞD.102-9, *fettân idugin* SF. 3-2 (*idugin=olduğun*) örneklerinin geçmesinden, diğer taraftan da *ol-* fiilinin cevherî fiil olarak kullanıldığı örneklerden hareket ederek yol bulabiliriz”

(Turan, 1999: 269). Karabeyoğlu da, *Orhon Yazıtlarında Bol- ve Er- Fiilleri Üzerine* adlı çalışmasında *er-* fiilinin hem esas fiil olarak hem yardımcı fiil olarak kullanımına dikkat çekerek kınışı itibariyle bir durum fiili olan *er-* fiilinin yazıtlarda mevcudiyeti anlatma, bir yerde bulunmayı bildirme, kimlik (hüviyet) kazandırma ve tanımlama (varlığı göstermek, işaret etmek; hüviyetini; ne, kim olduğunu bildirmek) şeklinde dört ayrı fonksiyonda görüldüğünü ve statik kınışıta olan *er-* yardımcı fiilinin varlığı göstermek işaret etmek, hüviyetini tanımlamak; ne, kim olduğunu, bir halde bulunmayı bildirmek görevleriyle bir varlığı o varlığın açıklayıcısı durumundaki adlara bağlama işlevleriyle diğer yardımcı fillerden ayrıldığını belirtir (Karabeyoğlu, 2007: 92-93). Vahit Türk de *er-* fiilinin sözlük unsuru olarak kullanımının, genellikle göz ardı edildiğini, bu görüşün Türkiye Türkçesindeki *i-* biçimi için doğru kabul edilse bile, *ermek* “olmak” anlamı ve *er-* kökünden türemiş olan “ergen, ergin” vb. yapıların fiilin hâlen sözlük unsuru olarak kullanılmasının göstergesi olduğunu belirtir (Türk, 2004: 2996).

Eski Uygur Türkçesi dönemi eserlerinden fişlediğimiz isim cümleleri arasında en yaygın olarak kullanılan yapılardan birisi olan *er-* fiili bu dönem eserlerinde isim cümlesinin yüklemi olarak *er-* fiilinin geniş zaman çekimi *erür*, görülen geçmiş zaman çekimi *erdi* ve öğrenilen geçmiş zaman çekimi olan *ermiş* şekliyle karşımıza çıkmaktadır. Öğrenilen geçmiş zaman çekimi ile kullanılmasına nadir rastlanırken görülen geçmiş zaman ve geniş zaman çekimlerine ise metinlerde sık rastlanmıştır:

Antag alp ermiş. “Öyle cesurmuş.” (IB¹⁶ 40/II, s.23)

Meñilig beg ermiş. “Mutlu bey imiş.” (IB 5/X, s.19)

¹⁶ IB: Irk Bitig

*biregüsi bedük berke tutmuş, ikinti-si (uruk tutmuş, üçünç...)*i
tolkuk (tutmuş törtünç-i) bir kök ton(lug) atlıg beg ermiş.
“Birisı büyük kamçı tutmuş, ikincisi kendir tutmuş,
üçüncüsü torba tutmuş, dördüncüsü bir gök elbiseli atlı bey
imiş.” (AY¹⁷/5, 22-23, AY/6, 1-3, s.30-32)

tnlglarınñ kirtgünçlüg iligi erdi “Canlıların inançlı
hükümdarı idi” (TT5¹⁸/B, 87-88, s.346.

taki yime şrigupti atlıg bay er erdi “Ve yine Srigupta adlı bir
zengin kişi idi.” (M¹⁹, XIX. Bölüm, 58.? = 88 322/13, s.115)

*t(e)ñriler iligiye inçip m(e)n ol üdte ol ugrurta radnaprabi
atl(i)g kız ertim* “Ey Tanrılar hükümdarı, ancak ben o
zamanda, o vakitte Ratnaprabhâ adlı kız idim.” (AY 186,
III.30b./10-12,s.69)

*neñ (bu kişi) belgülig otgurak tüşinge tegmişlerin ıdı
körtüküm yok erti.* “Asla bu kişilerin belli, kesin cezaya
uğradıklarını hiç gördüğüm yoktu.” (AY/9, 4-6, s.38)

*ol amançnıñ yana kop türlüg körkke meñizke tükellig kamag
kişilerke sevitmiş titik odgurak yaruk yaşuk kamag şastır
bitiglerig bütürü bilmiş san sakış edreminge barçaka ötmüş
udakanışandı atlıg oglı erti.* “O hekimin yine her türlü
güzelliğe sahip, kendisini herkese sevdirmiş, zihni açık,
parlak, ışıltılı bütün tefsir kitaplarını bitirerek (onları)
anlamış, sayı ve hesap ilmine, her şeye vakıf olmuş
Udakanışandı adlı oğlu vardı.” (OB²⁰/1, 17-22, OB/2, 1-2,
s.9-10)

¹⁷ AY: Altun Yaruk

¹⁸ TT5: Türkische Turfan Texte V

¹⁹ M: Maytrisimit

²⁰ OB: Bayagut Oğlu Otaçı Beg Hikâyesi.

tegin kopuzka ertijü uz erti.. “Prens kopuzda son derece mahirdi.” (PK²¹ LXX, c.4, s.61)

yana munta basa bu nom erdininiñ ograyu tüz taplagın sözledükte burhannıñ nom nomlamaklıg iligi erdi.. “Yine bundan sonra bu öğreti cevherini özellikle doğru bir şekilde rıza göstermeyi söylediğinde buddhanın öğreti açıklamaklı hükümdarı idi.” (TT5/B, 85-88, s.346)

ol ödün baranas uluşta bir edgü alp yerçi suvçı bar erti “O sıralarda Benares ülkesinde iyi, cesur kılavuz gemici vardı.” (PK XXIII c.3, s.38) (er- fiili ile)

öñre ödün şakimum burkan nomınta açiti atlıg toyın erdiniz.. “Vaktiyle Şākıyamuni Burkanın dininde Ajita adlı rahip idiniz.” (M, XV. Bölüm, 45. ?=257 321/3-4, s.98-99)

takı yime şakimum burkannıñ inisi nanti atlıg tigin erdi.. “Ayrıca Şākıyamuni Burkan’ın küçük kardeşi Nanda adlı prens idi.” (M, XIX. Bölüm, 57. ? =307 512/10-11, s.114)

arıg baçak baçap teñrike ançolasık kergek erti “Temiz oruç tutarak tanrıya sunmak gerekli idi.” (HU²²II.A/285-287, s.88)

artok erüş erür “Çok kalabalıktır” (HU I.A.1.a./61, s.28)

edgülig dıntarlar ara teñri teñrisi burkanta yigrek yok erür.. “Üstün dindarlar arasında Tanrılar Tanrısı Burkandan daha iyisi yoktur.” (M, XIX. Bölüm, 58. ? = 88 322/34-37, s.116)

töpudeki tört ulug meñilig et’öz erür “Tepedeki dört büyük, ebedî vücuttur.” (T²³/498-499, s.116)

²¹ PK: Prens Kalyānamkara ve Papamkara

²² HU: Huastuanift

²³ T: Ein Uigurisches Totenbuch

*öylüglerniñ arasınta üküşte yeg erür siz*²⁴ “Renklilerin arasında en iyisisiniz.” (AY/VII. Tegzinç, 887-888, s.173)

kértü edgülig edremin ertinju kutlug erür siz “Gerçek iyilik erdeminizle çok kutlusunuz.” (AY/VII. Tegzinç, 878-880, s.172)

ölgülük belgüler bolar erür “Ölümün belirtileri bunlardır.” (T/232, s.76)

er- fiili incelediğimiz metinlerde *cevherî* fiil fonksiyonu ile isim cümlesi kuruluşunda karşımıza çıktı, *er-* fiilinin asıl fiil olarak kullanıldığı şu örnekler dikkat çekicidir:

ol üdüin sarasvați atl(t)g t(e)ñri kızı ol kuvrag arasınta erür erti “O zaman Sarasvati adlı (bir) Tanrıça o cemaat arasında bulunuyordu.” (AY/VII Tegzinç, 343-344, s.130)

yana ol ağızıg yime terk tavrak bütürgülük ermez erti “Sonra o set ağzını da hızlı acele olarak bitirmek olmazdı.” (OB/18, 11-12, s.27)

2.2. İsim unsuru +şahıs unsurunun birlikte kullanılmasıyla kurulan isim cümleleri

İsim unsuru ve şahıs unsurunun birlikte kullanılmasıyla kurulan isim cümleleri Eski Uygur Türkçesinde sık kullanılan isim cümlesi kalıplarındandır. Bu yapıdaki isim cümlelerinin en sık kullanıldığı eser Irk Bitig²⁵ adlı eserdir, diğer eserlerde de

²⁴ Marcel Erdal A *Grammer of Old Turkic* adlı eserinde iki değerli şeyi kıyaslarken kullanılan *yeg* yüklemine de isim cümlelerinin bir formu olduğunu kaydetmiştir, *altun sarigita körö eşiç karası yeg; yürün kümüşde körö ayak tolosı yeg* (HamTouHou 16,13-4).

²⁵ Irk Bitig adlı eserde müstakil yapıda kullanılan 24 isim cümlesi tespit edilmiştir. İsim cümleleri bakımından en zengin eserlerden birisi olan bu eserde müstakil yapıdaki 24 isim cümlesinden 18 tanesi *isim+şahıs unsurunun* birlikte kullanılmasıyla; 2 tanesi *isim +er- cevheri fiiliyle*; 4 tanesi ise *bildirici bağı*

rastlanmakla birlikte diğer isim cümleleri kalıplarına kıyaslandığında yoğun kullanılmadığı dikkat çeker. Eraslan, isim cümlelerinde bildirmenin geniş zamanında yardımcı fiilin (*er-* veya *tur-*) kullanılmayışına daha Eski Türkçe içinde rastlandığına dikkat çekerek isim + şahıs unsuru ile kurulan cümlelere örnekler verir (Eraslan, 1988: 459). Talat Tekin, bu yapıdaki cümleleri *yüklem bağlayıcısı sona alınmış bir zamir* başlığıyla inceler ve şu örnekleri verir: *biz az biz* “Biz azız” (O ön 7); *yaş ben* “Ben gencim” (Uyuk-Oorzak I 3) *tör apa içreki ben* “(Ben) saraya mensup Tör Apa’yım” (Begre I) *bilge tunyukuk aşığ ol, üz ol* “Bilge Tunyukuk fenadır, kötü niyetlidir” (T 34) (Tekin, 2000: 208). Türk, konuyla ilgili olarak şu bilgilere yer verir: “Orhun metinlerinde ana yardımcı fiil olarak yaygın kullanılmasını gördüğümüz *er-* fiilinin, geniş zaman yapısında eritildiğine şahit oluruz. Bilge Tonyukuk kitabesinin giriş cümlesi olan “Bilge Tonyukuk ben” ibaresinin “Bilge Tonyukuk erür ben” olması gerekirken, “erür” eritilmiştir. Bu erime yapının çok eski zamanlara uzandığını göstermek bakımından ilgi çekicidir” (Türk, 2004: 2998). Şinasi Tekin de, *Eski Türkçe* adlı çalışmasında isim cümlelerinde bazen bildiricinin kalktığını yalnız yüklem ismi ve şahıs zaiminin kaldığına şu örneklerle birlikte yer verir: *yrlg men* ‘sefilim, perişanım’, *irak ol, ölüğ ol, togmak ol* vb. (Tekin, 1992: 102).

Biz de *isim + er-ür/tur-ur + şahıs unsuru* yapısında *er-ür* ve *tur-ur* şekillerinden tasarruf edildiğini ve bu sebeple bildirmenin fonksiyonunu şahıs unsurunun yüklendiğini düşünmekteyiz.

olmadan sadece isimlerle kurulmuştur. Her falın sonunda kullanılan açıklayıcı birleşik cümle yapısındaki şu örnekler de dahil edildiğinde *isim + şahıs unsuru* ile kurulan isim cümlesinin en çok kullanıldığı eser olarak İrk Bitig karşımıza çıkar: *Ança bilinler: Edgü ol*. “Öylece biliniz: İyidir.” (IB 1/III, s.19); *Ança bilinler: Anyıg edgü ol*. “Öylece biliniz: Çok iyidir.” (IB 5/XI, s.19); *Ança bilinler: Yablak ol*. “Öylece biliniz: Kötüdür.” (IB 12/IV, s.20); *Ança bilinler: Muñlug ol; anyıg yablak ol*. “Öylece biliniz: Kederlidir, çok fenadır” (IB 22/III, s.21).

Örneklerde de görüleceği üzere fişlediğimiz eserlerde şahıs unsuru olarak ol zamiri, men zamiri ve siz zamirine rastladık²⁶. Diğer zamirlerin bu yapıda kullanıldığına denk gelmedik. İncelenen eserlerde bu yapıdaki isim cümlelerinde “ol” zamirinin kullanım oranı ise diğer zamirlere göre daha yüksektir:

tensi men “Göğün oğluyum” (IB 1/I s.19.)

āla atlıg yol teñri men. “Alaca atlı yol tanrısıyım” (IB 2/I, s.19)

altun kanatlıg talım kara kuş men. “Altın kanatlı, yırtıcı, kara kuşum” (IB 3/I, s.19)

antag küçlüg men. “O kadar güçlüyüm.” (IB 3/III, s.19)

ürün esri togan kuş men. “Beyaz benekli şahin kuşum.” (IB 4/I, s.19)

k(a)m(a)g yer üzekin(i)ñ kutı kıvı öñi meñ(i)zi özi üzüti küçi y(a)ruki tözi yltızı beş t(e)ñri ol “Bütün yeryüzünün kutu, mutluluğu, görünüşü, ruhu, gücü, aydınlığı, esası, kökü beş tanrıdır.” (HU II.A/83-86, s.81-82)

ogluñ kişin ülüglüg ol “Oğlun, prensesin kutludur.” (TT²⁷ II Y 36.1/154-155, s.251)

eken yengen sevinçlig ol “Ablan, yengen sevinçlidir.” (TT II Y 36.1/155, s.251)

yana baştıngı asanki içinte bışrungulug öğretingülüğ alp kılğulug alp bütürgülüğ köngül tüblüg köngül töz-lüg adınçig muñadınçig ağır iş kötüğlerde ang başı süzük kirtgünç köngül ol. “Yine başta olan asamkhyeya içinde

²⁶ Vahit Türk bildirme fonksiyonunda kullanılan bu yapının Kutadgu Bilig’de sık sık “ol” zamirinin kullanılmasıyla gerçekleştiğini belirtir.

²⁷ TT : Türkische Turfan Texte I

öğrenmek için, öğretmek için, cesur olmak için, cesur (şekilde) yerine getirmek için gönül esaslı, gönül temelli olağanüstü, fevkalade ağır işlerde en önce olan saf, inançlı gönüldür.” (TT5/B, 7-10, s.340)

öñdün yınak orunta agati atl(i)g yaşın eligi ol “Doğu yönünde Agati adlı Şimşek Hükümdarı (var)dır.” (AY/VII Tegzinç, 161-162, s.118)

edgü ol “İyidir” (IB 18/VI, s.21)

tört ulug çivlarta belgülüg idiş ol. “Dört büyük Çiu’larda işaretli çömlektir.” (TT II Y 36.7/190-191, s.253)

arığ süzük yig meñilig uluş anta ol. “Temiz, duru, üstün huzur diyarı oradadır.” (ETŞ²⁸/12.metin, s.122)

ol taluy suvı ertinü korkınçığ adalığ ol. “O okyanus suyu aşırı derecede korkunç, tehlikelidir.” (PK XXVI, c.1, s.39)

ogrı tep tedükünüz negü ol. “Hırsız dediğiniz nedir?” (PK LIX, c.2, s.56)

kara aynıñ tokuz yanısı bir y(e)girmisi yme birkerü bolar iki kutlug tapınguluk kününüz ol. “Kara ayın dokuz ve on birinci günü ve birlikte bunlar iki kutlu ve hürmet edilmesi gereken günlerinizdir.” (AY/VII. Tegzinç, 763-766, s.162-163)

kişili t(e)ñrili kuvragıñ ayagın algalı tegimlig siz. “İnsanlı Tanrılı (bu) cemaatin saygısını kazanmaya uygunsunuz.” (AY/VII Tegzinç, 541-542, s.146)

ençgü eseñü köñüllüg siz. “Barış, huzurlu gönüllüsünüz.” (AY/VII Tegzinç, 727-728, s.159)

²⁸ ETŞ: Eski Türk Şiiri

uvut uyat üze çavıkmış atl(ı)g küülüg bilge siz. “Utanmayla ünlenmiş, şan şöret sahibi bilgesiniz.” (AY/VII. Tegziñç, 728-729, s.159)

kiçig teñri kızları tegi çın kertü savlıg siz. “Küçük Tanrıçalar gibi doğru sözlüsünüz.” (AY/VII. Tegziñç, 827-828, s.168)

2.3. İsim unsuru + titir/tetir ile kurulan isim cümleleri

İsim unsuru + titir/tetir ile kurulan isim cümlelerine diğer Tarihi Türk Lehçelerinde rastlanmazken Eski Uygur Türkçesi döneminde rastlanması bu yapının bu döneme has bir kullanım olduğunu göstermektedir ve bu sebeple de ayırt edici bir özelliğe sahiptir. *Titir/tetir* ile kurulan isim cümlelerinin dönem eserlerindeki kullanım oranları da ilgi çekicidir. Örneğin *Irk Bitig*, *Bayagut Oğlu Otaçı Beg*, *Huastuanıft*, *Aç Pars Hikâyesi*, *Çaştani Bey* gibi eserlerde *titir/tetir* ile kurulan isim cümlelerine rastlanmamıştır. Bu yapı ile kurulan isim cümlelerine *Prens Kalyānamkara* ve *Papamkara*, *Altun Yaruk*, *Kuanşi İm Pusar*, *Türkische Turfan Texte*, *Maytrisimit* ve *Totenbuch*, *Eski Türk Şiiri* adlı eserlerde rastlanmıştır. Eraslan bu yapıyı *titir* “denilir” unsuru ile kurulan isim cümleleri başlığıyla incelemiş ve Eski Türkçede isim cümlelerinde bildirmenin geniş zamanının kalıplaşmış *titir* unsuru ile de kurulduğunu belirterek örnek cümlelere yer vermiştir (Eraslan, 1998: 460). Şinasi Tekin isim cümlelerinde bildircinin bazen *titir (ler)* < [ti-t-ir] olduğunu belirterek *nomlar titirler* ‘serlerdir’ örneğini vermiştir (Tekin, 1992: 102). Bu yapıyı Engin Çetin *tetir* (<te-t-ir) *bildirme parçacığı -Dır* (Çetin, 2012: 261); Ahmet Caferoğlu, *titmek*, “1. teberru etmek, başışlamak, 2. adlandırılmak, değerlendirilmek” (Caferoğlu, 2011: 241); İsmail Doğan, Zerrin Usta, *tit-* “1. terk etmek, kabul etmemek, geri çevirmek, vazgeçmek, bırakmak, 2. feda etmek, başışlamak, 3. adlandırılmak, denilmek, -dır/-dir” (Doğan-Usta, 2014: 329); Özlem Ayazlı, *tet-* “1. -Ir ekiyle birlikte: tetir {-Dir} koşaç, copula, 2. denilmek, denmek, diye adlandırılmak” (Ayazlı, 2012:

346); Şinasi Tekin, *tit-* “adlandırılmak, tesmiye olunmak” şeklinde kaydetmişlerdir.

Clauson *tét*-(-d-) için *té-* fiilinin ettirgen şekli olduğunu ve edilgenlik ifade ettiğini belirtir ve anlam olarak da “söylenir, adlandırılır” ifadelerine yer vererek şu örneklere işaret eder: *edgü tétyüük nomlug [ertinig]; tiz yokaru bëlke tegi suv ulug tetir* (Clauson, 1972: 450). Ferruh Ağca da *Budist Türk Çevre Metinlerinde Olumsuzluk ve Yokluk Şekilleri* adlı çalışmasında *titir* yapısı ile ilgili şu bilgilere yer verir: “Tarihi Türk dili alanının diğer alanlarında rastlanılmayan, buna karşılık Manihaist-Budist Türk çevresi metinlerinde yaygın olarak kullanılan olumlu *titir* (<ti-t-ir) ve olumsuz *titmez* (<ti-t-mez) bildiricileri, genellikle *tip titir* kalıp ifade şeklinde tanıklansa da, aynı zamanda bağlı olduğu isim öbeklerini yüklemleştiren bildirici işlevi yüklenmiştir. Büyük bir ihtimalle erken ve klasik dönem Manihaist, Budist Türk çevresi metinlerinde “denilir” anlamıyla çekimli temel fiil işlevinde olan *ti(t)-* fiili, daha sonra “-dXr” anlamlı bildirici işlevi kazanmış olmalıdır” (Ağca, 2010: 164-165). Genellikle *ti-* fiilinin ettirgen çatı eki -t ile oluşturulan gövdesi olarak kabul edilen *tit-* fiili için araştırmacılar “denilir, söylenir, adlandırılır” anlamlarını verirler. Konuyu kapsamlı olarak ele alan Şaban Doğan ve Uluhan Özalan, *Eski Uygurcada Tetir/Titir Cevher Fiili Üzerine* adlı çalışmalarında bu fiil ile ilgili şu bilgilere yer verirler: “Bize göre bu örnekteki -t- ekini “ettirgen çatı ekinin edilgenlik işleviyle kullanılması” olarak kabul etmek yerine doğrudan edilgen çatı eki olarak değerlendirmek gerekmektedir. Kanaatimizce burada üzerinde durulması gereken husus bahse konu ekin edilgenlik eki olarak kullanımına başka örnek olup olmadığıdır. -t-’nin edilgen çatı eki olarak kullanılması Türkçe için az da olsa görülen bir durumdur. *Sevit-* “*sevil-*” (Erdal, 1991: 784), *ukıt-* “*anlaşı-*” (Eraslan, 2012: 314). *Netice itibariyle tetir/titir*’in, *te-* fiili üzerine -t- edilgen çatı eki ve -ir geniş zaman ekinin gelmesi ile oluştuğu açıktır” (Doğan-Özalan, 2013: 255). Çalışmanın devamında

tetir/titir yapısının *er-*, *tur-*, *bol-* fiilleri gibi cevherî fiil kabul edilip edilemeyeceği, dillerin genellikle *ol-*, *mevcut ol-*, *kalkmak* anlamındaki fiilleri cevher fiili olarak kullandığı ve Eski Uygurca dışında hiçbir zaman “*de-*” anlamındaki bir fiilden gelişen cevher fiili yapısı olmadığından hareketle tartışılmış ve şu sonuçlara ulaşılmıştır: “Dil mantığı açısından *de-* anlamlı fiillerin cevher fiili olarak kullanılması mümkündür. Erdal bu durumu “bir şeye...denmesiyle” “bir şeyin...olması” arasındaki doktrin benzerliğiyle izah eder; “bo *tetir kertgünçniñ on törlüg yörügi*” (Erdal, 2004: 325). Bazı çalışmalarda *tetir/titir*’in bir anlam unsuru olarak değerlendirilip “*denir*” şeklinde anlamlandırıldığı görülmektedir. Marcel Erdal’a göre *tetir/tetir* her zaman “*denir*” şeklinde tercüme edilemez, özellikle dinî metinlerde bu unsur kopula işlevine oldukça yaklaşır (bk. Erdal, 2004: 325). Kanaatimizce *tetir/titir*’in sadece Eski Uygurca metinlerde cevher fiili olarak kullanılması bu morfemin kopya olabileceğini düşündürmektedir. Kaynak dilde “*de-*” anlamına gelen bir fiilin cevher fiili işlevi kazandığı ve bu morfemin de Eski Uygurcaya kopyalandığı düşünülebilir. Mandarin Çincesinde cevher fiili olarak değerlendirilen (*jiáo* “*denir*”) yapısının bu noktada fikir verebileceği düşüncesindeyiz. Taranan Manihaist metinlerde çok az görülmesi, Hristiyanlık metinleriyle, din dışı metinlerde bulunmaması da bu unsurun Budist eserlerin Çince’den Türkçeye aktarılırken Eski Uygurcaya kopyalanmış olabileceğini akla getirmektedir” (Doğan-Özalan, 2013: 256-257).

Dönem eserlerinden fişlediğimiz isim cümleleri içerisinde *tetir/tetir* ile kurulan isim cümlelerine şu örnekler verilebilir:

ölüm yaruk yaşuk tedir. “Ölüm parlak, aydınlıktır.” (T/65, s.60)

togmak öçmek törülüg ol ürlüksüz titir. “Meydana çıkmak ve kaybolmak kanununa tabidir.” (ETŞ 9.Metin, s.74)

anın antag titir. “Bu sebeple öyledir.” (TT5/B, 79-80, s.344)

tavgaçça kuanşi im titir. “Çincesi Kuanşi İm'dir.” (KİP/8, s.9)

yene y(e)me kavşiki-y-a alku nom-lar barça töz nom-ka tayak-lığ titir:: “Ayrıca ey Kausika, bütün öğretilerin hepsi esas öğretiye dayalıdır.” (AY 146, III.10b./2-4, s.38-39)

ol tnl(i)g<-niş> tayak bultaçı töz nom yine söz-legülüksüz titir. “O canlımın dayanak bulacağı esas öğretilerde söylenemeyecek olanlardandır.” (AY 146, III.10b./4-6, s.39)

bo dört türlüğ alp tarıkguluk ayıg kılınç-lar-niş yurindeki yine dört türlüğ yig üsdüinkü öğretim-ler titir “Bu dört türlü uzaklaştırılması zor kötü davranışların ilacı da dört türlü daha iyi, üstün derslerdir.” (AY 148, III.11b./19-22, s.40)

bo titir nom tilgen-in evirgü-ke ötüğçi bolmaklıg yig öğretim:: “Budur öğreti tekerleğini çevirmeye ricacı olmaklı daha üstün öğreti.” (AY 161, III.18a./6-8, s.49)

nom buşınıñ yine biş türlüğ yig asıgı bar titir. “Öğreti sadakasının da beş türlü üstün yararı vardır.” (AY 162, III.18b./11-13, s.50)

bo titir kavşiki-y-a dört türlüğ alp tarıkguluk tsuy irinçü ağır ayıg kılınç-larig y(e)me tarkarguluk kitergülik yig başdınkı öğretimler. “Budur, ey Kausika dört türlü, zor, uzaklaştırılması gerekli, günah, kötü, fena davranışları da uzaklaştıracak, giderecek en başta gelen öğretiler.” (AY 175, III.25a./3-7, s.60-61.)

bo nom erdinig eşidteçi tutdaçı bodun-ka kara-ka y(e)me dört türlüğ ulug asıgı tusu <bar> titir .. “Bu öğreti cevherini işitecek, tutacak millete de dört türlü yüce fayda vardır.” (AY 196, III.35b./13-15, s.77)

tiz yokaru bilketgi suv ulug titir. “Dizden yukarı bele kadar su asildir²⁹.” (TT5/A, 4, s.324)

bil yokaru kögüz eginketegi ot ulug titir. “Belden yukarı göğüs, omuza kadar ateş asildir.” (TT5/A, 7-8, s.324)

egin yokaru saç kıdıg-kadeği yil ulug titir “Omuzdan yukarı saç a kadar rüzgâr asildir.” (TT5/A, 10-11, s.324)

saç kılık töpingetegi kök kalık ulug titir “Saçtan ayağa kadar gökyüzü asildir.” (TT5/A, 14-15, s.324)

anın kirtgünç kamağ nomlarını başı titir. “Bu sebeple inanç bütün öğretilerin başıdır.” (TT5/B, 81, s.346)

bu titir kirtgünçniñ on türlüğ yörügi. “Budur inancın on türlü izahı.” (TT5/B, 128-129, s.348)

ançulayu yime karımak iglemekniñ tıtağı üçünü togmak titir.. “Yine bunun gibi ihtiyarlamak ve hastalanmanın sebebi doğmaktır.” (M, XV. Bölüm, 41. 7 = 109 a/2-3, s.93)

öz tözi yaruk tip tidir. “Öz temeli aydınlıktır.” (T/64, s.60)

kacığ atkangu törü bilig köngül birle kavışıp börtmek titir. “Duyu organları, onların nesnelere olan adet (kanun), bilgi, gönül ile birleşip temas etmektir.” (M, XV. Bölüm, 41. 7 = 109 a/50-52, s.95)

anın bo ilinmeksiz atl(ı)ğ d(a)r(a)nı nom kapıgta yeg nom kapıgı yok tetir. “Bu sebeple bu bağlanmama adlı daharani öğreti kapısından daha iyi bir öğreti kapısı yoktur.” (AY/VII Tegzinç, 60-61, s.110)

2.4. İsim unsuru + bol- fiili ile kurulan isim cümleleri

²⁹ Clauson *titir* unsurunu “denir, adlandırılır” olarak kabul eder ve bu cümleyi “dizden yukarı bele kadar suyun ulu olduğu söylenir” şeklinde aktarır.

Eski Uygur Türkçesinde isimleri yüklem yapmak için *er-* ve *tur-* fiillerinin yanı sıra *bol-* fiilinden de yararlanılmıştır. İncelenen metinlerde *bol-* fiili yoğun olarak asıl fiil olarak kullanılmıştır. Tıpkı *er-* ve *tur-* fiilleri gibi bildirme fonksiyonunu üstlendiği cümlelerde *bol-* fiili geniş zaman çekiminde *bol-ur* şeklinde karşımıza çıkmaktadır. *Bol-* fiilinin cevherî fiil olarak kullanımı ile ilgili araştırmacılar birçok dilde cevherî fiilin “olmak” anlamındaki fiillerden geliştiğini vurgularlar. Vahit Türk, dünya dillerinde “var oluş” kavramına yakın olan bir “süreklilik” taşıyan “ol-” anlamlı fiillerin, “ana yardımcı fiil” işlevi üstlendiğini veya şimdiki zaman çekimi üstlendiklerini “ol-” anlamındaki fiillerin Türkçede ve değişik dünya dillerinde “ana yardımcı fiil” olarak kullanılmasının nedenli bir ilişki olduğunu ve söz dizimi ile ilgili olduğunu belirtir ve *bol-* fiilinin Moğolcada benzer bir şekilde Macarca ve Fince de ana yardımcı fiil olarak kullanıldığını örnekendirir (Türk, 2004: 2993-2994). Karaağaç, dillerde ‘varoluş’ kavramına yakın olan ve bir ‘süreklilik’ taşıyan ‘olmak, var olmak, bulunmak’ anlamlı eylemlerin ‘ana yardımcı eylem’ işlevi üstlendiklerini oluş bildiren ana yardımcı eylemin önündeki her şeyin, varlığın da eylemin de; söz ve söz öbeğinin de cümlenin de, aynı değerde olduğunu, çünkü ‘var oluş’ bilgisinin varlık için de eylem veya olay içinde söz konusu olduğunu, ana yardımcı eylem olarak Eski Türkçede ‘*olmak ~ bolmak, ermek, turmak*’ eylemlerinin kullanıldığını, daha sonra da ‘ermek ve turmak’ eylemlerinin kullanım alanlarını genişleterek, Türkçenin ana yardımcı eylemlerini oluşturduklarını belirtmiştir (Karaağaç, 2013: 110-111).

Annemaria Von Gabain, *Eski Türkçe* adlı yazısında *er-* «er-, ulaş-» *bol-* «ol-, tam ol-» ve *tur-* «kalk-» fiillerinin sık sık kullanıldıkları için, tam anlamlarını kaybettiklerini ve muhtemelen tasvîrî yardımcı fiil, sonra tasvîrî fiil ve nihayet gerçek yardımcı fiil durumuna geldiklerini, esas anlamını *er-* en önce, *tur-* ise en sonra kaybettiğini, yardımcı fiilin her şeyden önce bir isme zaman ifadesi vermeye yaradığını kaydeder (Gabain, 1979: 61).

Banguoğlu, *Karmaşık Fiiller* başlığı altında *ermek* durum fiilinin yanibaşında olmak~ *bolmak* oluş fiilinin yine salt fiil olarak Eski Türkçeden beri yardımcı fiil işleyişinde görüldüğünü, olmak fiilinin bir yandan adlara ve sıfatlara gelerek birleşik fiil tabanları meydana getirmekle birlikte bir yandan da cevher fiili eklerine benzer bir tarzda bazı sıfat fiillere gelerek oluş ve kılışın zamanı ve tarzıyla ilgili özellik taşıyan birleşikler yarattığını bu birleşiklere de karmaşık fiiller adının verildiğini belirtmiştir (Banguoğlu, 2007: 482). Jean Deny, *Katmerli veya Yardımcı Fiiller* bahsinde *ol-* yardımcı fiiliyle yapılan katmerli fiillerle ilgili olarak şu bilgilere yer verir: “Bilindiği üzere birtakım kişi kipleri, aslında isim cümlelerinden ibarettir. Bunlarda yüklem olarak bir sıfat-fiil ile bunun ardınca gelen *imek biçimindeki eksiltilmiş bir ek fiil vardı. Yazmışım gibi ki bu yazmışım; yani yazmış olanım yerindedir. Yine bilindiği üzere Türk dilinde *i-* fiilinin çekimi *ol-* fiiliyle tamamlanmaktadır” (Deny, 2012: 437). Özmen, isimlerin üzerine gelerek, birleşik fiiller kuran *ol-* (<*bol-*) yardımcı fiilinin Eski Türkçe döneminden beri, Türkçenin ana yardımcı fiillerinden biri olduğunu, *ol-* fiilinin bu tür kullanımı ile *i-* (<*er-*) fiilinin isimlerin üzerine gelerek onları fiilleştirmesi veya belirli fiil çekim eklerinin üzerine gelerek onlarla birleşik fiil çekimi oluşturması arasındaki yakınlık ve benzerliğin Eski Türkçe döneminden beri sürdüğünü, bu iki fiilin Türkçenin iki ana yardımcı fiili olduğunu belirtir (Özmen, 2000: 1417-1423). Şinasi Tekin, isim cümlelerinde bildiricinin bazen *bol-* fiili bazen de *titir(ler)* olduğunu belirterek *iki türlü bolurlar* “iki türlüdür” örneğini kaydeder (Tekin, 1992: 102). Turan, *Eski Anadolu Türkçesi’nde Ol- Cevherî Fiili* adlı çalışmasında *ol-* fiilinin de *i-* fiili gibi cevherî fiil olarak kullanıldığı örnekler üzerinden *bol-* fiilinin Eski Anadolu Türkçesi döneminde hem bir cevherî fiil olarak isimlerin bildirme teşkillerini yaptığına, hem de birleşik fiil çekimlerinde yer aldığına ayrıntılı bir şekilde yer vermiştir. (Turan, 1999: 269-284). Clauson, *bol-* maddesinde fiilin bir şey haline gelmek manasını kaydederek

er- fiilinin karşıtı olarak bir durum değişikliği ifade ettiğini ve *er-* fiilinin bazen kullanım dışı olduğunda yerinin *bol-* fiili ile karşılandığını kaydeder (Clauson, 1972: 331).

Konuyu ayrıntılı ele alan çalışmalardan birisi de Uluhan Özalan'ın *Türk Dilinin Çağdaş Diyalektlerinde Cevherî Ek Fiil Olarak (B)o(l)-* adlı çalışmasıdır. Özalan, Türk dilinde cevherî ek fiil kategorisinin bir ismi fiil kategorisine aktararak artık o ismin fiilin üzerine gelen ekleri kabul etmesini sağladığını, bu morfolojik dönüşümü yaparken eklendiği ismin anlamına bir müdahalede bulunmadığını, cevherî ek fiille oluşturulan bir fiil biçimi “bir hâlde /durumda ol-, bir mahiyette ol-” şeklinde tarif edilebilecek bir anlama sahip olduğunu, *bol-* fiilinin Türk dilinde bu işlevi yerine getiren cevherî ek fiil şekillerinden biri olduğunu, anlam unsuru olarak *bol-* fiili ile cevherî ek fiil işlevine sahip olan *bol-* şeklinin birbirinden ayrılması gerektiğini, Türk dilinin çağdaş diyalektlerinde cevherî ek fiil olarak *bol-* şeklinin birçok farklı teşkil içinde kullanıldığını belirtir (Özalan, 2014: 28). Ercilasun, *Kutadgu Bilig Grameri Fiil* adlı eserinde Karahanlı Türkçesinde bildirmenin bildirici için hiçbir unsur kullanmadan, «ol» şahıs zamiri ile ve *er-*, *tur-*, *bol-* yardımcı fiilleriyle üç şekilde yapıldığına dikkat çekerek *bol-* fiilinin geçmiş zaman şekli olan «boldı»nın «-dır, -dir» bildirme ifadesi ile kullanılışının dikkat çekici olduğunu «bolur» şeklinin nadir olarak bildirme için kullanıldığını belirtir (Ercilasun, 1984: 49-50).³⁰

³⁰ Konu ile ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Serpil Ersöz, Bildirme Görevli “Olur”un Ahıska Ağzındaki İhtimal İşlevi ve Eski Türkçedeki İzleri, *Türklük Bilimi Araştırmaları*, Sayı: 36, 2014, s.153-167.; Adnan R. Karabeyoğlu, Orhon Yazıtları’nda Bol- ve Er- Fiilleri Üzerine, *Türklük Bilimi Araştırmaları*, S.22, 2007, s.87-100.

İncelediğimiz eserlerde *bol-* fiilinin cevherî fiil fonksiyonunda kullanıldığı pek çok örneğe rastladık. Bu kullanım elbette *er-* fiilinin kullanım oranı göz önüne alındığında oldukça seyrek. Fiilin bildirme fonksiyonunda kullanıldığı cümlelerde geniş zaman *bolur* şekli *-dır, -dir* eki işlevindedir. İncelenen metinlerde daha çok asıl fiil ve yardımcı fiil olarak kullanılan *bol-* fiilinin bazı cümlelerde fonksiyonunu tam ayırt edebilmek pek mümkün olmamakla beraber böyle durumlarda anlamdan hareket ederek fiilin bildirme işlevinde mi yoksa asıl fiil işlevinde mi kullanıldığını tespit etmeye çalıştık. *Bol-* fiilinin Eski Uygur Türkçesinde bildirme yani cevherî fiil fonksiyonunda kullanıldığı örneklerden bazıları şunlardır:

2.4.1. bol- fiilinin cevherî fiil olarak kullanıldığı cümleler:

tört erdinilig kerpiçlerin yapmış yiti kat karımları bolur. “Dört cevherli kerpişlerle örülmüş yedi kat su çukurları vardır.” (M, V. Bölüm, 29=72/5-6, s.78)

tört buluytın adruk körtle sarvaglar bolur. “Dört tarafta ayrı güzel kuleler vardır.” (M, V. Bölüm, 31.12 = 109 447/21-22, s.80-81)

tört buluytın adruk körtle sarvaglar (bo)lur. “Dört tarafta ayrı güzel kuleler vardır.” (M, V. Bölüm, 31. 12 =109 447/21-22, s.80-81)

içdin sıñar tütün tütneyür teg irü belgüler bolur. “İç taraftan duman tüter gibi işaretler, izler vardır.” (T/262-263s. 84)

içdin sıñar sakıg teg irü belgü bolur. “İç taraftan serap gibi iz, işaret vardır.” (T/265, s.84)

altı törlüg bek yarp ornağlıg irü belgüler bolur. “Altı türlü, sağlam, güçlü işaretler, alâmetler vardır.” (T/637-638, s.128)

suv-nuñ tun yiil tutmuş belgü-si sakıg-ka okşatı belgü bolur. “Suyun nefes, rüzgâr tuttuğu işareti seraba benzer işarettir.” (T/641-643, s.128-130)

ol ödte sakınçsız bolur. “O zamanda endişesizdir.” (T/653-654, s130)

içtinki yogaçarı-nuñ köngül-deki belgü-te kök kalıg-ta barır teg bolur. “İçerideki Yogācārya’nın gönüldeki işaretinde gökyüzünde gider gibidir.” (T/671-672, s.132)

öz divay tñri-lrig kök kalıg-ta tolu körmeklerlig irü belgüler bolur. “Kendi Tanrılarının gökyüzünde çok habersizce işaretleri vardır.” (T/720-722, s.136)

kavırası yüz ygrmi tamır bolur. “Toplamda yüz yirmi damar vardır.” (T/369, s.96)

<anı> üçün anın antag bolur. “Onun için böyledir.” (AY 192, III.33b./12-13, s.73)

takı yime edgü aşay küçinte uvutlug uyatlıg bolurlar. “Ayrıca iyi niyet sayesinde edepli, terbiyelidirler”³¹ (M, XIX. Bölüm, 59. ? = 134 368 413 417/7-8, s.117)

alkunuñ altun (küümüşlü)g kurtısları bolur. “Hepsinin altın ve gümüşe benzeyen güzel çehreleri vardır.” (M, XX. Bölüm, 63. son = 84 283/38-39, s.122-123)

saña udruntaçı kişiler ançulayu bolur. “Sana karşı koyacak kişiler böyledir.” (TT II Y 36. 3.7/50-51, s.247)

2.4.2. bol- fiilinin asıl fiil olarak kullanıldığı örnekler

³¹ *takı yime edgü aşay küçinte uvutlug uyatlıg bolurlar* cümlesi “Ayrıca iyi niyet sayesinde edepli, terbiyelidirler” şeklinde Türkiye Türkçesine aktarılıp *bol-* fiili cevheri fiil olarak değerlendirilebileceği gibi, “Ayrıca iyi niyet sayesinde edepli, terbiyeli olurlar” şeklinde de aktarılıp asıl fiil olarak da değerlendirilebilir.

beş yüz koltguçı tegin anta egidti alku meji-lig boltı-lar.
“Beş yüz dilenciği prens orada besledi, hepsi mutlu oldular.”
(PK LXXII, c.2, s.62)

ötrü tegin-niñ bir közi yarudı bütüg tolu boltı. “Bunun üzerine prensin bir gözü parladı, sapasağlam ve dolu oldu.”
(PK A-Or.8212(118)/4-5, s.73)

avıçka kamağ taplamış üçün yerçi boltı. “İhtiyar tamamen onayladığı için kılavuz oldu.” (PK XXVII c.3/XXVIII, c.1, s.40)

bilig sanga eş bolur. “Bilgi sana eş olur” (ETŞ/31. Metin, s.259)

biliglig er bilinge taş kuşansa kaş bolur. “Bilgili insan beline taş kuşansa kaş olur.” (ETŞ/31. Metin, s.259)

edgüli ayıglı iki türlüğ kılınçta ötgürü togum ajunlar belgülig bolurlar.. “İyi ve kötü iki türlü amelden dolayı doğum ve varlık şekilleri zuhûr ederler.” (M, XV. Bölüm, 41. 7 = 109 a/16-19, s.93-94)

*yir suvka sıñmışte etöz (suvka) taş kemişmiş teg ağır bolur*³²:: “Toprak suya sindiğinde vücut taş atmak gibi ağır olur.” (T/42, s.58)

2.5. İsim unsuru +turur(lar) ile kurulan isim cümleleri

Eski Uygur Türkçesinde isimleri yüklem yapmak için kullanılan *er-* *bol-* ve *tit-* (*ti-t-ir*) fiillerinin dışında *tur-* fiili de cevherî fiil fonksiyonunda kullanılmıştır. *Tur-* fiili incelenen Uygur Türkçesi metinlerinde daha çok asıl fiil olarak ve bazı zarf-fiil

³² *yir suvka sıñmışte etöz (suvka) taş kemişmiş teg ağır bolur cümlesi de bol-* fiilinin cevherî fiil mi yoksa asıl fiil mi olarak kullanıldığının çok net olmadığı cümlelerden birisidir. Bu cümle “Toprak suya sindiğinde vücut taş atmak gibi ağırdır” şeklinde de Türkiye Türkçesine aktarılabilir.

ekleriyle yardımcı fiil olarak kullanılmıştır. Cevherî fiil olarak kullanımı seyrekdir. Muharrem Ergin, Eski Türkçede ana yardımcı fiilin önce yalnız *er-* olduğunu, üçüncü şahıslarda da *er-* kullanıldığını, sonradan buna *tur-* yardımcı fiilinin katıldığını, Eski Türkçede üçüncü şahısların *turur*, *tururlar* yardımcı fiilinin aynı fonksiyonla Batı Türkçesine geçtiğini bildirme üçüncü şahısların temelini teşkil ettiğini belirtir (Ergin, 2013: 316). Mustafa Öner, *Genel Türkçede Ekleşen Yardımcı Fiiller* adlı çalışmasında *tur-* fiilinin bildirme işlevi ile ekleşmesi hakkında şu bilgilere yer verir: Eski Türkçede birleşik fiil yapısıyla görülen *agir turur* “ağırdır” gibi örneklerdeki *turur* bağlı morfemi (*tur-ur*) bildirme işlevi taşır. Nitekim dil tarihi içinde *durur >-dur>-dır>-tır*; *-dı>-d>-t* biçiminde ekleşip ses ve şekilce yıpranan morfem geniş zaman bildirme ekidir. Böylece “1. bulunmak, var olmak; 2. yaşamak; 3. kalkmak; 4. durmak, ayakta durmak; 5. hareketsiz kalmak, stop etmek” anlamlarına ulaşan *tur-* fiili, “bulunmak, var olmak” anlamı üzerinden ana yardımcı fiilin geniş zaman çekimine katılmış ve biçimce donuklaşan yeni bir eke yol açmıştır. Esas anlamları üzerinden evrim geçirerek gramer görevi kazanan *er-* “olmak; bol-“olmak”; *kıl-* “kılmak”; *tur-* “durmak” yardımcı fiillerini Eski Türkçenin ilk yazılı belgelerinde bile görmek ilgi çekicidir. İlk anlamı olduğunu tasarladığımız *tur-* “var olmak”; Eski Türk yazı dili başlangıcından beri gramerleşen *er-* “olmak” ile çakışan eş anlamlılığı dolayısıyla çok erkenden ana yardımcı fiil (*cevherî fiil*) gibi isim bildirmesi (*copula*) yapısına katılmıştır” (Öner, 2016: 9-11).

Clauson tarafından da *tur-* fiili durmak, ayakta durmak, hareketsiz durmak olarak kaydedilmiş ve eski tarihlerden itibaren *-u/-ü, -p veya -galı/-geli* zarf-fiilleriyle birlikte farklı anlamlarda daha çok da bir şeyi yapmaya devam etmek anlamında kullanıldığı, geniş zaman şekli olan *tururdan -tur/-dur* şeklinde kısaldığı, başka hiçbir fiilin bildirme eki anlamında kullanılmadığı, *tururun erür* şeklinin yerini alacak şekilde kullanıldığı belirtilmiştir (Clauson,

1972: 529). Kemal Eraslan da, isim cümlelerinde bildirmenin geniş zaman kipinde *er-* fiilinin yerine *tur-* fiilinin kullanıldığını Eski Türkçeden beri birçok lehçe ve şivelerde görüldüğünü, başlangıçta bütün şahıslarda kullanıldığını, sonraları kullanım sahasının daralıp 3. şahıslara inhisar ettiğini belirtir (Eraslan, 1988: 459). Eski Uygur Türkçesi dönemi eserlerinde hem asıl fiil fonksiyonuyla, hem zarf fiil ekleriyle birlikte yardımcı fiil fonksiyonunda kullanılan *tur-* fiilinin 3. şahıslarda *er-* fiili gibi cevherî fiil fonksiyonunda kullanılarak kurduğu isim cümleleri örneklerinden bazıları şu şekildedir:

munçulayu sav turur. “Böyle sözdür.” (AY/7, 14, s.34)

yok kurug emgek tözlüg adalıg turur. “Yokluk, ızdırıp asıllı, tehlikelidir.” (M 3 = 37/3-4, s.39)

okısar m(e)n ol bitig içinte ol künki bizing aştı ölürgüçi ud koyn toñuz başlap tınl(ı)g-lar-nıñ savı turur. “Okuyunca ben, o yazının içinde o günkü bizim ziyafette öldürülen öküz, koyun, domuz başta olmak üzere canlıların sözüdür.” (AY/6, 10-13, s.32)

bilig ulug meñi tözte ornanıp akıgsız meñike tükellig turur. “Bilgi, büyük, edebi kökte yerleşip, akıntısız ebediye noksansızdır.” (T348-349, s.92-94)

yüzlenip amranmak köñülin turur. “Karşı koyup sevmek gönüllüdür.” (T/360-361, s.96)

avduti otura bolup altun çök itişip urmuş teg turur. “Avadhüti ortada olup, altın yemek çubuklarını dizip koymak gibidir.” (T/374, s.98)

ol yme iki şilip kılınmış teg turur. “Yine iki kalkan yapılmış gibidir.” (T/447-448s.114)

ögsiremişte ölgeyşügte ög karında turur. “Kendinden geçtiğinde, ölürken akıl karındadır.” (T/567-568, s.124)

üze on kat kök asra sekiz kat yer beş t(e)ñri üçün turur. “Yukarıda on kat gök, aşağıda sekiz kat yer beş tanrı içindir.” (HU II.A/80-82, s.81-82)

kişin bosuşlug kadgulg turur. “Prensesin sıkıntılı, kaygılıdır.”(TT II Y 36.4/216-217, s.254)

2.5.1.tur- fiilinin asıl fiil olarak kullanıldığı örnekler

ötrü edgü ögli tegin yokkaru turdı. “O zaman İyi Düşünceli Prens ayağa kalktı.” (PK LX, c.2, s.56)

ünjürlerte ögüzte arata yme turur siz. “Mağaralarda, ırmakta, ortada da durursunuz.” (AY/VII. Tegzinç, 745-746, s.161)

üze tuman turdı, asra toz turdı. “Yukarıda sis yükseldi, aşağıda toz kalktı.” (IB 15/1, s.20)

2.5.2. tur- fiilinin zarf-fiil ekleriyle birlikte yardımcı fiil olarak kullanıldığı örnekler

berü yanısınta (sansız s)akışsız kişilerniñ (boy)unları bokagu-lug iligleri adakları b(e)klig savların ayıtu öteklerin adırtlayu turur(lar.) “Beri yanda sayısız kişilerin boyunları bağlı, elleri ayakları bağlı, sözlerini söyleyerek, suçlarını ayırarak duruyorlar.” (AY/12, 15-20, s.44)

yıtu yıparı bura turur. “Güzel kokusu, anberi kokup durur.” (TT II Y 36. 7/193, s.253)

arşlanlı barslı bürili uzatı kavzadu turur siz. “Arşlanlı, parşlı, kurtlu sürekli kuşatarak durursunuz.” (AY/VII. Tegzinç, 754-755, s.162)

2.6. Bar ve yok adları ile kurulan (bildirme unsurunun kullanılmadığı) isim cümleleri

Eski Uygur Türkçesinde sık karşılaşılan isim cümlesi kuruluşlarından birisi de varlık ve yokluk ifade eden *bar* ve *yok* adları ile kurulan isim cümleleridir. Bu kuruluşta *bar* ve *yok* bildirici olmadan kullanılır. Metinlerde *bar* ve *yok* adlarının *bar erür, yok erür; bar titir, yok titir, bar ol* (nadir); *bar bol-* (nadir); *yok tur-* (nadir) şeklinde kullanımlarına da rastladık. *Bar* ve *yok* adlarının bildirici unsuru olmadan kullanıldığı cümlelerde birçok araştırmacının da belirttiği gibi bildirme unsurunun kısaldığını, bildirme unsurundan tasarruf edildiğini düşünüyoruz. Şirin, isim bildirmelerinde yüklemi sağlayan *er-* yardımcı eyleminden tasarrufa gidilmesinin daha yazıtlar döneminde gerçekleştiğini belirterek şu örnekleri verir: *türk kagan ötügen yış olursar ilte buş yok* “Türk kağanı Ötüken Yış’ta oturursa yurttaki sıkıntı yok.” (KT G3: BK K2) *buşum yok* “sıkıntım yok” (1. Del Uul 1) (Şirin, 2015: 67). Talat Tekin de, yüklem adları *bar* “var” ve *yok* “yok”un genellikle bağlayıcısız olarak kullanıldığını örneklerle incelemiştir (Tekin, 2000: 209). Eraslan, *bar* ve *yok* unsuru ile kurulan isim cümleleri ile ilgili şu bilgileri verir: “İsim ve sıfat gibi kullanılan *bar* ve *yok* kelimeleri faile isnad edilen özelliğin, durumun bulunduğunu veya bulunmadığını ifade ederler. *Bar* kelimesinin yüklem ismi olarak Eski Türkçe’de kullanılışı şöyledir: 1. *bar+er-* şeklinde, 2. *bar+bol-* şeklinde, 3. *bar+titir* şeklinde 4. *bar +Ø* şeklinde; *yok* kelimesinin Eski Türkçe’de yüklem ismi olarak kullanılışı da şöyledir: 1. *yok+er-* şeklinde, 2. *yok+tur-* şeklinde, 3. *yok+Ø* şeklinde” (Eraslan, 1988: 457-467). Gabain, *bar* “var”, *yok* “yok” ve *kergek* “gerek” aslında normal isimlerdir, fiil olarak kullanmak için bunlar *er-*, nadiren de *bol-* ile birleştirilir, der (Gabain (Akt. Akalın), 2007: 89).

Erdal, isim cümleleri bahsinde isim cümlelerinin bir başka çeşidi de *bar* ve *yok* ile yapılr diyerek şu örnekleri verir: “*bay yme bar, yok çıgay yme bar* (KP 6,1); *mini için emgenteçi kim erser yok* (U IV c152); *azu bo savımda igid bar gu?*” (Erdal, 2004: 417). Ağca, Tarihsel Türk dili metinlerinde *ba:r* ve *yo:k* sözcüklerinin,

varlık ve yokluk ifade eden cümle tiplerinin iki temel işaretleyicisi olduğunu, Eski Türk dilinin isim ile sonlanan sözdizimsel yapıyı gramerleşmiş *erür*, *turur*, *bolur*, *titir* işaretleyicileri ile olumlu, *ermez* işaretleyicisi ile de olumsuz olarak sonlandırmışken, bu tür yapıların varlık ve yokluk ifadeli sonlamaları için gramerleşmiş “var, mevcut” temel anlamlı *ba:r* ile “yok, mevcut olmayan” temel anlamlı *yo:k* sözcüklerini kullandığını, Köktürkçe’de *ba:r* ve *yo:k* sözcüklerinin geniş/şimdiki zamanı karşılayan ifadelerde isim öbeğini tek başlarına işaretlediklerini, buna karşılık başka bir zaman dilimine ait ifadelerde ise *er-* yardımcı fiili ile birlikte işaretlendiğini, *ba:r* ve *yo:k* sözcüklerinin “varlık ve yokluk” ifadesi ile isim öbeklerini tek başlarına yüklemleştirebildiklerini, bunun Manihaist Uygur metinlerinde de görüldüğünü belirtir ve Türk dilinin erken dönemine ait metinleri ile DLT dahil olmak üzere ağız özelliklerinin baskın olduğu metinlerde isim ile sonlanan söz dizgelerinin şimdiki zamana ait varlık ve yokluk ifadelerinde sadece *ba:r* ve *yo:k* sözcüklerinin kullanılmasının, buna karşılık daha sonraki metinlerde aynı zamana ait varlık ve yokluk ifadelerinde işaretleyicilerin *erür*, *bolur*, *turur*, *titir*, *ol* gibi ayrıca bildiriciler ile genişlemesinin, sözcüklerin gramer işaretleyicisi görevinin ilk evresinde olduklarını gösterdiğini kaydeder (Ağca, 2015: 95-96). Clauson, Kaşgarlı’nın da tanımladığı gibi sözcüğün “var oluş, mevcudiyet veya bir yerde bulunma” anlamına geldiğini *bar* sözcüğünün *yok* sözcüğünün zıddı olduğunu ve neredeyse daima bir cümlenin yüklemi olduğunu, öznenin belirtildiğini veya kastedildiğini, zaman veya kip hali gerektiğinde *er-* yardımcı fiili veya benzeri ile desteklendiğini kaydeder. *Yok* sözü için de *yo-* fiilinden *yok* isminin türediğini, çeşitli kullanımlarının olduğunu, tıpkı *bar* gibi cümlenin yüklemi olduğunu, zaman veya kipe ihtiyaç duyulduğunda *er-* ve benzeri ile desteklendiğini, ara sıra “bir şeye sahip olmayan” anlamında genellikle başka sıfatlarla kullanıldığını belirtir (*yok* *çıgay*, *yok* *yodun* vb.) (Clauson, 1972: 353/895).

İncelediğimiz metinlerde *bar* ve onun zıddı olan yokluk bildiren *yok* sözünün bildirici olmadan kullanıldığı örneklerden bazıları şunlardır:

2.6.1. *bar* sözü ile (bildirici olmadan) kurulan isim cümleleri:

takı yime tebrençsiz turmuş atlıg boşgutsuz tınlıg bar. “Ayrıca sarsılmadan ayakta duran adlı öğrenmeyen bir canlı var.” (M 2.12 = 4a 414/16-18, s.42)

tüpinte ol’ukma ölmeki bar. “Sonunda insanın yine şu ölmesi var.” (ETŞ/5.Metin, s.24)

tünerig tamuka tüşmeki bar. “Karanlık cehenneme düşmesi var.” (ETŞ/5.Metin, s.24)

takı yime tebrençsiz turmuş atlıg boşgutsuz tınlıg bar. “Ayrıca sarsılmadan ayakta duran adlı öğrenmeyen bir canlı var.” (M 2. 12 = 4a 414/16-18, s.42)

koşavardi şasdirta şöşlemişi bar. “Koşovrtti Şāstra’da anlatılmışı var.” (T/79, s.60)

mundag iki ygrmi törlüg tüp ılıtız kergeklig tamgaklarda ulug bahşı naropa-ning yarlıkamış-ı bar. “Bu şekilde on iki türlü esas, gerekli talimatlarda büyük üstad Nādapāda’nın buyruğu var.” (T/620-623, s.128)

emgek bar. “Eziyet var” (TT II Y 36.12-3/19, s.245)

kadgu bar “Sıkıntı var” (TT II Y 36.12-3/20, s.245)

iltin kantın bosuş bar. “Ülkede, hükümdarda kaygı var.” (TT II Y 36. 3.-7-9/59-60, s.247)

etüzüñ tegre ada bar. “Bedenin etrafında tehlike var.” (TT II Y 36. 3.-7-9/60-61, s.247)

tag içinte iki yek bar. “Dağ içinde iki şeytan var.” (TT II Y 36. 3.-7-9/62-63, s.247)

il içinte tevlig kürlüg buryug bar. “Memleket içinde hilekâr buyruk var.” (TT II Y 36. 3.-7-9/63-64, s.247)

altunug adırtlagulug blgü bar. “Altını ayıracak işaret var.” (TT II Y 36. 3.9-10/70-71, s.247)

tüdüşgülig emgek bar. “Savaşta eziyet var.” (TT II Y 36. 3.9-10/72, s.247)

adın kişlertin tıdıg bar. “Yabancı kişilerden engel var.” (TT II Y 36.4/213-214, s.254)

yad kişilertin yağı bar. “Yabancı kişilerden düşman var.” (TT II Y 36.4/214-215, s.254)

beş törlüg ada bar. “Beş türlü tehlike var.” (PK VVII, c.1, s.35)

suvda suv öñlüg taglar bar. “Suda su renkli dağlar var” (PK XVII, c.1, s.35)

ol lenhua sayu birer agulug yılan bar. “O lotus çiçeklerinin her birinde birer zehirli yılan var.”(PK XXXVII/XXXVIII/XL, s. 45-46)

2.6.2. bar+ er- yapısındaki isim cümleleri

tözi yürekniñ üç törlüg ornanıp turguluk yañ-ları bar erür. “Yüreğin esasında üç türlü yerleşip duracak nizamları vardır.” (T/803-804, s.142)

töpüdeki ulug meñilig tilgente otuz iki tamurlar bar erür. “Tepedeki büyük ebedî tekerlekte otuz iki damar vardır.” (T/398-400, s.102)

ol tamırlar yumkı bir yalıñuz kişite tükel bar erür. “O damarların hepsi bir tek kişide eksiksiz vardır.” (T/435/436, s.110)

tözi yüreknin üç törlüg ornanıp turguluk yañ-ları bar erür. “Yüreğin esasında üç türlü yerleşip duracak nizamları vardır.” (T/803-804, s.142)

töpüdeki ulug meñilig tilgente otuz iki tamırlar bar erür. “Tepedeki büyük ebedi tekerlekte otuz iki damar vardır.” (T/398-400, s.102)

ol tamırlar yumkı bir yalıñuz kişite tükel bar erür. “O damarların hepsi bir tek kişide eksiksiz vardır.” (T/435/436, s.110)

körklüg körksüz körkünüz alku tükel bar erür. “Güzel, çirkin görünüşünüz, hepsi eksiksiz vardır.” (AY/VII. Tegzinç, 738-739, s.160)

ol ödün baranas uluşta bir edgü alp yerçi suvçı bar erti. “O sıralarda Benares ülkesinde iyi, cesur kılavuz gemici vardı.” (PK XXIII c.3, s.38)

ötrü ol yer suv irşü teñri bar erti. “O zaman o ülkede bilge bir Tanrı vardı.” (PK LIX, c.1, s.56)

2.6.3. bar+ titir/tetir yapısındaki isim cümleleri

nom buşının yine biş türlüg yig asıgı bar titir. “Öğreti sadakasının da beş türlü üstün yararı vardır.” (AY 162, III.18b./11-13, s.50)

yene y(e)me bo nom-ug nom-ladaçı toyınlarka dıntarlarka y(e)me tört türlüg ulug asıgı tusu <bar> titir. “Ayrıca bu öğretiyi açıklayacak rahiplere, seçilmişlere de dört türlü yüce fayda vardır.” (AY 196, III.35b./1-3, s.76)

*bo nom erdinig eşidteçi tutdaçı bodun-ka kara-ka y(e)me
tört türlüg ulug asıg tusu <bar> titir ..“Bu öğreti cevherini
işitecek, tutacak millete de dört türlü yüce fayda vardır.”
(AY 196, III.35b./13-15, s.77)*

2.6.4. bar ol yapısındaki isim cümleleri

bağışı ne teg bar ol “İpleri nasıl ? Vardır” (IB 18, s.21)

2.6.5. bar+bol- yapısındaki isim cümleleri

*kılınçlı tuymaklı tıltagında ed öñ ötrü bar bolur. “Amel ve
idrak sebebiyle var olur.” (Bewusstseinslehre, 367, 11-12)
(ERASLAN 1988: 462)*

2.6.6. yok sözü ile (bildirici olmadan) kurulan isim cümleleri:

*közün içinte küg yok. “Gözünün içinde sefalet yok.” (TT II Y
36. 8/ 144-145, s.251)*

*köñülün içinte kadgu yok. “Gönlünün içinde sıkıntı yok.”
(TT II Y 36. 8/ 145, s.251)*

*kop işing tapıngça korı yok. “Bütün işin arzuna göre zarar
yok.” (TT II Y 36. 8/ 148, s.251)*

*yok artdaçı siznite. “Yok sizden daha üstünü.” (AY/VII
Tegzinç, 772, s.163)*

*sansarta irinç mini teg sakınsar erti kim me yok.
“Samsara’da benim gibi bir cefakârı düşünecek bir kimse
bile yok” (ETŞ/17. Metin, s.174)*

*meniñ ıdı korkınçım ayınçım yok. “Benim hiç korkum yok”
(AY 609/8, s.74)*

*öñi adırılmaklıg bosuşum yme yok. “Ayrıca ayrılmak
kederim dahi yok” (AY 609/8, s.74)*

2.6.7. yok+er- yapısındaki isim cümleleri

edgölüg dıntarlar ara teñri teñrisi burkanta yigrek yok erür.
“Üstün dindarlar arasında Tanrılar Tanrısı Burkandan daha iyisi yoktur.”(M, XIX. Bölüm, 58. ? = 88 322/34-37, s.116)

neñ (bu kişi) belgölüg otgurak tüşinge tegmişlerin ıdı körtüküm yok erti. “Asla bu kişilerin belli, kesin cezaya uğradıklarını hiç gördüğüm yoktu.” (AY/9, 4-6, s.38)

2.6.8. yok +titir/tetir yapısındaki isim cümleleri

anın bo ilinmeksiz atl(ı)g d(a)r(a)nı nom kapıgta yeg nom kapıgı yok tetir “Bu sebeple bu bağlanmama adlı daharani öğreti kapısından daha iyi bir öğreti kapısı yoktur.” AY/VII Teginç, 60-61, s.110)

2.6.9. yok+tur- yapısındaki isim cümleleri

bu emgekimtin ıdı ozgum kutrulgum yok turur. “Bu eziyetimden kurtulmanın kesinlikle imkânı yoktur” (Suv. 610, 12-14) (Eraslan, 1988: 463).

2. 7. Bildirme unsurunun kullanılmadığı isim cümleleri

Eski Uygur Türkçesi metinlerinden hem Budist hem Manihaist metinlerde karşılaşılan bir isim cümlesi yapısı da yüklem adının tek başına kullanıldığı hiçbir bildirme unsuru ile desteklenmediği bu kuruluştur. Bu yapıda muhtemelen bildiriciden tasarrufa gidilmiştir. Eraslan, isim cümlelerinde bildirmenin geniş zamanında yardımcı fiilin (*er-* veya *tur-*) kullanılmayışına daha Eski Türkçe içinde rastlandığına dikkat çeker ve bu tarz cümleleri *er- fiilinin düşmesi ile oluşan isim cümleleri* başlığı altında inceler (Eraslan, 1988: 459). Talat Tekin de, *Ad Asıllı Yüklem* bölümünde bu tarz cümleleri *Bildiricisiz Yüklem* başlığıyla inceler ve şu örnekleri verir: “*küreg sabı antag* ‘Kaçağın sözleri şöyle (idi)’ (T 9); *üç küreg kişi kelti, sabi bir* ‘Üç kaçak kişi geldi, sözleri aynı

(idi)'; *yaylağım ötüken kuzi* 'Yaylam Ötüken dağlarının kuzeyi(dir)' (Tar. B5); *kamuş ara başım* 'Kamışlar arasında başım' (IB 10) (Tekin, 2000: 208-209). Tıpkı yukarıda bahsettiğimiz bar ve yok adlarının hiçbir bildirici bağı olmadan tek başlarına yüklem adı olmaları gibi burada da doğrudan bir isim ve isim soylu kelimenin aynı şekilde yüklem ismi olması söz konusudur. İncelenen metinlerde özellikle *teg* "gibilik, benzerlik" edatının kullanıldığı isim cümlelerinde ve *üçün* edatının kullanıldığı isim cümlelerinde bildiricinin kullanılmadığı örneklerin ağırlıkta olduğu görüldü, *teg* edatının *teg+turur*, ve *teg+bolur* ve *teg + erür* yapısında yüklem ismi olarak kullanıldığı cümlelere de rastlanıldı. Herhangi bir ismin, sıfatın ve bahsettiğimiz *teg* ve *üçün* edatının bildirici bağı olmadan kullanıldığı örneklerden bazıları şunlardır:

yeri kumu alku kümüş "Yeri, kumu tamamen gümüş." (PK XXXVI, c.3, s.44)

miş miş tümen yol yaruk "On binlerce yol parlaktır." (TT5/A, 30-31, s.326)

ol yme m(a)harate elig han ertinü ulug bay barımlıg tsañları ağılıgları ı tarıg ed tavar üze tolu alp atım süülüg küçiñe tükellig "O Mahāratha hükümdar son derece ulu, zengin ambarları, hazineleri ekin, mal, mülk ile dolu, cesur ordusunun gücü eksiksiz(dir)." (AB 607/10-14, s.73-74)

kamuş āra başım. "Kamışlar arasında başım." (IB10/II, s.20)

üzeliksiz yiğ üsdünki. "Aralıksız, daha iyi, en üstteki." (T/244, s.78)

tigli <üklimek> üklimek üze soltın sıñar-kı lalana-nıñ içinde "Damla damla çoğalmak ile sol taraftaki (skr.) Lalanā'nın içindedir." (T/499-501, s.116)

kañ atanıñ yürüñ tigli. "Ata babanın beyaz damlasıdır." (T/957, s.158) BİC

ak kışın az. “Ak kışın az(dır).” (TT II Y 36.1/159, s.251)

kişi ara edgülig yolun alp. “İnsanlar arasında iyilik yolun güçtür.” (TT II Y 36.1/160, s.251)

ol bodisavat erinç. “O bir Bodhisattva heralde.” (PK XLV, c.1, s.49)

2.7.1. için edatının bildirici bağı olmadan kullanıldığı isim cümleleri

una kirtgünc kösüşke tayak bolmakı öz-e bu munça edgü nomlar büter için. “Şimdi inanç isteğine destek olmak, bu kadar iyi öğretileri tamamlamak içindir.” (TT5/B, 80-81, s.344-346)

yolta yaruk yaşuk bışurunmatuklar töz yaruk yaşukug bilmez için. “Yolda parlak, aydınlıkgerçekleştirilenler parlak aydınlığı bilmedikleri içindir.” (T/76-77, s.60) BİC

öñre ünmiş bolmak etözlüg alku indrika tükellig için. “Önce yükselmiş olmak vücutlu bütün İndriya’ya eksiksiz olmak içindir.” (T/79-81, s.60-62) BİC

2.7.2. teg edatının bildirici bağı olmadan kullanıldığı isim cümleleri

anta ötrü badari bramn kentü evinte (o)luru kök kalıkda kalır teg “Bu sırada Badhari Brahman kendi evinde oturup mavi gökyüzünde durur gibidir.”(M I. Bölüm, 10 = 49 154/8-10, s.55)

Közünüki ne teg? “Penceresi nasıl?” (IB 18/III, s.21)

Bağışı ne teg? “İpleri nasıl?” (IB 18/VII, s.21)

Egni ne teg? “Çatısı nasıl?” (IB 18/V, s.21)

töpüdeki tidim pisak teg. “Tepedeki taş, çelenk gibi.”
(T/243-244, s.78)

kök kalıgtın ulug törlüg tag kaya tüşmiş yimrülmiş teg
“Gökyüzünden büyük, türlü türlü dağ, kaya inmiş, çökmüş gibidir.” (T325/326, s.90)

birerleri tamur yumkı yıp teg “Her bir damar iplik gibidir.”
(T/433, s.110)

birerleri taramış saç yumuk teg “Bazıları taranmış saç, düğüm gibidir.” (T/434, s.110)

2.7.3. teg edatının *teg + erür / teg + turur/ teg + bolur* yapısında kullanıldığı isim cümleleri

alku kızlar arasın̄ta tag basgukı teg erür siz “Bütün kızlar arasında dağ zirvesi gibisinizdir.” (AY/VII. Tegzinç, 822-824, s.167)

yertinçünüñ iyesi teg erkliglerniñ arasın̄ta linhua çeçek teg erür siz “Yeryüzünün sahibi gibi güçlülerin arasında nilüfer çiçeği gibisiniz.” (AY/VII. Tegzinç, 793-795, s.165)

ol ögrünç[ümǖz] tüketi sözlegü teg ermez “O mutluluğumuz tamamıyla anlatılacak gibi değil.” (HU I.A.1.a/54-55, s.28)

içtinki yogaçarı-nıñ köngül-deki belgü-te kök kalıg-ta barır teg bolur. “İçerideki Yogācārya’nın gönüldeki işaretinde gökyüzünde gider gibidir.” (T/671-672, s.132)

avduti otura bolup altun çok itişip urmuş teg turur “Avadhüti ortada olup, altın yemek çubuklarını dizip koymak gibidir.” (T/374, s.98)

ol yme iki şilip kılınmış teg turur “Yine iki kalkan yapılmış gibidir.” (T/447-448s.114)

inçe kaltı arıg turug linhua çeçek turur teg “Şöyle ki arı, saf nilüfer çiçeği gibidir” (AY/VII. Tegzinç, 880-881, s.172)

2. 8. +mİş/+gAll kergek/ kergek yapısındaki isim cümleleri

Eski Uygur Türkçesinde sık kullanılan *+muş kergek/ +gAll kergek/ kergek* yapısındaki isim cümleleri aynı zamanda gereklilik ifadesi taşıdığı için birçok araştırmacı tarafından fiil çekimi içerisinde değerlendirilmiştir. Bazı araştırmacılar ise ne isim cümlesi ne fiil cümlesi bahsinde *kergek* > *kerek* > *gerek* ile kurulan cümlelere yer vermemişlerdir. Genellikle çalışmalar *gerek* kelimesi ile kurulan cümlelerin alabildiği ögeler veya gereklilik dışında bu yapıdaki cümlelerin tahmin, olasılık, istek, gelecek zaman vb. ifade etmesi ile ilgilidir. Özmen, konuyla ilgili olarak *Türkçenin Sözdizimi* adlı eserinde *Gerek İle Oluşturulan Fiil Soylu Yüklemler* başlığı altında şu bilgilere yer verir: “Başlangıçta, *kergek*, *kerek* veya *gerek* isim cümlesinin yüklem ismi, kendisinden önce gelen, isim-fiil, sıfat-fiil veya kip eki almış unsurların ise özne konumunda bulunduğu, sonradan kalıplaşarak fiillik oluşturdukları anlaşılmaktadır: *olsar kergek +turur* > *bolsa gerek* > *olsa gerek* “olmalı”. İsim cümlelerinin belirgin özelliği nesne almamalarıdır. Oysa bu tür cümlelerde nesne bulunmaktadır. Bunun için, *gerek* ile kendisinden önce gelen *-a/-e*, *-sa/-se*, *-mak/-mek* eklerinden birini almış fiil unsurunun birlikte düşünülmesi gerekmektedir. Ayrıca fiil unsuru+ *gerek* biçiminde oluşturulan fiil şekilleri, anlam ve söz dizimi açısından değerlendirildiğinde bunların *-malı/-meli* gereklilik eki karşılığında kullanıldığı dolayısıyla, yüklemi fiil unsuru +*gerek* biçiminde oluşturulan cümlelerin fiil cümlesi olduğu anlaşılmaktadır. Bu tür cümlelerin isim cümlesi kökenli olmaları ve *vermek gereksin* türündeki yüklem, bu cümlelerin fiil cümlesine dönüşmüş cümleler olduğu gerçeğini değiştirmez” (Özmen, 2013: 10-12). Karademir, *Türkçede İsim Cümlesi ve Alabildiği Ögeler Üzerine* adlı çalışmasında araştırmacıların –

mAktA+kişi eki, -mAk gerek/lazım, -mA + iyelik eki +gerek/lazım, -mAk zorunda/mecburiyetinde +kişi eki gibi birimlerle kurulu yüklemelerin mahiyeti konusunda ayrılığa düştiklerini, tartışma konusu bu yüklemlerde bir görüşe göre, yüklem parçasını teşkil eden *gerek, lazım, zorunda, mecburiyetinde* gibi sözlerin isim cinsinden sözler olup ek-fiille yüklemleştiklerinin belirtildiği, aslında bu yapıların bir dil bilgiselleşme süreci yaşamakta olduğu, bu bakımdan söz konusu yapıların bir kip (gereklilik kipi/kalıbı) özelliği gösterdiğini ve bu kiplerle kurulu yüklemelerin fiil kategorisinde değerlendirilmesinin de bir seçenek olabileceğini belirtir (Karademir, 2015: 206-217).

Gerek ile kurulan cümlelerin fiil kategorisinde değerlendirilmesinin bir başka sebebi de isim cümleleri nesne alamazken gerek ile kurulan cümlelerin nesne almasıdır. Hikmet Dizdaroğlu, ad cümlelerinde genellikle nesne yoktur, ancak yüklemi geçişli çatıdaki eylemsilerden ya da *var, yok, gerek değil, lazım* sözcüklerinden oluşan ad cümleleri nesne alabilir, der (Dizdaroğlu, 1976: 385). Dizdaroğlu'nun gerek ile kurulan yüklemeleri ad cümlesi saydığı anlaşılıyor. Aynı şekilde Şükrü Haluk Akalın, cümle başı edatlarıyla kurulu isim cümleleriyle ilgili bir çalışmada, *Madem en sonunda cihandan gitmek gerek* örneğini verir (Akalın, 2000: 61). *Türkçede Gereklilik Kipi* adlı çalışmada konuyu ayrıntılı bir şekilde ele alan Oruç Aslan Birsnel, konuyla ilgili olarak şu bilgilere yer verir: “Bugün fiil+malı+şahıs eki yerine kullandığımız ‘fiil+mastar + iyelik ekleri gerek/lazım’ yapısını Türkçede nereye oturtabiliriz? Bu şekillere günümüze kadar olduğu gibi isim cümlesi gözüyle mi bakacağız, yoksa ‘fiil+makta+bildirme ekleri’ kalıplaşmasına yeni bir şimdiki zaman çekimi dediğimiz gibi, bu şekilleri de farklı bir gereklilik çekimi olarak mı kabul edeceğiz? Yüklemeleri gerek, lazım, zorundayım, şart, mecburum gibi sözcüklerle kurulan cümleler şimdilik isim cümlesi, gerek- fiilinin çekimli şekilleriyle diğer

sözcüklerin, ek eylemli şekilleri fiil cümlesi olarak alınmalıdır” (Birsal, 2007: 1256-1257).

Ağca, Eski Türk dili alanında fiillerin gereklilik ifadesinin bir takım ekler vasıtasıyla yerine getirildiğini, isimlerin ya da isim öbeklerinin gereklilik ifadesinin *kergek* sözcüğü ile karşılandığını, Budist Türk çevresi metinlerinde isim+*kergek* şeklinin, isim cümlelerinin olumlu gereklilik çekimini karşıladığını, bu kalıpla ifade edilen gereklilik çekim kategorisinin aynı zamanda isimler, isim öbekleri ya da isim cümlelerinin olumsuzluk şekli olan ermez işaretleyicisi ile olumsuzlaştırıldığını, Türk dilinde gereklilik ifadesinin *kergek* sözcüğünün farklı söz dizimsel yapılarla kullanılmasıyla ortaya çıktığını, daha sonra başka şekillerle değişerek ya da genişleyerek fiil çekim kategorisini karşılamak üzere de kullanılmaya başlandığını belirtir (Ağca, 2010: 41-42). Marcel Erdal da, isim cümlesi başlığı altında gereksinim ifadesinden bahsederken *-gUUK* ekine yer verdikten sonra gereksinim ifade etmenin diğer yaygın yolunun ad yüklemi olan *kergek* sözü olduğunu belirtir ve *kergek* ile kurulmuş ad cümleleri örnekleri verir (Erdal, 2004: 413). A. Von Gabain da *bar* “var”, *yok* “yok” ve *kergek* “gerek” sözlerinin aslında normal isimler olduğunu, fiil olarak kullanılmak için bunların *er-*, nadiren de *bol-* ile birleştirildiğini belirtir (Gabain (Akt. Akalın), 2007: 89). Biz çalışmamızda *kergek* ile kurulan cümleleri isim cümlesi olarak kabul etmenin daha uygun olduğunu düşündük. *Kergek* sözünün gereksinim ifadesinden dolayı, gereklilik kipi için kullanılmış olması sözcüğün bir isim olduğu ve ad yüklemi oluşturduğu gerçeğini değiştirmez. *Kergek* ile kurulan cümlelerin olumsuzluk şekilleri için *er-* cevherî fiilin kullanılması da düşüncemizi destekler niteliktedir. Eski Uygur Türkçesi metinlerinde taradığımız metinlerde *kergek* sözü *+mış* ve *+galı* partisip ekleriyle ve tek başına kullanılmıştır:

bu nom erdinig boşgungalı, tutgalı, okıgalı, okıtgalı, bitigeli, bititgeli öğretiğ kılgalı k(e)rgkek. “Bu yasa cevherini öğrenmek, tutmak, okumak, okutmak, yazmak, yazdırmak, öğretmek gerek.” (AY/24, 15-17, s.68)

amtı bu nomlug savag badarı bramnuş e(v)inte ukmuş kergek.. “Şimdi bu öğreti sözünü Badhari Brahmanın evinde tasavvur etmek gerek.” (M. II. Bölüm/1=135/2-3, s.62)

takı ne ayutmuş kergek.. “Daha ne söylemek gerek.” (M, XIX. Bölüm, 58.? = 88 322/41, s.116)

anın bu nom erdinig çinkirtü süzük kirtgünç köñül öze aymuş ağırlamış kergek. “Onun için bu yasa cevherini hakiki, temiz, imanlı gönülle söylemek, saygı göstermek gerek.” (AY/24, 22-24, s.68)

sva uz-ak urmuş krgkek “Suya uzak koymuş gerek.” (TT5/A, 11-12, s.324)

yorüñ yipin öñlüğ yaruk yaşuk alkudın sıñar yarumışın sakınmış krgkek “Beyaz iplik renkli parlak ışığın her taraftan parladığını düşünmek gerek.” (TT5/A, 12-14, s.324)

bu biş ulug yaruk yaşuk bolu sakınmışta kin ol yaruk içinte bir ming yaprgaklag linhua sakınmış krgkek “Bu beş yüce ışık parıltı olup düşündükten sonra o ışık içinde bin bir yapraklı lotus çiçeği düşünmek gerek.” (TT5/A, 16-19, s.326)

et’üz öz-e yaruk öntürmüş krgkek “Vücuttan ışığı uzaklaştırmak gerek.”(TT5/A, 29-30, s.326)

ol yaruk içinte linhua örgünler sakınmış krgkek “O ışık içinde lotus çiçekli tahtları düşünmek gerek.” (TT5/A, 31-32, s.326)

ol linhua örgün içinte miñ miñ tümen tümen huaşı-n burkanlar et'üz-in blgürtmiş-in sakınmış krgkek “O lotus çiçekli taht içinde on binlerce çiçeği, burkanların vücudunun belirmediğini düşünmek gerek.” (TT5/A, 32-34, s.326)

ötrü et'üz küz-edgü tamga tutmuş krgkek “Bunun üzerine vücudu koruyacak damga tutmak gerek.” (TT5/A, 53-54, s.328)

küçi yitginçe tarni söz söz-lemiş krgkek “Güç yettiğince dhārani (büyü) sözü söylemek gerek.” (TT5/A, 73-74, s.328)

ontun sıñarkı burkanlarg yultuz teg yaruk yula blgürtüp edgü yıdłg yıparłg tütsükin köyürmişin sakınıp ontun sıñarkı burkanlarg tapınmış krgkek “Sağ taraftaki burkanları yıldız gibi parlak meşale belirtip güzel kokulu tütsüyü yaktığını düşünüp sağ taraftaki burkanlara tapınmak gerek.” (TT5/A, 78-81, s.328)

ol ot yalın içinte alngaıdurgu biligler blgürtmiş krgkek “O ateş, alev içinde zayıflatacak bilgileri belirtmek gerek.” (TT5/A, 91-92, s.330)

ontun sıñarkı burkanlar uluşınta bügüler kuvragınta yağmur yağmış teg hu-a çeçek yağmışın sakınmış krgkek “Sağ taraftaki burkanların ülkesinde hekimler meclisinde yağmur yağmış gibi çiçek yağdığını düşünmek gerek.” (TT5/A, 106-108, s.330)

kamağ burkanlar bir ünin sadu sadu siti bolz-un tip alkış urmuşın sakınmış krgkek “Bütün burkanların hep bir ağızdan sādhu sādhu siddhi (sihir) olsun diye dua ettiğini düşünmek gerek.” (TT5/A, 108-109, s.330)

tütsülüğ lugta köyürmüş krgkek “Tütsülü buhurdanda yakmak gerek.” (TT5/A,130, s.332)

ol tütiini linhua orun bolmışın sakınmış krgck “O dumanın lotus çiçeği taht olduğunu düşünmek gerek.” (TT5/A, 96-98, s.330)

amtu bu nomlug savag ang magt ilte raçagri kent uluşda ukmuş kergek.. “Şimdi bu öğretici sözünü Magadha ülkesinde Rājagrha şehrinde anlamak gerek.” (M I. Bölüm, 1 = 20 42 227 436 439a/2-4, s.50)

(amtu) (bu) nomlug savag kitumati (atlıg) uluştaki samntapuşp sengrem(—te) (uk)muş kergek .. “Şimdi bu dini hadiseyi Ketumati adlı şehirdeki Samantapuşa manastırında tasavvur etmek gerek.”(M, XIX. Bölüm, 1=18 52 519/7-9, s.111)

öritmişte altı yaratığıg üküş kılmış kergek “Yükseldiğinde altı teşebbüsü çok kılmak gerek.” (T/1132-1133, s.172)

anı köñülkermişinizler k(e)rgck “Onu düşünmüş olmanız gerek” (AY/VII Tegziñç, 16-17, s.106)

anı için kamag yalañuklar alkugun kuanşı im pusar atın atamış kergek. “Onun için bütün insanların Kuanşı İm Pusar adını söylemesi gerektir.” (KİP/8-88, s.9-12)

2.9. İsim + şahıs unsuru +er- +şahıs unsuru yapısındaki isim cümleleri

Hiçbir kısaltmaya uğramamış olan *isim+şahıs unsuru+er-+şahıs unsuru* yapısındaki isim cümlelerinin tek örneğine Budist Uygurlardan kalan *Çaştani Bey* adlı çatikte rastladık:

ertiñü katıgılanmak-lg bilge biligke tükellig yağız yir erkligi çştaniilig beg mn erür-mn (.) “Çok azimli, hikmetli bilgiye eksiksiz sahip, yağız yer hâkimi Hükümdar Çaştani Bey benim.” (Ui IV-A: ÇB/77-79, s.18)

2.10. Bultukar (boltukar) ve bultukmaz (boltukmaz) sözcüğü ile kurulan isim cümleleri

Eski Uygur Türkçesinde isim cümlelerinin bir başka çeşidi de olumlu *bultukar* (*boltukar*) ve olumsuz *boltukmaz* (*bultukmaz*) ile kurulan yapıdır. *Bultuk-/boltuk-* fiili Caferoğlu tarafından “bulunmak” manasıyla (Caferoğlu, 2011: 53); Ölmez tarafından “olmak” (ÖLMEZ 1991: 89); Tekin tarafından “bulunmak, mevcut olmak” (Tekin, 1976: 374); Ayazlı tarafından “bulunmak” (AYAZLI 2012: 302); Özönder tarafından “bulunmak” (Özönder, 1998:141) manalarıyla kaydedilmiştir. Bu yapıya manihast metinlerde rastlanmaz. Budist Uygur metinlerinde görülür. Marcel Erdal, *bar* ve *yok* ile kurulan isim cümlelerinden bahsederken Uygur Türkçesinde *bar* ve *yok* sözlerine alternatif olarak *bul-tuk-* “bulunmak” fiilinden bahseder ve şu örneği verir: *bar mu munuñ köküziñte kutrulmaklağ uruğ tarıg azu yok mu? bultukar mu munuñ könlinte köküziñte korkınç ayınçlıg edgü töz yiltız azu bultukmaz mu?* (MaitrH Y 104-108) (Erdal, 2004: 416-417).

Erdal, *Old Turkic Word Formation* adlı eserinde ise *bul-tuk-* fiilinin “bulunmak” manasında olduğunu bununla birlikte Eski Uygur Türkçesinde çok farklı bir kullanımla varlık ifade ettiğini, *bar* ve *yok* sözlerine alternatif olarak Uygurcanın böyle bir öğeye gereksinim duyduğunu, *bultukar* şekline sadece iki yerde rastlandığını buna karşın *bultukmaz* şeklinin yaygın olarak kullanıldığını, yanı sıra *bultukgay*, *bultuksar*, *bultukup*, *bultukmasar* şekillerine de rastlandığını, *bultuk-* fiilinin açık ve net olarak Eski Türkçede bir koşaç olduğunu belirtir ve *bultukmaz* şeklinin de **bul-tuk ermez* yapısının büzüşüp kısalmış şekli olduğunu kaydeder (Erdal, 1991: 650). Ağca, isim cümlelerinin yokluk şekillerinden bahsederken *bultukar* ve *bultukmaz* sözü ile ilgili şu bilgilere yer verir: “Tarihî Türk dili alanında ve modern Türk dili alanının birçok yazı dilinde genellikle *bar/yok* sözcükleri ve bunların türevleri ile karşılanan varlık/yokluk ifadelerinin,

Budist Türk çevresi metinlerinde aynı zamanda *bultuk-* (<*bul-tuk-*) fiilinin olumlu ve olumsuzluk işaretleyicileri ile de yerine getirilmiş olduğu anlaşılmaktadır, *bar* ve *yok* sözcüklerine oranla daha az örneğe sahip olan ve bu sözcükler kadar gramerleşmedikleri anlaşılan *bultukar* ve *bultukmaz* işaretleyicileri, aynı zamanda *bar* ve *yok* sözcükleri ile birlikte de kullanılmıştır. O hâlde Budist Türk çevresi metinlerde *yok* ve *bar* sözcüklerinin yanı sıra varlık ve yokluk ifadelerinin hemen hemen aynı anlam ve işlevde *bultukar* ve *bultukmaz* sözcükleri ile de karşılandığı söylenebilir. Budist Türk çevresi metinlerinde *bultukar* işaretleyicisi isim cümlelerinin varlık ifadesini, *bultukmaz* işaretleyicisi ise yokluk ifadesini karşılamıştır. Mesela *bo nomlug et'öz erser iki törlüg nom yoki bultukmazı üze ertinju b(e)kiz b(e)lgülüğ erür* “Bu dinî vücut ise iki türlü öğretinin yokluğu ile çok belli olur.”; *iki törlüg nom yoki bultukmazı üze b(e)kiz b(e)lgülüğ erür tip tiser::inçe k(a)ltı bo nomlug et'özde b(e)lgülüğ b(e)lgünüñ orununlu ikegü barça yok titirler* “İki türlü öğretinin yokluğu ile çok belli olur denilse, şöyle ki bu dinî vücutta alâmet ve alâmetin yeri her ikisi tümüyle yok denilir” (AĞCA 2010: 206). İncelediğimiz metinlerde *bultukar* (*boltukar*) şekline iki yerde rastladık, birinde doğrudan basit isim cümlesi şeklinde, diğerinde ise şartlı birleşik cümlelerin asıl cümlesi şeklinde kullanılmıştır. *Bultukmaz* (*boltukmaz*) şekli, fiilin olumlu *bultukar* (*boltukar*) şekline göre daha yaygın olarak yokluk ifadesi için kullanılmıştır:

Neçükin yene t(e)ñrim ol antag iki öngi yorığta yoridaçı tözünler oğlı tözünler kızı bo kamağ tınlıglarınñ kılmuş buyan edgü kılınçlarıña iyin ögirgeli boltukar “Efendim, yine ne yolla o, öylesi iki ayrı davranışta davranacak asiller oğlu, asiller kızı, bütün bu canlıların işledikleri iyi güzel davranışlarına sevinmek vardır (mümkündür)?” (AY 150, III.12b./6-10, s.41)

Ançulayu ok yme bo iki törlüg nomlar adırsar tüp tüz tutdaçı ok erip bolarnıñ ok küçinde erkinçe tapınça işlegülük iş küdügüg büütürgeli bultukar. “Böylece bu iki türlü öğreti ayrılrsa esas, doğru tutacak olup, bunların sayesinde arzuya göre çalışmak işi gücü bitirmek vardır.” (AY.P1.02)

Birer şlok birer padak nom nomlamaktın tör(ü)miş buyan edgü kılınçığı takı ülgülegeli teñlegeli boltukmaz .. “Birer şiir, birer koşuk ile öğreti açıklamaktan meydana gelmiş iyi, güzel davranışı da ölçmek, karşılaştırmak mümkün değildir.” (AY 167, III. 21a./5-8, s.54)

kertüde kertü tözde öñi adırsız түp tüz tutdaçı bilge biligde adın burhanlar nomı yarlığı bultukmaz “Gerçekte gerçek esasta ilki ayırt etmeden esas doğruyu tutacak bilge bilgede başka burkan öğreti buyruğu yoktur.” (AY B01.21)

tüz nomlug etöz ugrınta yana adrok adrok körk meñizleri arıtı bultukmaz. “Doğru öğretili vücut sayesinde yine türlü türlü güzel görünüşleri hiç yoktur.” (AY B01.21)

özleriniñ yaşlarınıñ ülgüsü kolosı bultukmaz “Kendi ömürlerinin uzunluğu, vakti yoktur.” (AY.B01.26)

ençgün meñiñ bultukmaz “Huzurun yoktur.” (KB³³ U 457 (T II Y 36; T II Y 36.2)/5-6, s.43)

anta ötrü ol teñri badarı (braman)ka inçe (tip) tidi emgeklig bususlug bolmañ burkan (belgürmek) irak ol tip tigüliüg törü bultukmaz. “Bunun üzerine bu Tanrı, Badhari Brahmana şöyle dedi: Dertlenip, tasalanmayın! Bir burkan (zuhuru) uzaktır, diye söylenen rivâyet doru değildir.” (M 16/10-14, s.63)

³³ KB: Körüm Bitig

asag tusu kıltaçılar ara anada yigrek bultukmaz “Hizmet edenler arasında anadan daha iyisi yoktur.” (M 58/33-34, s.116)

bu yir suvda burkan kutınta yigrek adın ed tavar arıtı bultukmaz.. “Bu yeryüzünde Burkan kutundan daha iyi başka mal mülk asla yoktur.” (M 100/5-7, 171)

bultukmaz muntag osuglug mün kadag “Yoktur böyle bir suç, günah.” (Üİ³⁴ 103b/6, 107b/15,109b/2, s.37, 42, 44)

bultukmaz muntag osuglug itiglig nom basutçısız “Yoktur böyle şartlı durum, Dharma yardımcı sebepsiz.” (Üİ 121b/14, s.59)

3. OLUMSUZ İSİM CÜMLELERİ

Eski Uygur Türkçesinde isim cümlelerinin olumsuzluk ve yokluk şekilleri üç şekilde sağlanmıştır. Bunlardan birisi *ermez* yapısı diğerleri de *yok* sözü ve ona alternatif olarak kullanılan ve yokluk bildiren *bultukmaz* (*boltukmaz*) sözüdür. Ağca, yokluk ifadesinin isimlerde ve isim cümlelerindeki mevcut olmamayı, olumsuzluk ifadesinin ise isim ve fiil cümlelerindeki gerçek olmayan durumu ifade ettiğini, Tarihî Türk dili alanında temel/sözlüksel anlamı “ol-, var ol-, bul-, ait ol-” olan er- fiilinin, -mAz olumsuzluk işaretleyicisinin kalıplaşması ile *ermez* şeklinde “olmaz, var olmaz, bulunmaz, ait olmaz” anlamlarıyla sadece isim cümlelerini olumsuzlaştıran bir işaretleyici fonksiyonu yüklediğini, isim cümlelerinin yokluk ifadesinin de büyük ölçüde *yok* işaretleyicisi ile bazen de *bultukmaz* (<*bultuk-maz*) sözcüğü ile yerine getirildiğini belirtir (Ağca, 2010: 101-186). İsim cümlelerinin olumsuz ve yokluk şekillerinde olumsuzluk ve yokluğu pekiştiren *arıtı* “tüm, tamamıyla, teknil”; *neñ* “asla, hiçbir suretle, ...gelince” *idi/ıdı* “büsbütün, bundan dolayı, tam,

³⁴ Üİ: Üç İtigsizler

herhangi: kesin olarak, hiç” (Caferoğlu, 2011: 19, 89, 136), sözlerine de sıkça başvurulmuştur. İsim cümlelerinin olumsuz şekilleri ve yokluk şekilleri için metinlerde rastladığımız örneklerden bazıları şu şekildedir:

3.1.İsim Cümlelerinin Olumsuz Şekli: *ermez*

ol ögrünç[üümü] tüketi sözlegü teg ermez “O mutluluğumuz tamamıyla anlatılacak gibi değil.” (HU I.A.1.a/54-55, s.28)

bo dar(a)nı têmek sav yana neḡ buluḡ yuḡak orun [o]rnag ermez “Bu dharani sözleri yine hiçbir tarafta, yerde değildir.” (AY/VII Tegzinç, 22-24, s.106)

neḡ buluḡ yuḡak orun ornag ermedin ermez “Hiçbir yönde, yerde bağımsız da değildir.” (AY/VII Tegzinç, 24-25, s.106)

şariputriya s(e)n ötünmiş teg dar(a)nı têmek sav neḡ buluḡ yuḡak orun ornag ermez “Ey Şariputri senin söylediğin gibi bu dharani denen sözler hiçbir yer ve tarafta değildir.” (AY/VII Tegzinç, 34-36, s.107)

neḡ buluḡ yuḡak orun ornag ermedin yme erm(e)z “Hiçbir yer ve mekândan bağımsız da değildir.” (AY/VII Tegzinç, 36-38, s.108)

neḡ nom ermez “Asla öğreti değildir.” (AY/VII Tegzinç, 38, s.108)

neḡ nom ermedin yme ermez “Asla öğretisiz de değildir.” (AY/VII Tegzinç, 38-39, s.108)

neḡ ertmiş üd ermez “Asla geçmiş zaman değildir.” (AY/VII Tegzinç, 39-41, s.108)

neḡ kelmediük üd ermez “Asla gelecek zaman değildir.” (AY/VII Tegzinç, 41, s.108)

ney közünür üd ermez: “Asla şimdiki zaman değildir.”
(AY/VII Tegzinç, 42, s.108)

ney sav ermez: “Asla (bir) söz değildir.” (AY/VII Tegzinç,
42-43, s.103)

ney sav ermetin yme ermez “Asla sözsüz de değildir.”
(AY/VII Tegzinç, 43, s.108)

ney tıltag ermez “Asla sebep değildir.” (AY/VII Tegzinç, 43,
s.108)

ney tıltag ermetin yme ermez “Asla sebepsiz de değildir.”
(AY/VII Tegzinç, 44-45, s.108)

ney yorık ermez “Asla yöntem değildir.” (AY/VII Tegzinç,
45-46, s.108-109)

ney yorık ermetin yme ermez “Asla yöntemsiz de değildir.”
(AY/VII Tegzinç, 46-47, s.109)

ulug iş ködüg yme ögrünçlüg ermez “Büyük iş güç de
sevinçli değildir.” (TT II Y 36. 3.9-10/72-73, s.247)

kiçig iş kötügler yme büdün ermez “Küçük işler güçler de
bütün değildir.” (TT II Y 36. 3.9-10/73-74, s.247)

3.2. İsim Cümlelerinin Yokluk Şekilleri: *yok* ve *bultukmaz*

*okşatı-sız tip timiş-i erser munda yok iki öçmek bulmaklıg
yörüg* “Benzersiz diye dediğinde bunda iki sönme bulma
mânası yoktur.” (Üİ 115a/11-12, s.51)

ayıglı savıññıñ adurtı yok. “Kötü sözünün farkı yok.” (KB U
461/87, s.59)

közün içinte kög yok. “Gözünün içinde leke yok.” (KB U
465/154-155, s.77)

kop işing tapıñça korı yok. “ Her işin arzuna göre, ziyanı yok.” (KB U 465/158, s.77)

anın bo ilinmeksiz atl(ı)g d(a)r(a)nı nom kapıgta yêg nom kapıgı yok tetir “Bu sebeple bu bağlanmama adlı daharani öğreti kapısından daha iyi bir öğreti kapısı yoktur.” (AY/VII Tegzinç, 60-61, s.110)

ney (bu kişi) belgülig otgurak tüşiñe tegmişlerin ıdı körtüküm yok erti. “Asla bu kişilerin belli, kesin cezaya uğradıklarını hiç gördüğüm yoktu.” (AY/9, 4-6, s.38)

tüz nomlug etöz ugrınta yana adrok adrok körk meñizleri arıtı bultukmaz. “Doğru öğretili vücut sayesinde yine türlü türlü güzel görünüşleri hiç yoktur.” (AY B01.21)

özleriniñ yaşlarınıñ ülgüsü kolosu bultukmaz “Kendi ömürlerinin uzunluğu, vakti yoktur.” (AY.B01.26)

ênçgüñ meñiñ bultukmaz “Huzurun yoktur.” (KB³⁵ U 457 (T II Y 36; T II Y 36.2)/5-6, s.43)

4. DEVRİK İSİM CÜMLELERİ

Eski Uygur Türkçesinde devrik yapıdaki isim cümleleri de yaygın olarak kullanılmıştır:

taki y(e)me kavşiki-y-a tört türlüg ayıg kılınç-lar ol alp tarıkguluk kitgülik:: “Ayrıca, ey Kausika dört türlü kötü davranışların zordur uzaklaşması, gitmesi.” (AY 148, III.11b./6-8, s.40)

bo titir nom tilgen-in evirgü-ke ötüğçi bolmaklıg yig öğretig:: “Budur öğreti tekerleğini çevirmeye ricacı olmaklı daha üstün öğreti.” (AY 161, III.18a./6-8, s.49)

³⁵ KB: Körüm Bitig

bu titir kirtgünçning on türlüg yörügi. “Budur inancın on türlü izahı.” (TT5/B, 128-129, s.348)

yok artdaçı siznite “Yok sizden daha üstünü.” (AY/VII Tegzinç, 772, s.163)

bu erür altınç boşguts(uz) arhant dıntar. “Budur altıncı öğrenmeyen aziz dındar.” (M 2. 12 = 4a 414/28-29, s.42)

bu yitinç boşgutsuz arhant dıntar erür. “Bu yedinci öğrenmeyen aziz dındardır.” (M 2. 12 = 4a 414/29-34, s.42)

bu erür sekizinç boşgutsuz arhant dıntar. “Budur sekizinci öğrenmeyen aziz dındar.” (M 36. 12 = 4a 414/42-43, s.42)

bu erür .. tokuzunç boşgutsuz arhant dıntar. “Budur dokuzuncu öğrenmeyen aziz dındar.” (M 2. 12 = 4a 414/48-49, s.43)

inçe kaltı arıg turug linhua çeçek turur teg. “Şöyle ki arı, saf nilüfer çiçeği gibidir” (AY/VII. Tegzinç, 880-881, s.172)

bultukmaz muntag osuglug mün kadag. “Yoktur böyle bir suç, günah.” (Üİ³⁶ 103b/6, 107b/15,109b/2, s.37, 42, 44)

SONUÇ

Sonuç olarak bakıldığında yüklemi bir isim veya isim soylu bir sözcükle kurulan cümle türü olarak tanımlanan isim cümleleri Eski Uygur Türkçesi döneminde kuruluş bakımından zengin bir görünüm arz eder. Farklı yapılarla kurulan isim cümlelerinin eserlere göre kullanım oranları da değişiklik göstermektedir. Örneğin, hem Budist hem Manihaist eserlerde en sık kullanılan isim cümlesi yapısı *isim unsuru ve er- fili* ile kurulan yapıdır. *Titir/tetir* ile kurulan isim cümlelerine ise *Irk Bitig*, *Bayagut Oghl Otaçı Beg*, *Huastuanıft*, *Aç Pars Hikâyesi*, *Çaştani Bey* gibi

³⁶ Üİ: Üç İtigsizler

eserlerde rastlanmamıştır. Bu yapı ile kurulan isim cümlelerine *Prens Kalyānamkara ve Papamkara, Altun Yaruk, Kuansı İm Pular, Türkische Turfan Tehte, Maytrisimit ve Totenbuch, Eski Türk Şiiri* adlı eserlerde rastlanmıştır. Eski Uygur Türkçesi dönemi eserlerinden incelenen örnekler ışığında bu dönemde isim cümlelerini alt başlıklarıyla birlikte şu şekilde sınıflandırdık:

1. İsim unsuru+ er- fiili ile kurulan isim cümleleri
2. İsim unsuru +şahıs unsurunun birlikte kullanılmasıyla kurulan isim cümleleri
3. İsim unsuru + titir/tetir ile kurulan isim cümleleri
4. İsim unsuru + bol- fiili ile kurulan isim cümleleri
bol- fiilinin cevherî fiil olarak kullanıldığı cümleler
bol- fiilinin asıl fiil olarak kullanıldığı cümleler
5. İsim unsuru +turur(lar) ile kurulan isim cümleleri
tur- fiilinin asıl fiil olarak kullanıldığı cümleler
tur- fiilinin zarf-fiil ekleriyle birlikte yardımcı fiil olarak kullanıldığı cümleler
6. Bar ve yok adları ile kurulan (bildirme unsurunun kullanılmadığı) isim cümleleri
bar sözü ile (bildirici olmadan) kurulan isim cümleleri
bar+er- yapısındaki isim cümleleri
bar+titir/tetir yapısındaki isim cümleleri
bar ol yapısındaki isim cümleleri
bar + bol- yapısındaki isim cümleleri
yok sözü ile (bildirici olmadan) kurulan isim cümleleri
yok+er- yapısındaki isim cümleleri
yok+titir/tetir yapısındaki isim cümleleri
yok+tur- yapısındaki isim cümleleri
7. Bildirme unsurunun kullanılmadığı isim cümleleri
üçün edatının bildirici bağı olmadan kullanıldığı isim cümleleri
teg edatının bildirici bağı olmadan kullanıldığı isim cümleleri

teg edatının *teg +erür/teg+turur/teg bolur* yapısında kullanıldığı isim cümleleri

8. +mİş/gAlI kergek/ kergek yapısındaki isim cümleleri

9. İsim + şahıs unsuru +er- +şahıs unsuru yapısındaki isim cümleleri

10. Bultukar (boltukar) ve bultukmaz (boltukmaz) sözcüğü ile kurulan isim cümleleri

Dönem eserlerinden incelenen metinlerde isim cümlelerinin olumsuz şeklinin *ermez*, isim cümlelerinin yokluk şekillerinin de *yok* ve *bultukmaz/boltukmaz* ile yapıldığı ve olumsuzluk pekiştiricileri olarak da *neş*, *arıtı*, *idi (ıdı)* sözlerinden yararlanıldığı, ayrıca devrik isim cümlelerinin de devrik fiil cümlelerine göre kullanım oranı bakımından çok daha yaygın olduğu tespit edilmiştir.

KAYNAKÇA

Ağca, Ferruh (2010). *Budist Türk Çevresi Metinlerde Olumsuzluk ve Yokluk Şekilleri*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Ağca, Ferruh (2015). “Eski Türkçede Varlık ve Yokluk İşaretleyicilerinin (ba:r, yo:k) Gramerleşme Süreçleri”. *Dil Araştırmaları*, S.16, s.83-101.

Akalın, Şükrü Haluk (2000). “Eski Anadolu Türkçesinde Çün, Çünkü, Çünkükim Cümle Başı Edatlarıyla Kurulmuş İsim Cümleleri”. *IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, (24-29 Eylül). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s.57-65.

Alyılmaz, Cengiz (1994). *Orhun Yazıtlarının Sözdizimi*. Atatürk Üniversitesi, Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi. Erzurum. (Doktora Tezi)

- Arat, Reşit Rahmeti (2007). *Eski Türk Şiiri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ayazlı, Özlem (2012). *Altun Yaruk Sudur, 6. Kitap, Karşılaştırmalı Metin Yayını*. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Bang, W.-Gabain, A. von (1929-1931). *Türkische Turfan-Texte, I-V, SBAW*.
- Bang, W.-Gabain, A. von (1931). Analytischer Index zu den fünfersten Stückender Türkische Turfan-Texte, SBAW.
- Bang, W-Gabain, A. von-Rachmati, R. (1934). *Türkische Turfan-Texte, VI, SBAW*.
- Banguoğlu, Tahsin (2007). *Türkçenin Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Berbercan, Mehmet Turgut (2013). *Eski Türkçe Bayagut Oğlu Otaçı Beg Hikâyesi*. İstanbul: Derin Yayınları.
- Birsel, Oruç Aslan (2007). “Türkçede Gereklilik Kipi”. 38. İcanas Kongresi (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi). Ankara: Atatürk Kültür, Dil Ve Tarih Yüksek Kurumu, s. 1245-1261.
- Caferoğlu, Ahmet (2011). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Çağatay, Saadet Ş. (1945). *AltunYaruk'tan İki Parça: I. Küü Tav'ın canlıları öldürdüğünden dolayı gördüğü ceza, II. Üç prensle Pars hikâyesi* (Prens Mağasatvi). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Çetin, Engin (2012). *AltunYaruk Yedinci Kitap* (Berlin Bilimler Akademisindeki Metin Parçaları, Karşılaştırmalı Metin, Çeviri, Açıklamalar, Dizin). Adana: Karahan Kitabevi.

- Clauson, Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford At The Clarendon Press.
- Deny, Jean (2012). *Türk Dil Bilgisi, (Modern Türk Dil Bilgisi Çalışmalarının Kapsamlı İlk Örneği)*, (Günümüz Türkçesine Uyarlayan Ahmet Benzer). İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Dizdaroğlu, Hikmet, (1976). *Tümcebilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Eraslan, Kemal (1988). “Bar ve Yok Kelimelerinin Cümle Kuruluşundaki Rolü”. *Uluslararası Türk Dili Kongresi* (26 Eylül-3 Ekim). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s.457-467.
- Eraslan, Kemal (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ercilasun, Ahmet Bican (1984). *Kutadgu Bilig Grameri Fiil*. Ankara: Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları, s.49-50.
- Erdal, Marcel (1991). *Old Turkic Word Formation*. Otto Harrassowitz. Wiesbaden.
- Erdal, Marcel (2004). *A Grammer of Old Turkic*. Leiden: Brill.
- Ergin, Muharrem (1997). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Basım, Yayım, Tanıtım.
- Erol, Hülya Arslan (2008). *Eski Türkçeden Eski Anadolu Türkçesine Anlam Değişmeleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Ersöz, Serpil (2014). “Bildirme Görevli “Olur”un Ahıska Ağzındaki İhtimal İşlevi ve Eski Türkçedeki İzleri”. *Türklük Bilimi Araştırmaları*. Sayı: 36, s.153-167.
- Gabain, Annemaria Von (1979). “Eski Türkçe”, Tarihî Türk Şiveleri (Mehmet Akalın). Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları, s.31-72.
- Gulcalı, Zemire (2013). *Eski Uygurca Altun Yaruk Sudur’da “Aç Bars” Hikâyesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Hamilton, James Russell (1998). *Budacı İyi ve Kötü Kalpli Prens Masalının Uygurcası, Kalyāṇamkara ve Pāpamkara*, (Çevirenler: Ece Korkut, İsmet Birkan), Ankara: Simurg Yayınları.
- Karaağaç, Günay (2013). *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karabeyoğlu, Adnan Rüştü (2007). “Orhon Yazıtlarında Bol- ve Er- Fiilleri Üzerine”. *Türklük Bilimi Araştırmaları*. S.22, s.87-100.
- Karademir, Fevzi (2015). “Türkçede İsim Cümlesi ve Alabildiği Ögeler Üzerine”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. Cilt: 8, Sayı: 41, Aralık, 2015, s.204-209.
- Karahan, Leyla (1999). *Türkçede Söz Dizimi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Karahan, Leyla (2009). *Türkçede Söz Dizimi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Karahan, Leyla (2014). “Türk Gramerciliğinde İsim Cümlesi-Fiil Cümlesi Tartışmaları”. *Prof. Dr. Mehmet Özmen Adına Sözdizimi Çalıştayı Bildirileri*. Adana: Karahan Kitabevi.

- Kaya, Ceval (1994). *Uygurca Altun Yaruk, Giriş, Metin, Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kerimoğlu, Caner (2014). *Türkiye Türkçesi ve Tatar Türkçesinin Karşılaştırmalı Söz Dizimi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Müller, F. W. K. (1908). *Uigurica (I)*, ABAW, Phil.-hist. Kl., 2, Berlin.
- Müller, F. W. K. (1910). *Uigurica (II)*, ABAW, Phil.-hist. Kl., 3, Berlin.
- Müller, F. W. K. (1945). *Uigurica (IV)* (ölümünden sonra A. Von Gabain tarafından tamamlanıp 1931'de bastırılmıştır). (Almanca'dan Türkçeye Çev. S. Himran). İstanbul.
- Ölmez, Mehmet (1991). *Altun Yaruk III. Kitap (=5. Bölüm Suvarnaprabhasasūtra): I*. Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi.
- Öner, Mustafa (2016). “Genel Türkçede Ekleşen Yardımcı Fiiller”. XI. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı Bildirileri Kitabı (26-27 Eylül). Budapeşte-Macaristan, s. 9-14.
- Özalan, Uluhan (2014). “Türk Dilinin Çağdaş Diyelektlerinde Cevheri Ek Fiil Olarak (B)o(1)-”. *Türük, Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*. Yıl:2, Sayı:3, s.6-31.
- Özmen, Mehmet (2000). “Olmak Fiiliyle Kurulan Birleşik Fiil Çekimleri Üzerine”. IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri (24-29 Eylül). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 1417-1426.
- Özönder, F. Sema Barutçu (1998). *Abidarim kınlig koşavarti şastirtaki çinkirtü yörüglerning kınğurüsinden üç itigsizler, Giriş, Metin, Tercüme, Notlar, İndeks XXX Levha*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Sertkaya, Osman Fikri (1976). “Uygur Harfleri İle Yazılmış Bazı Mensur Parçalar I, Mes’ele Kitabı (Mez-’el-e Kidâb-ı)”. *Türkiyat Mecmuası*. İstanbul, s. 245-280.
- Şahin, Hatice (1999). “Var ve Yok Kelimeleri Üzerine”. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. S.568, s.312-323.
- Şen, Serkan (2017). *Körüm Bitig. Eski Uygurca Fal Kitabı*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Şirin, Hatice (2015). *Kül Tigin Yazıtı Notlar*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Tekin, Şinasi (1961). “Moskova’da Toplanan XXV. Milletlerarası Şarkiyatçılar Kongresi ve Kongreye Sunulan İki Tebliğ Hakkında”. Atatürk Üniversitesi 1960 Yıllığı. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, s. 145-148.
- Tekin, Şinasi (1960). *Uygurca Metinler I, Kuanşi İm Pusar (Ses İşiten İlah) Napħua ki atlıg nom çeçeki sudur (saddharmapundarika-sūtra)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Tekin, Şinasi (1976). *Uygurca Metinler II., Maytrisimit, Burkancıların Mehdisi Maitreya İle Buluşma Uygurca İptidai Bir Dram (Burkancılığın Vaibhāşika tarikatine ait bir eserin Uygurcası)*. Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Tekin, Şinasi (1992). “Eski Türkçe”. *Türk Dünyası El Kitabı*. 2. Cilt, Ankara: TKA E Yayınları, s.69-119.
- Tekin, Talat (2000). *Orhon Türkçesi Grameri*. Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9. Ankara.
- Tekin, Talat (2013). *İrk Bitig*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Turan, Zikri (1999). “Eski Anadolu Türkçesinde *Ol-* Cevheri Fiili”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınlar, s.265-289.
- Türk, Vahit (2004). “Kutadgu Bilig Örneği ile Türkçede Ana Yardımcı Fiil (er-)” . V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II 20-26 Eylül 2004. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s.2993-3006.
- Vural, Hanifi (2009). “Türkçede İsim Cümlesi Meselesi”. *Utek 2007 Bildiriler Türkçenin Sözdizimi*. İstanbul: İstanbul Kültür Üniversitesi Yayınları, s. 451-456.
- Zieme, Peter–Kara, G. (1978). *Ein Uigurisches Totenbuch*, Budapeşt: Akadémiakiadó.

BAŞKURTÇA DİL İNCELEMELERİ¹

Vilmos PRÖHLE

Çev. Hüsni Çağdaş ARSLAN²

ÖZET

Bu çalışma, Macar oryantalist Vilmos Pröhle'nin Ufa bölgesine yaptığı inceleme gezisindeki deneyimlerine dayanarak, Başkurt Türkçesi ile ilgili tutmuş olduğu notlarını aktardığı “Baskir Nyelvtanulmányok”³ adlı makalesinin Macarcadan Türkçeye çevirisidir.⁴ Pröhle'nin çalışması iki bölümden oluşmaktadır: I. Ses Bilgisi ve II. Biçim Bilgisi.

Anahtar kelimeler: Ufa, Başkurt Türkçesi, ses bilgisi, biçim bilgisi.

THE LINGUISTIC STUDIES OF BASHKIR

ABSTRACT

This study is the translation from Hungarian into Turkish of the article named “Baskir Nyelvtanulmányok” written by Vilmos Pröhle, a Hungarian orientalist who

¹ Şimdiki dil incelemelerimin malzemelerini, Saygıdeğer Din ve Milli Eğitim Bakanı Beyefendinin maddi desteğiyle Ufa'daki guberniada inceleme gezisinde olduğum 1901 yazında topladım. Aynı zamanda Başkurt bölgeleriyle doğrudan temas kuran Tatar dilini de inceledim ve incelemelerimde kullanılmış olan “Tatarca” ifadesi çoğunlukla kişisel deneyimlerime dayanmaktadır.

² Çukurova Üniversitesi, Türk Dili Okutmanı, hcarslan@cu.edu.tr.

³ Bu makalenin ilk basımı: “Baskir Nyelvtanulmányok (Baschkirische Sprachstudien) I.”, *Keleti Szemle*, IV. Kötet, Budapest, 1903, s. 194-214. Tıpkıbasımı: “Baskir Nyelvtanulmányok (Baschkirische Sprachstudien) I.”, *Uralic and Altaic Series*, Volume 66/4, Indiana University Publications, (Ed.) Thomas A. Sebeok, Bloomington, 1966 (Çevirenin notu).

⁴ Transkripsiyon da Macarca metin gibi Türkçeleştirilmiştir. Ayrıca [] işareti içindikiler, açıklamak amaçlı eklemelerdir (Çevirenin notu).

conveyed that he made notes in relation to Bashkir language based on the experiences of his expedition in Ufa region. Pröhle's work consists of two parts: I. Phonetics and II. Morphology.

Key words: Ufa, Bashkir Turkish, phonetics, morphology.

I. Ses Bilgisi

Ufa bölgesindeki Başkurt dilinde şu sesler bulunmaktadır: *a, a, ā, e, b, ç, c, d, δ, é, ı, f, g, γ, h, χ, i, y, k, l, m, n, η, o, ö, p, r, s, ş, t, ʒ, u, ü, w, z, j.*

Sesliler: *a, a, e, é, ı, i, o, ö, u, ü,* bunlar arasından:

a, temiz açık *a*, Osmanlı Türkçesindeki gibi: *turnak* tırnak, *yırak* ırak, uzak; ilk hecede sadece yabancı sözcüklerde bulunur: *fantan* su işleri, fiske(li havuz).

a, Macarcadaki kısa *a* ile aynı sesletime sahiptir; asıl *a* yerine ilk hecede ya da önceki hece içindeki *o, u* seslerinden sonra ikinci hecede (eğer ön ya da son ek değilse) bulunur: *ata* ata, Osmanlı Türkçesi: *ata*; *torna* turna, Osmanlı Türkçesi: *turna*; *uḡal* (*usal*) kötü/şeytan, Çağatayca: *usal*. Yabancı sözcüklerde düzensizlik vardır: *kadar*, Arapça: قدر, *cumya* Cuma, Arapça: جمعه; ancak *hawa*, Arapça هوا.

ā'yı, uzun *a*'yı sadece yabancı sözcüklerde kullanırlar: *cemāl* güzellik, *cān* ruh/cān (Arapça: جمال, Farsça: جان).

e, İngilizce *man*, *bad* sözcükleri içindeki *a* gibi açıktır: *belekey* küçük çocuk/ufaklık, *ben* ben.

é, açık hecelerde, özellikle *l, n, r*'den önce çoğu kez hemen hemen hiç duyulamayan *i*'ye yakın kapalı *e*: *bél-* bilmek, *bélemén* (*b'lemén*) biliyorum, *sébén* (*çébén*) sinek, [Almanca] Fliege, *indè-legène* (*indè-leg'ne*) şimdi, *kère* (*k're*) giriyor.

i, *e*'nin boğuk sesli eşi, vurgulu açık hecelerde Rusçadaki *ы* gibi, kulağa neredeyse diftong [ikili ünlü] gibi gelir; *l*, *n*, *r*'den önce çoğu kez tümüyle kaybolur: *bulır* olacak [olur], *kaydalayına* (*kaydalay'na*) her nereye/herhangi bir yere, *kakuk şakıra* (*şak'ra*) guguk (kuşu) ötüyor. Çoğu kez *o* sesine değişir: *kıyaş* ya da *koyaş* güneş, *kıyı* ya da *koyı* kuyu.

i, tıpkı Macarcadaki kısa *i* sesi gibidir.

o, gayet güçlü bir şekilde *u* sesine yaklaşan çok kapalı kısa *o*; açık hecede *r*, *l*, *n*'den önce neredeyse hiç duyulmaz: *kolak* kulak, *tërme koralar* (*k'ralar*) çadır kuruyorlar.

ö, çok kısa kapalı *ö*: *bögölsen* (*bögölçen*) büve [*Hypoderma bovis* ve/veya at sineği/sığır sineği], *kölemën* güliyorum.

u, tıpkı Macarcadaki *u* sesi gibidir: *kul* el, *uy* düşünce.

ü, özellikle ilk hecede birazcık *u* sesine doğru yaklaşır: *kübelek* kelebek, *külege* gölge.

Diftonglar: *au*, *eü*: *hayrau* şarkı söyleme, *yeşeu* yaşam, yaşama(k). Bununla birlikte ya ilk ögenin oldukça kısa bir şekilde duyulduğu ya da hiç duyulmadığı *iu* ve *eu* sesleri de burada sıralanabilir: *hu* (*su*) su, düzenli olarak *hü*; *yağiu* yazı, düzenli olarak *yađü*; *kilëü* gelme/geliş, düzenli olarak *kilü* ya da *kilü*.

Söz edilen *au* diftongunun aslı *ay'*a, *iu* (*ü*)'nün aslı *ıy*, *uy'*a, *eü* (*ü*, *ü*)'nün aslı *ég*, *ig*, *üg'*a kadar götürülebilir: *hau* sağlıklı/sağ, Çağatayca: *say*, Osmanlı Türkçesi *say* (*sā'*), *yeşlü*, *yeşlü* yaşlı, asıl biçimi *yeşlég*, *yaşluy*.

Sessizler: “Sessizler”i genel olarak dil araştırmaları literatürümüzde alışılmış olan anlamlarda kullandım, onun için bunlarla ilgili olarak şunları belirtmek yeterli olacaktır:

Asıl ç, Başkurtçada genellikle s'ye değişmiştir: *suska* domuz, Tatarca *çuçka*, *şalyı* tırpan, Tatarca *çalıy*, *kaytkas* dönerek, Tatarca *kaytkaç*.

Asıl s yerine sözcük başında, yapım ve çekim eklerinin başında h'yi, yoksa 9'yi buluruz; ancak genellikle İngilizce *thank*, *think* sözcüklerindeki *th* gibi telaffuz edilmelidir. Örneğin; Başkurtça *harı* sarı = Tatarca *sarı*, *həl-* ekmek, atmak = Tatarca *şal-*, *atahi* atası, Tatarca *atası*, *alahı* almalı = Tatarca *alası*, *keüdehē* bedeni = Tatarca *keüdesē*, *u9al* şeytan = Tatarca *uşal*, *i9ün* tam, sağlam = Tatarca *isen*, *a9-* asmak = Tatarca *aş-*.

Not: “*kilmes* gelmez, *kılmas* kalmaz, *kaysı* hangi(si)” türünden biçimlerde yalnızca temiz s sesini duydum.

Asıl z, İngilizce *then*, *that* sözcüklerindeki *th* gibi telaffuz edilmesi gereken *δ* biçimini almıştır: Başkurtça *haδ* bataklık, sazlık = Tatarca *şaz*, *kıdıl* kırmızı, kızıl = Tatarca *kızıl*, *barıyıδ* gidiniz = Tatarca *barıyız*, *kilégēδ* geliniz = Tatarca *kilégēz*. Sözcük başında z yalnızca yabancı sözcüklerde bulunmaktadır ve orada da asıl değerini korumaktadır: *zifa* güzel, *zaman* zaman.

y, tam da Ufa bölgesindeki Tatarların dilindeki gibi bazen asıl y'ye, bazen asıl c'ye karşılık gelecek biçimdedir: *yir* yer, *yörö-yürümek*, *gitmek*, *yaman* kötü, *yan* yan/taf; ancak *yan* ruh/cân (Farsça *cân*); *yafa* cefâ (Arapça *cefâ*).

c, yalnızca çok seyrek bir şekilde *dzs* değerinde, ancak ondan daha sık bir şekilde Macarca *gy* ile aynı sesletimle duyulmaktadır. Asıl c, “*icâzet* izin (Arapça *اجازت*)” gibi yabancı sözcüklerde yer almaktadır. Asıl y, Türkçe-Tatarca sözcüklerin başında yer almaktadır: *cil* = *yil* yel, *cır* = *yır* türkü, şarkı, *cort* = *yort* yurt. Bununla birlikte, belli sınırlar içinde çok eski sözcüklerde y ve c seslerinin birbirine değişiminin, yabancı kökenli sözcüklerdeki c'nin y ile sesletimi kadar az olduğunu belirtmek gerekir.

w, İngilizcedeki gibi telaffuz edilmelidir; Gábor BÁLINT [G. B.], aynı sesi *u* ile gösterir: *awud* ağız, G. B. *auiz*; *awul* köy, G. B. *auil*.

l, sözcük sonunda sık sık düşer: *kihe* = *kilhe* gel(ir)se, *buhá* = *bulha* ol(ur)sa, varsa, *həbay* = *həl bəlen* (Tatarca: *şal belən*) sal ile.

d, iki sesli arasında sık sık *n*'ye değişir; kapalı hecede tamamen yerinde kalırken, *n*'den sonra açık hecede *t* biçiminde de görünür: *beylenə* bağla(n)dı, Tatarca: *beyledə*; *arahlnta* arasında, Tatarca: *arasında*; *munan* bundan/buradan, Tatarca: *mundan*.

Ayrıca *k* harfini iki ses değerinde kullandığımı belirtmeliyim. Yani Arapça ك gibi, ق yerine de *k* yazıyorum. Bunu diğer örneğinden sonra da çekinmeden yaptım. Çünkü ق telaffuzu sadece kalın sesli sözcüklerde, ك ise sadece ince seslilerde bulunur ve insan farkında olmadan ayırıyor, yalnızca kalın sesli sözcüklerde *k*'nin yumuşağının ƣ, ince seslilerdekinin ise *g* olduğuna dikkat edilmelidir.

Çekim ve yapım eklerinde sesliler: Diğer Türk-Tatar dillerinde ve lehçelerinde olduğu gibi, Başkurtçada da sesliler iki gruba ayrılmaktadır:

Kalın [art] sesliler: *a, a, ı, o, u*;

İnce [ön] sesliler: *e, é, ö, ü* ve *i*.

Bunlar arasından *i* asla bulunmazken, *o, u, ö, ü* ise yalnızca seyrek olarak, *ı* ya da *é* yerine çekim veya yapım eklerinde bulunabilir.

Ses düzeni yasası zaten, çekim ve yapım ekinin seslisi, sözcük kökünün ses düzenine uysun ister. Buna göre kalın sesli sözcüklere yalnızca *a* veya *ı*, ince sesli sözcüklere ise yalnızca *e* veya *é* seslisi olan çekim veya yapım ekleri eklenebilirler: *atlar* atlar, *şahylar* tırpanlar, *koşlar* kuşlar, *kullar* eller; *atım* atım, *kıdım* kızım, *koşım*

kuşum, *kulım* elim; *seskeler* çiçekler, *étler* köpekler, *iller* ülkeler, *könler* günler, *küðler* gözler; *seskelerém* çiçeklerim, *étém* köpeğim, *ilém* ülkem, *yurdum*, *köném* günüm, *küðém* gözüm. Bununla beraber, önce gelen *o*, *u* sesinden sonra çekim ekinin seslisinin, *ı* yerine seyrek olarak *o* ya da *u* olarak; önce gelen *ö*, *ü* sesinden sonra ise *é* yerine *ö* ya da *ü* olarak duyulduğunu belirtmek gerek. Sesli [ünlü] uyumu bu bakımdan, örneğin Osmanlı Türkçesinde deneyimlediğimiz *o* inceliği ve kararlılığı yalnızca uzaktan gösterse de eksiktir. Ayrıca yine *da*, *de*, *ta*, *te* “ve, ile [da, de]” bağlacının, *copulanın* [ek fiil, İng. *Copular verbs*] *dér*, *dır* biçiminin, ayrıca *şına*, *şéne*, *kına*, *kéne*, *layına*, *legéne* küçültme ekinin uyum yasasını takip ettiğini belirtmek gerekir. Bugün de istinaî olarak temiz *i* ile duyulan ve kalın [art] sesli sözcükten sonra *-dın* biçiminde yalnızca bir ya da iki kez duyduğum eskicil *-dın* ayrılma eki, ses düzenine pek uymaz.

Çekim ve yapım eklerinde sessizler: *ş*, *g* ve *d* ile başlayan ekler *ş*, *f*, *ş*, *k*, *p*, *s*, *ş*, *t*, *ğ* ile biten sözcüklerden sonra ilk sessizlerini *k*'ye ya da *t*'ye değiştirirler: *yad-şan* yazmış, *kil-gen* gelmiş, ancak: *sık-kan* çıkmış, *kit-ken* gitmiş; *yad-dı* yazdı, *kil-dé* geldi, ancak: *sık-tı* çıktı, *kit-té* gitti; bunun yanında Başkurtçada çekim veya yapım eki başındaki *d*, bazen *n*'den sonra da *t* olarak duyulur: *hün-té* yanıp kül oldu, *şarahınta* aralarında; ayrıca *da*, *de* “ve, ile [da, de]” bağlacı, *copulanın* [ek eylemin] şimdiki zaman teklik 3. kişisi, *-şına*, *-şéne* küçültme ekleri, pek seyrek olmayarak *di* “demek” fiili de aynı yasaya uymaktadır.

Çekim ve yapım eklerinden önce sesliler: *ıu*, *éü*, *ü*, *ü* hareket adı⁵ yapan ek, *a/e* ile biten fiillerin son sessiziyle diftong [ikili ünlü] olarak birbiriyle kaynaşır: *şayşau* şarkı söyleme, *yeşéü* yaşam; *kılmaşu* yanılmama, *kılmeü* gelmeme.

⁵ Macarca metinde bu terim, Latince *nomen actionis* olarak verilmiştir (Çevirenin notu).

au, eü diftongu, Başkurtçada asıl *ay-, eg-*‘den veya yukarıda belirtilen biçimde ortaya çıkmıştır. Ayrıca *uu, eü* (*ū, ū*) da asıl *ıy-, eğ-* biçimine tekrar dönüşebilir. *au, eü, uu, eü, ū, ū* ile biten sözlerin sessiz harfli sonlarına bakmak gerekir ve sessizden sonra bağlayıcı sesle kullanılan bu ekler böyledir ve bunlar da bağlayıcı sesle ilişki kurar: *ana-m* annem, *teke-m* koçum, ancak: *täu-ım* dağım, *hayräu-ı* şarkı söylemesi, *yeşeü-ëm* yaşamım, bu durumda aslında kök ve ek arasına *w* eklemek gerekir: *tauwım, yeşeüwëm*.

Çekim ve yapım eklerinden önce sessizler: Söz sonundaki *k* ve *p*, sesliyle başlayan çekim ve yapım eklerinden önce *γ-, g-* ile *b’*ye dönüşür: *kolak* kulak, *kolayım* kulağım; *tëlek* dilek, istek, *tëlegëm* dileğim, isteğim; *sık-* çıkmak, *sıyū* çıkış; *yik-* tutmak, *yigū* tutuş; *tap-* bulmak, *tabū* buluş; *küp* çok, *kübë* en çoğu.

Gábor BÁLINT’in, Kazan-Tatar dili incelemelerinde *p* köklü sözleri düzenli bir şekilde *b* ile yazdığını belirtmeliyim. Böylece *tap* yerine *tab* yazar. Ancak ben (kendim) ne Tatarlardan ne de Başkurtlardan *kübden, tabyan* biçimini hiç duymadım, yalnızca *küpten, tapkan* biçimlerini duydum. Bu bakımdan tıpkı Başkurtça derlemelerimde olduğu gibi Tatarcada da Gábor BALINT tarzındaki transkripsiyonlardan ayrılmak zorundaydım.

Seslilerin hece uzunluğu: Ufa bölgesi Başkurt diyalektinde sadece kısa asıllı seslilerden söz edilebilir demek doğru olmaz. Aksine açık hecelerde epey sık bir şekilde sesli, yarım ses uzar, hatta bazen *ālır* “alır”, *ūrın* “yer” sözcüklerindeki gibi neredeyse tamamen uzun duyulur. Ancak bu hiçbir şekilde kurala bağlanamaz ve tercihen konuşma esnasındaki vurgulama mümkün olduğunca akışına göredir. Herhangi bir gelişmeye doğru ilerleyen ses işaretine dâhil edilebildiğinden cümleye ait vurgu olarak adlandırırız. Eğer cümle vurgusu da ona düşerse, söz sonu *a, e* doğrudan uzamış olarak duyulur. Ayrıca *-a, -e* şimdiki zaman eki, istisnasızdır: *tabāmin* buluyorum, *këreler* giriyorlar; bununla birlikte derlememde uzatma işareti koymadığım da söylenebilir.

Vurgu: Başkurt dilinde vurgu, söz sonundaki heceye düşer ve Başkurtların konuşmasına kendine özgü görünüşü veren şey epey enerjik ve atılgandır. Bunun yanı sıra belirtilmelidir ki *mın*, *sın* (*hın*), *dir*, *mığ* (*bığ*), *hığ* fiil çekim ekleri tamamen vurgusuzdur ve bu yüzden bunlardan önceki hece vurgulu söylenmelidir: *taḃâmin* bulurum, *taḃkânhın* buldun.

II. Biçim Bilgisi

İsim: Tekil yalın durum [Y.], düzenli olarak aynı zamanda sözcüğün köküdür, çekim sırasında yalnızca önceden belirtilen ses değişimlerine uğrayabilir ve bu sözlerin sayısı çok sınırlıdır, son hece içinde *ı*, *é* seslileri, *l*, *n*, *r* sessizleri önünde sesliyle başlayan yapım veya çekim ekleri eklenince düşer: *urin* yer, *urnım* yerim; *künêl* gönül [heves/keyif], *künêlêm* veya *künlêm* gönlüm [hevesim/keyfim]; *fikêr* fikir, *fikrêm* fikrim. İki sessizle biten Arapça isimler düzenli olarak *ı* veya *é* eklenmesiyle sesletim bakımından kolaylaşırlar ve bu ses, sesliyle başlayan ekin önünde kalabilir de düşebilir de: *yakıl* akıl, Arapça: عَقْلٌ, *yakılım* veya *yaklım* aklım; *γumêr* ömür, Arapça: عُمْرٌ, *γumêrêm* veya *γumrım* ömrüm.

kay, *key* küçültme eki önünde ismin son *k*'si düzenli olarak düşer: *yilek* (kızılılık, kuşburnu vb.) meyve tanesi: *yilekey*.

Çokluk eki *-lar*, *-ler*; nadiren *-nar*, *-ner*: *atlar* atlar, *seskeler* çiçekler, *ḡatınlar* veya *ḡatinnar* kadınlar. Ulus adları çokluk ekini pek almaz: *ūrıs* Rus veya Ruslar.

İyelik ekleri şunlardır: Seslilerden sonra: *-m*; *-η*; *-hı*, *-hê* (*-sı*, *-sé*); *-mığ*, *-mız* (*-bığ*, *-bız*), *-mêđ*, *-mêz* (*-bêđ*, *-bêz*); *-ηıđ*, *-ηız* (*-γıđ*, *-γız*), *-ηêđ*, *-ηêz* (*-gêđ*, *-gêz*); *-ları*, *-lerê* (*-narı*, *-nerê*); sessizlerden sonra çokluk üçüncü kişi aynı şekildedir, teklik üçüncü kişi *-ı*, *-é*, diğerleri ise ses düzenine göre *-ı*- veya *-é*- bağlayıcı sesiyle köke eklenirler. Örnekler: *ata-m* atam, *ata-η* atan, *ata-hı* (*ata-sı*) atası, *ata-mığ* (*ata-mız*) atamız, *ata-ηıđ* (*ata-γız*) atanız, *ata-ları* (*ata-hı*)

ataları; *kolay-ım* kulağım, *kolay-ıñ*, *kolay-ı*, *kolay-ımığ* (-bığ), *kolay-ıñıđ* (-yığ), *kolak-ları*; *seske-m* çiçeğim, *seske-ñ*, *seske-hê* (-sê), *seske-mêđ* (*seske-bêz*), *seske-ñêđ* (*seske-gêđ*), *seske-lerê* (*seskehê*); *êt-êm* köpeğim, *êt-êñ*, *êt-ê*, *êt-êmêđ* (*êt-êbêz*), *êt-êñêđ* (*êt-êgêz*), *êt-lerê* (*êt-ê*); *kolak-lar-ım* kulaklarım; *seske-ler-êm* çiçeklerim; *êt-ler-êm* köpeklerim vd.

Not: *atay* babacık, babam; *ağay* ağabey, ağabeyim gibi sevgiyi gösteren, okşayıcı ifadeler düzenli olarak iyelik eklerini almazlar: *-yına*, *-gêne*, *-kına*, *-kêne* yapım ekleri düzenli olarak y ile genişleyerek bu ekleri alırlar: *baş-kına-y-ım* başçağ(a)zım/kafacağ(a)zım.

Bağ ekleri [Durum ekleri]: Tamlayan durumu eki *-nıñ*, *-nêñ*, sessizlerden sonra ise *-dıñ*, *-dêñ*, *-tıñ*, *-têñ* olabilir: *ata-nıñ*, *işek-nêñ* veya *işek-têñ*, *koşlar-nıñ* veya *koşlar-dıñ*, *êt-nêñ* veya *êt-têñ*, *kulıñ-nıñ* veya *kulıñ-dıñ*, *atahı-nıñ*.

Tamlayan durumu [T.], gelmesi gereken aitlik sözü yerine *-kı*, *-kê* yapım ekiyle genişleyebilir, bu durumda ekin *ñ* sesi kalır: *atamnıki* atamınki/babamınki, *âtamnıkılar* atamınkiler/babamınkiler; *seskenêkê* çiçeğinki.

Bulunma durumu eki [B.]: *-da*, *-de*, *-ta*, *-te*; üçüncü kişi iyelik ve *-kı*, *-kê* (*-yı*, *-yê*) eklerinden sonra *-nda*, *-nde* (*-nta*, *-nte*) olur: *kul-da* elde, *kullar-da* ellerde; *şeuile-de* gölgede; *terek-te* ağaçda; *kulı-nda* elinde, *şeuilehê-nde* veya *şeuilehê-nte* gölgesinde; *atamnıki-nda* atamınkinde/babamınkinde.

-kı, *-kê* yapım eki, bulunma durumuna da eklenebilir, ancak *-yı*, *-gê* biçiminde: *kuldayı* eldeki; *şeuiledegê* gölgedeki; *şeuiledegêler* gölgedekiler.

Yönelme durumu eki [Yön.]: *-ya*, *-ge*, *-ka*, *-ke* teklik birinci ve ikinci kişi iyelik eklerinden sonra *-a/-e*, üçüncü kişi iyelik eki ve *-kı*, *-kê*, *-yı*, *-gê* yapım eklerinden sonra *-na*, *-ne*: *ata-ya* babaya,

şeüle-ge gölgeye; *kolak-ka* kulağa; *işek-ke* eşeğe; *koşlar-ya* kuşlara; *kulım-a* elime; *êtêñ-e* köpeğine; *atahı-na* babasına; *şeülehê-ne* gölgesine; *atanıkına* babaninkine/ataninkine; *şeüledegê-ne* gölgedekine.

Ayrılma durumu eki [A.]: *-dan, -den, -tan, -ten* (nadiren *-nan, -nen*); arkaik olarak: *-din, -tin*; üçüncü kişi iyelik ekinden ve *-kı, -kê, -yı, -gê* yapım eklerinden sonra: *-ndan, -nden*; *atadan* atadan/babadan, *şeüleden* gölgeden, *kuldan* elden, *attan* attan, *êt-ten* köpekten; *kulından* veya *kulınan* elinden, *şeülehênen* veya *şeülehênden* gölgesinden, *kulımdayından* veya *kulımdayınan* elimdekenden.

Belirtme durumu eki [Bel.]: *-nı, -nê*; sessizlerden sonra *-dı, -dê, -tı, -tê*; üçüncü kişi iyelik eki ve *-kı, -kê, -yı, -gê* yapım eklerinden sonra *-n* (nadiren *-nı, -nê*): *atanı* atayı/babayı, *seskenê* çiçeği; *kulnı* veya *kuldı* eli; *kolaknı* veya *kolak-tı* kulağı; *atahın* atasını/babasını; *seskelerên* çiçeklerini; *atamnıkn* atamnıknı/babamnıknı, *kulımdayın* elimdekini.

Daha seyrek olarak bulunan bağ [durum] ekleri:

-sa, -se (*-ça, -ca*), üçüncü kişi iyelik ekinden sonra: *-nsa, -nse* (*-nca, -nce*): *atamnıñ hüdeñse* veya *atamnıñ hüde buyınsa* babamın sözlerine göre.

-ın, -ên: *kışın* kışın, *köndözên* gündüzün.

En çok kullanılan ekler arasında *-day, -dey, -tay, -tey* “gibi” anlam karşılaştırıcı [benzetme edatı] sözcük de sıralanabilir: *tauday* dağ gibi, *göldey* gül gibi, *taştay* taş gibi.

İsim çekimlerine örnekler: Y. *ata* baba, T. *āta-nıñ*, Yön. *ata-ya*, Bel. *ata-nı*, B. *ata-da*, A. *ata-dan, ata-din*; *şeüle* gölge, *şeüle-nêñ*, *şeüle-ge*, *şeüle-nê*, *şeüle-de*, *şeüle-den* veya *şeüle-din*; *kıdlar* kızlar, *kıdlar-nıñ* veya *kıdlar-dıñ*, *kıdlar-ya*, *kıdlar-nı* veya *kıdlar-dı*, *kıdlar-da*, *kıdlar-dan* veya *kıdlar-din*; *ürdek* ördek, *ürdek-nêñ*

veya *ürdek-têḡ*, *ürdek-ke*, *ürdek-nê* veya *ürdek-tê*, *ürdek-te*, *ürdek-ten* veya *ürdek-tin*; *at* at, *at-niḡ* veya *at-tiḡ*, *at-ka*, *at-ni* veya *at-ti*, *at-ta*, *at-tan* veya *at-tin*; *kulım* elim, *kulım-niḡ* veya *kulım-diḡ*, *kulım-a*, *kulım-ni* veya *kulım-dı*, *kulım-da*, *kulım-dan* veya *kulım-din*; *êtlerêḡ* köpeklerin, *êtlerêḡ-nêḡ* veya *êtlerêḡ-dêḡ*, *êtlerêḡ-e*, *êtlerêḡ-nê* veya *êtlerêḡ-dê*, *êtlerêḡ-de*, *êtlerêḡ-den* veya *êtlerêḡ-din*; *seskehê* çiçeği, *seskehê-nêḡ*, *seskehê-ne*, *seskehê-n*, *seskehê-nde* veya *seskehê-nte*, *seskehê-nden* veya *seskehê-ndin*; *atımıḡ* atımız, *atımıḡ-niḡ* (-diḡ), *atımıḡ-ya*, *atımıḡ-ni* (-dı), *atımıḡ-da*, *atımıḡ-dan* (-din); *êtêḡêḡ* köpeğiniz, *êtêḡêḡ-nêḡ* (-dêḡ), *êtêḡêḡ-ge*, *êtêḡêḡ-nê* (-dê), *êtêḡêḡ-de*, *êtêḡêḡ-den* (-din); *kulları* elleri, *kulları-niḡ*, *kulları-na*, *kulları-n*, *kulları-nda* (-nta), *kulları-ndan* (-nan) veya *kulları-ndin*; *atamnıki* atamınki/babamınki, *atamnıki-niḡ*, *atamnıki-na*, *atamnıki-n*, *atamnıki-nda* (-nta), *atamnıki-ndan*; *şeuiledegê* gölgedeki, *şeuiledegê-nêḡ*, *şeuiledegê-ne*, *şeuiledegê-n*, *şeuiledegê-nde* (-nte), *şeuiledegê-nden*.

İsimler üzerine söz dizimi notları: Eğer canlıyı bildiren isim, doğal cinsiyet ile ilgili olarak tanımlanmalıysa, önüne eril işareti için *ata*, *ir*; dişil işareti için *ine*, *ane* ve *kıḡ* sözcükleri kullanılır: *ata ürdek* erkek ördek, *ana ürdek* dişi ördek, *ata bürê* erkek kurt, *ine bürê* dişi kurt, *ir bala* erkek çocuk, *kıḡ bala* kız çocuk.

Başkurtçada “belirli harf-i tarif” yoktur, belirsiz harf-i tarif olarak *bêr* “bir sayı sıfatı” kullanılır.

Çoğul eki sıklıkla ayırıcı anlamı olmadan şiirde ve özel isimlerde kullanılır: *Ak-idêlkeylernê kiskende yır yırladım işkek işkende* Ak-İdil’i geçerken, türkü söyledim kürek çekerken; *iḡgü yamellerêḡ êy bulmayas mên yêşeukeylerde ni fayda* işlerin yolunda gitmezse bin yıl yaşasan ne fayda?

Eğer aitlik belirsiz ise, tamlayan durumu eki bulunmaz: *han kıḡı* han kızı, ancak *chandıḡ kıḡı* hanın kızı. Bir kısım sıfat

tamlaması da bu tarzda şekillenir, örneğin: *ak-koşı* kuğu, *akkoşları* kuğular.

Datif yanında yönelme durumu denir. Amaç belirteci, ayrıca “nereye?” sorusu için yer belirteci olabilir: *kıd atahuna eytken* kız babasına (böyle) demiş; *huıya töştêler* suya düştüler; *zawukka* zevke, eğlenceye.

Belirtme durumu eki, kişi ekinden sonra, ayrıca nesne belirsizse gelmeyebilir: *kayda-layına barhañ dusış bulhun karşı sıyıp atıñ beilerge* nereye varırsan dostun olsun, [seni] karşılayıp atın(1) bağlar; *kad alyan* kaz almış; eksiz durum ve belirtme durumu, sonuç belirteci gibidir: *üris yağarğa* Rus yapmak, Ruslaştırmak.

Bulunma durumu, “Ne zaman?” sorusu için zaman belirteci olduğu gibi, “nerede?” (bazen “nereye?”) sorusu için yer belirteci olarak bulunabilir: *kalın sınar şeülehente* kalın çınar ağacı gölgesinde; *ütken yumêr hörgen daur yarıp töşken yörekte* geçmiş ömür ve kaybolmuş devir kopup düşmüş yüreğine; *kıd saıında* kızlık çağında; *tönde* geceleyin.

Ayrılma durumu, “nerede?” ve “nereye?” soruları için yer belirtecini, “ne zamandan başlayarak?” sorusu için zaman belirtecini, ayrıca sebep-sonuç belirtecini oluşturabilir: *min kaladan kilgen kêşe* ben şehirden geldim; *küpten* eskiden beri; *kurkühundan* korkusundan; *yaudin çarab uldılar* savaştan (dolayı) harap oldular.

İsim, eksiz de bazı belirteçleri oluşturabilir: *köntön yana kandılı* gece gündüz kandili yanar; *huu kêrege* suya girmek, banyo yapmak.

Birçok ismin aynı biçimde karşılaştırılması durumunda düzenli olarak yalnızca sondaki uygun durum ekini alır: *kömek yıldığ artından ay sıya dır hawaya, yaqtılıkni tultıra tuğay tübe*

dalaya sayısız yıldız ardından ay göğe çıkar ve ovaya, dağa, vadiye, her tarafa ışık yayar.

Sıfat: Seyrek olarak bulunan biçimi eskicil *-lıγ*, *-lêg*'den ilk olarak *-lū*, *-lū* biçiminde gelişmiş olan sıfat yapan son ek, *-lı*, *-lê* olarak bulunur: *köslê* güçlü; *atlı* atlı; *şeuikatlū* merhametli, bağışlayıcı.

Macarca “nagyfejű” [koca kafalı] gibi birleşik sıfatlar Başkurtçada şu şekilde karşılanabilir: *mermer töblê* mermer tabanlı, *sıskan hırtlı* fare sırtlı; *agası békék*, *yiri halkın Balkan-tau* zirvesi yüksek, toprağı soğuk Balkan dağı; *kara-tun* kara kepenekli.

Yokluk anlamı veren son ek: *-hığ*, *-hêđ* (*-sız*, *-sez*): *köshêđ* güçsüz, *başhığ* başsız. Böyle söyleyişler alışkanlık hâline gelmiş bile olabilir: *kösê yuk* gücü yok, güçsüz vb.

Arapça kökenli soyut isimler sık sık sıfat olarak kullanılabilir: *itā* 'at boyun eğen, Arapça: اطاعت itaat etme, boyun eğme.

Karşılaştırma durumu *-rak*, *-rek* ekleriyle yapılır: *bigrek* daha fazla/çok, *artık*, *artıyrak* daha fazla, daha çok; *zıyāde* gibi belirteçler, hatta sadece sıfat da karşılaştırma eki gibi rol alabilir: *güdel* güzel, *güdelrek*, *bigrek güdel*, *artık güdel*, *artıyrak güdel*, *zıyāde güdel* daha güzel. *Dikkat Edilmesi Gerekenler*: *bik* güçlü, pek karşılaştırma durumu: *bigrek*; *artık* fazla, yeğ, karşılaştırma durumu: *artıyrak*; küp çok, karşılaştırma durumu: *kübrek* ya da *kübrek*.

Karşılaştırma durumu yanında kıyaslama belirteci ayrılma durumunda bulunur: *töndin kara küdeğêđ* geceden kara gözün(üz); *benden artık sen güdel* benden güzelsin.

En üstünlük durumu *bik* ‘çok/pek’ belirteciyle veya Türk-Tatar dillerinde genellikle bilinen pekiştirmeye yapılabilir: *bik ak* veya *app-ak* bembeyaz [apak]. Sonuncu türetme, zaten

karşılaştırma durumu gibi de bulunabilir: *höttin app-ak bēleklerēñdē kēm kükreklereñe hālırhın* süttten daha beyaz kollarımı kimin boynuna dolarsın?

En üstünlük durumu *iñ* belirteciyle veya iyelik ilişkisiyle ifade edilebilir: *iñ yağış* en iyi; *koş oskorı* en hızlı uçan kuş.

Eşitlik karşılaştırmasında, benzer *-day, -dey, -tay, -tey* ekleri veya *kēbēk, kēbē* edatları bulunur, bunun yanında adıları tamlayan yaparlar: *yanşa-göldey saf alar* gül goncası gibi güzel onlar; *benēm kēbēk güdel kıd yuk inē bu hārayda* benim gibi güzel kız yok idi bu sarayda.

Belirten olarak sıfat her zaman sabittir ve aynı şekilde yalnızca kök biçiminde zarf da olabilir.

Adıllar: Kişi adıları: *min* veya *ben* ben, T. *minēm, benēm*, Yön. *miña*, Bel. *minē, benē*, B. *minde*, A. *minden, benden, bendin*. – *bēd (bēz), bēdler (bēzler)* biz, T. *bēdnēñ, bēddēñ*, Yön. *bēdge*, Bel. *bēdnē, bēddē*, B. *bēdde*, A. *bēdden*. – *hin (sin), sen* sen, T. *hinēñ, senēñ*, Yön. *hiña, saña*, Bel. *hinē, senē*, B. *hinde, sende*, A. *hinden, senden, sendin*. – *hēd (sēz), hēdler (sēzler)* siz, T. *hēdnēñ, hēddēñ*, Yön. *hēdge*, Bel. *hēdnē, hēddē*, B. *hēdde*, A. *hēdden*. – *ul* o, T. *anıñ*, Yön. *aña, añar, añarğa*, Bel. *anı*, B. *anda*, A. *andan, anan*. – *alar* onlar, T. *alarnıñ, alardıñ* vd.

Bağımsız aitlik adıları, kişi adılarının tamlayan durumuna daha önce bilinen *-kı, -kē* ekleri eklenerek oluşturulabilir: *minēkē* benimki, *hinēkē* seninki, *anıki* onunki, *bēdnēkē* bizimki, *hēdnēkē* sizinki, *alarnıki* onlarınki; *minēkēler* benimkiler vd.

Dönüşlülük adılı düzenli olarak kişi ekleri alan *üç (üz)* “kendi” sözcüğüdür: *üđēm* kendim, *üđēñ* kendin vd. *üç üđēññē* kendi kendini.

İşaret adıları: *bu* bu, T. *munıñ*, Yön. *muña, muñar*, Bel. *munı*, B. *munda*, A. *mundan* veya *munan*. – *bular* bunlar, T.

bularnıñ veya *bulardıñ* vd. – *şul* şu, T. *şunıñ*, Yön. *şuña*, *şuñar*, *şuğa*, Bel. *şunı*, B. *şunda*, A. *şundan*, *şunan*. – *şular* şunlar, T. *şulardıñ*, *şularnıñ* vd. – *ul* o, çekimi için ‘kişi adilları’ arasına bakınız. - *oşbu* bu, şu; bütün bu adillar yalnızca ad olmadan tek başlarına bulunuyorlarsa çekimlenirler.

Böyle sıfatlar ve belirteçler şu şekilde sıralanabilirler: *bulay* bu şekilde, *alay* o şekilde, *munday* böyle, *anday* öyle, *şul tiklê* (*tiklü*) bu kadar, *ul têklê* o kadar; *ul kadar* o kadar, *ul şakta* o zaman/sırada, *munda* burada/bunda, *şunda* orada/onda [*şurada/şunda*], *indê*, *intê* şimdi, *muna*, *mina*, *m’na* işte!

Soru adilları tümüyle kurallı çekimlidir: *kêm* kim? *kêmler?* kimler? – *ni* (*nî* veya *nêy*) ne? T. *ninêñ*, Yön. *nige*, Bel. *ninê*, B. *nide*, A. *niden*; *niler* neler? (duruma göre uzun *î* ile söylenebilir). - *kaysı* (nadiren *kayhı*) hangi(si)? T. *kaysınıñ*, Yön. *kaysıña*, Bel. *kaysını* (!), B. *kaysında*, A. *kaysından*; *kaysınığ*, *kaysız* hanginiz. Böyle olanlar şu şekilde sıralanabilir: *nindey* nasıl? *nisêk* (*niçêk*) nasıl/ne şekilde? *nik* niçin? *nise*, *niseü* kaç? *nikadar* ne kadar? *kasan* ne zaman? *kayda*, *kaya* nerede, nereye? *kaydan* nereden? *nise ret* kaç kez? vd., ayrıca *-mi*, *-mê* (*-mu*, *-mü*) soru ekleri ve bunun bileşimi –*miken*?

Belgisiz adillar arasında hatırlatılması gerekenler şunlardır: *her* her, *bar* hepsi, *barı*, *barsa*, *barı-la*, *bar’la*, *nî barı* her biri, hepsi; *her kêm* herkes, herhangi biri; *elle kêm* herhangi biri vd., *hiç* hiçbir şey, hiç kimse, *bêrê*, *bêrsê* biri(si), *hiç bêr* veya *his bêr* hiçbiri/hiç kimse; *neste*, *bêr neste* (herhangi) bir şey, *nerse* bir şey, *bêr nersekay* ufak/önemsiz bir şey, *kêşê* insan, kişi, başka biri(si), *bakşa*, *büten*, *ikênsê* (*ikêñçê*) başka(sı). “Herhangi biri, herhangi bir şey” gibi belgisiz adilları bir Başkurt dolaylama yaparak (süsleyerek) şu şekilde ifade eder: *kêm bulha* (*buha*)-*da* herhangi biri vb.

Sayı adları: Kök (temel) sayı adları: 1 bër, 2 ikë, 3 ös (öç), 4 dürt, 5 biş, 6 altı, 7 yitë (yidë), 8 higëd (sigëd), 9 tuşid (tuşız), 10 un, 11 un bër vd., 20 yigërmë, cigërmë, 30 utið (utız), 40 kırk, 50 illë, 60 altmış, 70 yitmëş, 80 hiksen (siksen), 90 tuksan, 100 yöd (yöz), 1000 mëñ. Kök (temel) sayılar, eğer ardından çarpılan isim eksikse, bu biçimi alırlar: bëreü, ikeü, öseü, düртеü, bişeü, altıau, yiteü vd.

Sıra sayı adları: bërënsë (bërëncë), ikënsë, ösënsë, dürtënsë, bişënsë, altınsı vd.

Çarpan sayılar böyle türetilir: *bër ret, bër tapkır, bër mertebe* bir kez.

Üleştirme sayı adları: bërer birer, ikëşer, öşer, dürtër, bişer, altışar, yitëşer, higëder vd.

Yaklaşık [tahminî] sayıları, *-lap, -lep (-lab, -leb)* eklerini getirerek elde ederiz: *bërem-lep, düртеü-lep, ikëşerlep.*

Edatlar: Edatlardan sayılan ad soylu sözcüklerin büyük kısmı aslında (geçmişte) kullanılmış isimlerdir ve bunlar hakkında sözlükler de bilgi vermektedir. Bunun için burada yalnızca onları, ayrıca sadece edat olarak kullanılanları ve çekim durumunda bazı kendine özgü nitelikleri gösterenleri burada hatırlatmaktayız:

bëlen, bële, ile “ile”, “+(y)lA”, *këbë, këbëk, gëbë* ve *ösön (öçön)* “için”, zamirleri tamlayan olarak kendisine çeker.

çaklı “+A kadar”, *tağa* “+A doğru”, *küre* “+(y)A bakılırsa/bakarak”, *yakın* “yakın,” yönelme olarak çeker.

ilgerë “daha önce, önünde”, *bılay* “(+DAn) sonra”, *huş (suş)* “(+DAn) sonra”, *yırak* “uzak”, *başka* “(+In) dışında”, “(+DAn) başka” vd. ayrılma durumuyla bulunurlar.

Not: Paragraflarda bulunan diğer ad soylu biçimler, bağlaçlar ve ünlemler hakkında sözlük bilgi vermektedir.

Eylem: Başkurtça eylem, bütün çekimlerde daha önce bilinen ses bilgisel yasaların buna izin verdiği ölçüde aynı kökü korur. Aynı zamanda emir kipi teklik ikinci kişi, eylem köküyle aynıdır: *kayt* geri dön, *beyle* bağla.

Eylemin kökü, sessiz ya da sesli ile bitebilir. Alışılmış gösterimi “-” ile meydana getirilir: *kayt-* geri dönmek, *beyle-* bağlamak.

Tıpkı diğer Türk-Tatar dilleri gibi, Başkurtça da birçok eylem kavramını, ad yapılarıyla ifade eder: *yardıam it-* yardım etmek, *naḡmaḡ kıl-* namaz kılmak, *waḡfat bul-* vefat etmek, *ḡant ḡs-* ant içmek vb.

Eylemden eylem yapan [çatı] ekler arasında en önemlileri şunlardır:

Ettirgen eylem yapanlar: *-dır, -dér, -tır, -tér, -t, -ḡıḡ, -ḡéd (-ḡız, -ḡéz), -kıḡ, kéd (-kız, -kéz), -ıḡ, éḡ (-ız, -éz), -ır, -ér (-ör, -ür), -ar, -er*: *yaḡ-* yazmak, *yaḡdır-* yazdırmak; *ül-* ölmek, *ültér-* (ütér-) öldürmek; *ultır-* oturmak, *ulturt-* oturtmak; *kéy-* giy(in)mek, *kéyḡéd-* (kéyḡéz-) giy(in)dirmek; *ḡk-* akmak, *ḡıḡḡ-* (ḡıḡz-) akıtmak; *sık-* (çık-) çıkmak, *sıḡar-* çıkarmak; *kis-* (kiç-) geçmek, *kisér-* geçirmek; özel: *kür-* görmek, *kürset-* göstermek.

Edilgen yapanlar: *-l* (*sesliden sonra*), *-ıl, -él (-ol, -ul, -öl, -ül)*; *l* ile biten eylemlerden sonra *-ın, -én*: *yaḡa-* yapmak: *yaḡal-, taḡbulmak*: *taḡıl- (taḡbul-), bél-* bilmek: *bélén-*.

Dönüşlü eylem yapanlar: *-n, -ın, -én (-ün, -ön, -un, -on)*: *alda-* aldatmak, *aldan-* aldanmak; *kuy-* koymak, *kuyın-* kendine (bir şey) koymak, *kür-* görmek, *kürén-, kürün-* görünmek.

İşteş yapanlar: *-ş, -ış, -éş (-uş, -oş, -üş, -öş)*: *kara-* bakmak, *karaş-* bakışmak; *ḡayra-* (ḡayra-) ötmek, *ḡayraş-* (ḡayraş-) ötüşmek; *bül-* bölmek, *büléş-* bölüşmek; bununla birlikte bu yapıım eki birçok durumda asıl anlamını yitirmiştir: *horaḡ-* (soraḡ-) sormak,

horaş- (*soraş-*) sormak soruşturmak; *kil-* gelmek, *kilêş-* uymak, uygun düşmek.

Yinelemeli yapan: *-yala*, *-gele* (*-kala*, *-kele*): *ütir-* oturmak, *ütiryala-* oturup durmak; *ês-* (*êç-*) içmek, *êskele-* (*êçkele-*) yudumlamak.

Olumsuz eylem: Köke bağlanmış *-ma/-me* eki aracılığıyla eylem olumsuz yapılır: *kil-* kılmak, yapmak, *kılma-* kılmamak, yapmamak; *kil-* gelmek, *kilme-* gelmemek. Olumsuz eylem köklerini genellikle olumlular gibi çekimliyoruz.

Olmak eylemi (Ek eylem): Ad soylu yüklemden sonra Başkurt dili, geniş [ve şimdiki] zamanda ek eylemi pek koymaz: *min iden* ben sağlıklıyım; *alar kart* onlar yaşlı(lar); bununla birlikte eksik çekimli *i-* [Latince] “*esse*” eylem kökünün şu biçimleri bulunmaktadır: Ek eylemin geniş zaman teklik 3. kişisi: *dır*, *dêr* (*tr*, *têr*), ek eylemin belirli geçmiş zamanı: *inêm* (*idêm*) idim, *inêñ* idin, *inê* idi, *inêk* idik, *inêñêd*, *inêgêd* (*idêgêz*) idiniz, *inêler* idiler; ek eylemin belirsiz geçmiş zaman teklik ve çokluk 3. kişisi: *imêş* imiş, *imêşler* imişler; şart kipinin geniş zamanı: *ihem* (*isem*) isem, *iheñ*, *ihe*, *ihék*, *iheñêd* (*ihégêd*), *iheler*; ayrıca geçmiş zaman sıfat-fiili⁶: *iken*, şu anlamlara gelebilir: [Latince] *est*, *sunt*, *erat*, *erant*. Eksik biçimlerini tamamlayabilir ve mevcut olanların yerine de *ul-* biçimi hiç de seyrek olmayan *bul-* “olmak” eylemi bulunabilir. *i-* “imek” eyleminin olumsuz, tasrif edilemeyen *tügêl* (*tügêl*)’dir: *sen ir tügêl* sen erkek değilsin.

Burada, tek başına tasrif edilemeyen *bar* “var [olmak]”, “*dasein*, *vorhanden sein*” eylemine de değinelim: *bar* var, *bar inê* var idi, *bar imêş* var imiş. Olumsuz *yuk* (*yok*) yok, *yuk inê* yok idi, *yuk imêş* yok imiş.

⁶ Macarca metinde bu terim, *múlt idejű participiuma* olarak verilmiştir (Çevirenin notu).

Kip ve zaman türetme: Başkurtça eylem çekimi, kimi çok eskileri hesaba katmazsak, bugün artık tümüyle konuşmaya uygun eylem biçimlerini genellikle ad soylu -yani ilk bakışta en çok biçimi- sıfat-fiilleri ve mastarları eylem çekimi dayanaklı olarak verir. Bunun için ilk olarak bunlarla tanışacağız.

Ad soylu eylem biçimleri: 1. Eki sessizlerden sonra -a, -e, seslilerden sonra -y olan süreklilik zarf-fiili⁷: *bār-* “gitmek”: *bāra*, *kil-* “gelmek”: *kile*, *aşa-* “[yemek] yemek”: *aşay*, *yörö-* “yürümek”: *yöröy*, *kilme-* “gelmemek”: *kilmey*, *aşama-* “[yemek] yememek”: *aşamay*. Bu eylem biçimi bugün genellikle, bildirme kipi şimdiki zamanın teklik üçüncü kişisi gibi *dır*, *dër* “copula” ile [bildirme ekiyle] ya da onsuz kullanılandır: *bāra* ya da *bāra dır* “gidiyor”, *kilmey* ya da *kilmey dër* “gelmiyor”, aslı kadar ne olduğunu bu tür kullanımları hatırlatır: *bāk-* “bakmak”, *bāka kāl-* “hayret etmek (söze göre: bakakalmak)”, *êşêt-* “duymak (işitmek)”: *êşêtmey kāl-* “(duymayarak kalmak)” = “(artık) duymamak”, *bāra tor-* “(gidedurmak) gidedurmak, durmadan gitmek”. Son örneğin gösterdiği gibi, bu zarf-fiil, *tor-* (durmak) eylemiyle ilgili olarak hareketin sürekliliğinin, bitmemişliğinin belirtisi demektir: *büle-büle yörö-* “(bölerek yürümek)”, “dolaşmak” ve “(harekette iken) durmak” (kurtla ilgili).

Not: -y ekinin önünde, kök sonundaki *a*, *e* sesleri, Kazan Tatarcasındaki gibi *ı*, *é* seslerine dönüşmez.⁸

2. Seslilerden sonra -r, sessizlerden sonra -ar, -er, -ır, -ër (-or, -ur, -ör, -ür), olumsuz eylem kökünden sonra -s olan geniş zaman sıfat-fiil⁹ ekiyle ilgili belirtmeliyiz ki -ar, -er ekleri sadece tek

⁷ Daha kolay kavranması sebebiyle terimleri Gábor BÁLINT gibi kullanıyorum. Bkz. Kazáni Tatár Nyelvtanulmányok III. 51. 1.: Igeragozásı alapok.

⁸ Bkz. Kazáni Tatár Nyelvtanulmányok III. 53. 1.

⁹ Macarca metinde bu terim, Latince *participium aoristi* olarak verilmiştir (Çevirenin notu).

3. *Şimdiki/geniş zaman isim-fiil I*¹⁰ ekleri şunlardır: Sessizden sonra *-ū (-iu)*, *-ū (-ëü)* ve önündeki *a, e* ile *au, eü* diftongunu veren, sesliden sonra gelen *-u, -ü*: *bar-* gitmek: *barū (baru)* gidiş, gitme; *kil-* gelmek: *kilū (kilëü)* geliş, gelme; *aşa-* [yemek] yemek: *aşau* yiyiş [yeme]; *kilme-* gelmemek: *kilmeü* gelmeyiş; kişi ekleriyle: *barūwım (baruwım)* gidişim, gitmem; *kilmeüwëş* gelmeyişin, gelmemen. Ayrıca *ū* ekinin konuşma esnasında kalın sesli *ū*'dan hemen hemen hiç farklı olmadığını belirtmek gerekir.

4. *Şimdiki/geniş zaman isim-fiil II*¹¹, aslında daha çok ad, oysa yönelme durumunda kesinlikle mastar olan *-ma, -me* ekleridir: *işék aşmaya bara* kapıyı açmaya gidiyor (*aş-*, *aç-* açmak); *höymege bulmas* sevilemez (*höy-*, *söy-* sevmek); *sewëşmege bëlmeshën* sevişmeyi bilmezsin [sevişemezsin] (*sew-* = *söy-*, *höy-*; *sewëş-* sevişmek).

Aynı biçimde *isim-fiilin* yönelme durumu, sondaki *a, e* seslisini kaybederek (*nik = nige*) *-mak, -mek* ile biten *isim-fiilli* katar. Örneğin Osmanlı Türkçesinde genellikle mastar olarak rol alır, Başkurtçada ve Volga Tatarcasında ise daha çok ad işlevlidir ve her zamanki anlamda aldığı mastar da bulunmaz, en fazla böyle bağlantılarda: *yamıyr yaumak* yağmur yağışı; ancak ondan daha sık *istek* olarak *-sı, -së (-çı, -çë)* ekleriyle: *min bu kitabnı ukımaksı bulam* ben bu kitabı okumak istiyorum vd.

5. İki öncekiyle özünde uyuşan anlamda:

a) Günümüz Başkurt dilinde neredeyse tamamen adlaştıran *-ış, -ëş (-oş, -uş, -öş, -üş)* ekli *hareket adı*¹²: *bat-* inmek, batmak:

¹⁰ Macarca metinde bu terim, Latince *nomen verbale praesentis I* olarak verilmiştir (Çevirenin notu).

¹¹ Macarca metinde bu terim, Latince *nomen verbale praesentis II* olarak verilmiştir (Çevirenin notu).

¹² Macarca metinde bu terim, Latince *nomen actionis* olarak verilmiştir (Çevirenin notu).

kön batış gün batımı, gün batısı; *huk-* (*suk-*) vurmak: *huyuş* (*suyuş*) çarpışma, savaş; *bak-* bakmak: *kön-bayuş* günebakan; *al-* almak: *tın-alış* can alma [can alış].

b) *-muş*, *-mêş* (*-moş*, *-muş*, *-mös*, *-müş*) ile biten *isim-fiil*: *tor-moş* durum, *yağmış* belge, yazı; yalnızca şu gibi tek tük biçimlerde: *imêş* imiş, *dimêş* demiş, *dimêşler* demişler, *bitmişlik eylemi*¹³ gibi bulunur.

6. *Bitmişlik* [*geçmiş zaman*] *sıfat-fiil*¹⁴ eki: *-yan*, *-gen*, *-kan*, *-ken*: *al-* almak, tutmak: *al-yan*; *beyle-* bağlamak: *beylegen*; *at-* atmak: *at-kan*; *sık-* (*çık-*) çıkmak: *sık-kan* (*çık-kan*). Geçmiş ve şimdiki, aynı şekilde aktif ve pasif anlamıyla ad ve sıfat gibi çekim ekleri ve yapım ekleriyle çekilerek bulunur: *balık yöđgennê küremên* balığın yüzdüğünü görüyorum (*yöğ-*, *yöz-* yüzmek), *bunda kilgenêj kôn* buraya geldiğin gün, *bêlegem taldı işkende* bileğim kürek çekerken yoruldu (*iş-* kürek çekmek), *yeşên hukkan ayaş* yıldırım çarpmış ağaç (*huk-*, *suk-* vurmak, çarpmak), *sesek at-kan göl çiçek açmış* (=açan) gül, *ütken yumêr* geçmiş ömür (*üt-* geçmek), *kinez kızı ülgen kis knez(in)* kızının öldüğü gece, *kayt-kan yulim* geri döndüm ya da geri dönüşümün yolu, *çaywanlardıj kır-ya sık-kanı* hayvanların kıra çıkışı = kıra (çayıra) çıkmış hayvanlar, *seügen yârim seven* (beni sevmiş) yârim. Son örneğe ise dikkat edilmelidir. Tam farklılaştırmak amacıyla “beni seven yârim” böyle ifade edilmelidir: *minê hōye (sewe) tor-yan yârim*.

¹³ Macarca metinde bu terim, Latince *verbum finitum* olarak verilmiştir. Geleneksel dil bilgisi bakışıyla “geçmiş zaman” biçiminde de düşünülebilir (Çevirenin notu).

¹⁴ Macarca metinde bu terim, Latince *participium perfecti* olarak verilmiştir (Çevirenin notu).

*Bitmişlik eylemi*¹⁵ olarak tamamlanmış geçmişin teklik üçüncü kişisi: *subuk* (*çubuk*) *hüngen kulında* çubuk sönmüş [sönen] elinde (*hün-*, *sün-* sönmek, yanıp kül olmak).

-sa, *-se* (*-ça*, *-çe*) ekleriyle sınır belirten zarf-fiil hâline gelecektir: *tañ atkansa şafak sökene kadar* [tan ağarınca/atınca], *hin (sin) kilgense sen gelinceye kadar*, gelişine kadar.

7. *Öncelik zarf-fiili*¹⁶ ekleri *-yas*, *-ges*, *-kas*, *-kes* (*-yaç*, *-geç*, *-kaç*, *-keç*): *kêrges girdiği/girdiğim gibi* vd., *kis bulyas akşam olmuş* gibi, çoğu kez Macarca *-ván*, *-vén* ekli zarf-fiil ile karşılanabilir.

8. *Gelecek zaman sıfat-fiili*¹⁷ ekleri sessizlerden sonra *-ası*, *-esé* (*-ahı*, *-ehé*), Gábor Bálint'e göre seslilerden sonra *-sı*, *-sé* şeklindedir ki bu konuda Başkurtçadan örneğim bulunmamakla birlikte, Ufa bölgesindeki Tatarlardan bunu duydum: *ukıysı*, *aşıysı*. Kuşkusuz bu eylem biçiminin esas dayanağı süreklilik zarf-fiiline¹⁸ dayanır, buna üçüncü kişi iyelik eki (?) gelmiştir, belirtme durumunun [akuzatifinin] *-n* [ekli olmasından/ekini almasından] ve *-ni*, *-né* eklerini almamasından da söz edilebilir: *alışın* ya da *alahın* = Osmanlı Türkçesi *alacayını* alacağını ya da almak istediğini; diğer kişilere *-sı*, *-sé* (*-hı*, *-hé*) kişi ekinin arkasından *per analogiam* gelebilmiştir: *alışım* (*alahım*) = Osmanlı Türkçesi *alacayım*, *alışın* (*alahın*) = *alacayın*. *Bitmişlik eylemi* olarak rol oynamaz.

¹⁵ Macarca metinde bu terim, Latince *verbum finitum* olarak verilmiştir (Çevirenin notu).

¹⁶ Macarca metinde bu terim, Latince *gerundium prioritatis* olarak verilmiştir (Çevirenin notu).

¹⁷ Macarca metinde bu terim, Latince *participium futuri* olarak verilmiştir (Çevirenin notu).

¹⁸ Macarca metinde bu terim, Latince *gerundium continuitatis* olarak verilmiştir (Çevirenin notu).

9. *Bağlama zarf-fiili*¹⁹ eki: Sesliden sonra (olumsuz eylem köklerinin dışında!) *-p*, yoksa *-ıp*, *-êp* (*-op*, *-up*, *-öp*, *-üp*), olumsuz eylem kökünden sonra *-yıp*, *-yêp*: *âl-* almak: *alıp*; *tor-* durmak: *torop*; *kür-* görmek: *kürêp*, *kürüp*; *kâra-* bakmak: *kârap*; *beyle-* bağlamak: *beylep*; ancak: *kârama-* bakmamak: *kâramayıp*; *kilme-* gelmemek: *kilmeyêp*. Bu ekin eski biçimi: *-uban*, *-üben*: *kürüben* görüp, *aluban* alıp. Bu eylem biçiminin düzenli kullanımı, tek kıyaslamalı eylemlerin eklerinin yerini tutmaktır. Çoğu kez basit şekilde *-va*, *-ve*, *-vân*, *-vén* ekli zarf-fiillerle karşılanabilir. Çoğu zaman tarz kipi gibidir: *alıp alıp atla* (ayağını) toplayarak dolaşmak [acele etmek, telaşlı şekilde dolaşmak] (ay ile ilgili). *Bul-* eyleminin olumsuz biçimiyle ilgili olarak olanaksızlığı ifade eder: *bêlêp bulmay* bilinemez.

10. Çok nadiren *-malı*, *-melê* ile biten sıfat-fiile de gereklilik ifadesi için rastlanır: *kaytmalı* geri dönmek gerek [geri dönmeli]. Bunun yerine ise daha alışılmış olan şudur: *kaytırıya kirek*.

Eylem Çekiminin Düzeni

Sözü edilen ad soylu fiil biçimleri dışında, şu kipler ve zamanlar eylem kökünden yapılabilir:

1. Emir Çekimi

Teklik

2. kişi	<i>yâð</i>	<i>kil</i>	<i>kilme</i>
	<i>yaz</i>	<i>gel</i>	<i>gelme</i>

¹⁹ Macarca metinde bu terim, Latince *gerundium copulativum* olarak verilmiştir (Çevirenin notu).

3. kişi	<i>yādhın</i> (<i>yāzsın</i>) yazsın	<i>kilhên</i> [gelsin]	<i>kilmehên</i> [gelmesin]
---------	--	---------------------------	-------------------------------

Çokluk

2. kişi	<i>yādiyîd,</i> <i>yādiyîd</i>	<i>kilêjêd,</i> <i>kilêgêd</i>	<i>kilmegêd</i>
3. kişi	<i>yādhınlar</i>	<i>kilhênler</i>	<i>kilmehênler</i>

Teklik ikinci kişi *-yul, -gêl* (*-yul, -güel*) ya da *-hana, -hene* (*-sana, -sene*) ekleriyle uzatılabilir: *yādyul yaz, biðmegül vazgeçme* [bırakma, bezme], *horçul (sorçul) sor, yādhana (yāzsana) yaz!* [yazsana!]

Burada, teklik ve çokluk birinci kişi emir kipinin sessizlerden sonra *-ayım, -eyém, -ayık, -eyék*; seslilerden sonra *-yım, -yém, -yık, -yék* olduğu hatırlatılabilir: *alayım* alayım, *alayık* alalım, *kileyém* geleyim, *kileyék* gelelim, *édleyém* izleyeyim, *édleyék* izleyelim (*édle-* izlemek), *yırlayım* şarkı söyleyeyim, *yırlayık* şarkı söyleyelim (*yırla-* şarkı söylemek), bununla birlikte bu biçimler sıkça isteği ifade ederler: *kileyém* [Almanca] ich will kommen, *yırlayık* wir wollen singen, lasst uns singen.

2. İstek Kipi²⁰

-çay, -gey, -kay, -key ekleriyle:

Teklik

²⁰ Macarca metinde bu terim, Latince *optativus* olarak verilmiştir (Çevirenin notu).

1. kişi	<i>kilgeymèn</i>	<i>sıkkaymın</i>
	gelmek istiyorum, [geleyim]	çıkılmak istiyorum, çıkabilsem [çıkayım]
2. kişi	<i>kilgeyhèn</i>	<i>sıkkayhın</i>
	gel istiyorum, gel-sen	
3. kişi	<i>kilgey</i>	<i>sıkkay</i>

Çokluk

1. kişi	<i>kilgeymèδ</i> (<i>kilgeybèδ</i>)	<i>sıkkaymıδ</i> (-bıδ)
2. kişi	<i>kilgeyhèδ</i>	<i>sıkkayhıδ</i>
3. kişi	<i>kilgeyler</i>	<i>sıkkaylar</i>

3. Şart Kipi

-*ha*, -*he* (-*sa*, -*se*) ekleriyle:

Teklik

1. kişi	<i>karaham</i> (<i>karasam</i>) bakarsam	<i>kilmehem</i> (<i>kilmesem</i>) gelmezsem
2. kişi	<i>karahañ</i>	<i>kilmehañ</i>
3. kişi	<i>karaha</i>	<i>kilmehē</i>

Çokluk

1. kişi	<i>karahak</i>	<i>kilmehek</i>
2. kişi	<i>karahayıδ</i> (<i>karahayıδ</i>)	<i>kilmeheğēδ</i> (<i>kilmeheğēδ</i>)
3. kişi	<i>karahalar</i>	<i>kilmeheler</i>

4. *Haber Kipi Bilinen (Belirli) Geçmiş Zaman*

Seslilerden sonra *-ni*, *-ne* biçiminde kendini gösteren *-di*, *-de*, *-ti*, *-te* (*-dö*, *-du*, *-to*, *-tü* vd.) zaman işaretleyicisiyle:

Teklik

1. kişi	<i>yaδdım</i> <i>yazdım</i>	<i>sıktım</i> <i>çıktım</i>	<i>kildēm</i> <i>geldim</i>	<i>tordom</i> <i>durdum</i>
2. kişi	<i>yaδdıη</i>	<i>sıktıη</i>	<i>kildēη</i>	<i>tordoη</i>
3. kişi	<i>yaδdı</i>	<i>sıktı</i>	<i>kildē</i>	<i>tordo</i>

Çokluk

1. kişi	<i>yaδdık</i>	<i>sıktık</i>	<i>kildēk</i>	<i>tordok</i> (<i>tordık</i>)
2. kişi	<i>yaδdıηıδ</i> (<i>yaδdıηıδ</i>)	<i>sıktıηıδ</i> (<i>sıktıηıδ</i>)	<i>kildēηēδ</i> (<i>kildēğēδ</i>)	<i>tordoηıδ</i> (<i>tordoηıδ</i>)
3. kişi	<i>yaδdı-lar</i>	<i>sıktılar</i>	<i>kildēler</i>	<i>tordolar</i> <i>tordılar</i>

Teklik [olumsuz]

1. kişi	<i>yaðmanım</i>	<i>kilmenëm (kilmedëm)</i>
	<i>yazmadım</i>	<i>gelmedim</i>
2. kişi	<i>yaðmanıñ</i>	<i>kilmenëñ</i>
3. kişi	<i>yaðmanı</i>	<i>kilmenë</i>

Çokluk [olumsuz]

1. kişi	<i>yaðmanık</i>	<i>kilmenëk</i>
2. kişi	<i>yaðmanıñıđ</i> (<i>yaðmadıyıđ</i>)	<i>kilmenëñëđ</i> (<i>kilmedëğëđ</i>)
3. kişi	<i>yaðmanılar</i>	<i>kilmenëler</i>

Ad soylu eylem biçimleri arasından hareketin ve durumun çeşitli usullerinin ve zamanlarının ifadesi için şunlar kullanılabilir: *Süreklilik zarf-fiili*²¹, *geniş zaman sıfat-fiili*²², *bitmişlik [geçmiş zaman] sıfat-fiili*²³, ayrıca *bağlama zarf-fiili*²⁴ ve de aynı şekilde, eğer kişi ekleriyle çekilirse, şu kişi eklerini alır:

<i>Teklik</i>	<i>Çokluk</i>
1. - <i>mın</i> , - <i>mën</i>	1. - <i>mığ</i> , - <i>mëđ</i> (- <i>mız</i> , - <i>mëz</i> ,

²¹ Macarca metinde bu terim, Latince *gerundium continuitatis* olarak verilmiştir (Çevirenin notu).

²² Macarca metinde bu terim, Latince *participium aoristi* olarak verilmiştir (Çevirenin notu).

²³ Macarca metinde bu terim, Latince *participium perfecti* olarak verilmiştir (Çevirenin notu).

²⁴ Macarca metinde bu terim, Latince *gerundium copulativum* olarak verilmiştir (Çevirenin notu).

-bıð, -bêð, -bız, -bêz)

2. -hın, -hên (-sın, 2. -hıð, -hêð (-sız, -sêz)
-sên)

3. (-dır, -dêr) 3. -lar, -ler (seyrek olarak
-nar, -ner)

1. *Süreklilik zarf-füli a)* Bildirme kipi şimdiki zaman: *yaðamın* (ya da *yaðam*) yazıyorum, *yaðahın* yazıyorsun, *yaða* (*dır*) yazıyor, *yaðabıð* (*yaðamıð*) yazıyoruz, *yaðahıð* (*yaðasız*) yazıyorsunuz, *yaðalar* yazıyorlar; *kilmeymên* gelmiyorum vd.

b) Sürekli geçmiş: *yaða inêm* yazar idim [yazardım], *yaða inêñ* yazar idin [yazardın] vd.

c) Kendisi değişmeden kalırken, *tor-* “durmak” eyleminin tüm biçimleriyle bağlanabilir. Bu ilişki hareketin sürekliliğini ifade eder: *yaða toramın* yazıyorum, *yaða toryanmın* yazdım, yazıyordum, *yaða toryan bulham* yazarsam vd.

2. *Geniş zaman sıfat-filinden türetilen a) gelecek* ya da *bitmemiş şimdiki/geniş [zaman]*²⁵:

Teklik

1. kişi	<i>yaðarmın</i>	<i>yaðmasmın, yaðmam</i>
	yazarım,	yazmam,
	yazacağım	yazmayacağım
2. kişi	<i>yaðarhın</i>	<i>yaðmashın</i>

²⁵ Macarca metinde bu terim, Latince *praesens imperfectum* olarak verilmiştir (Çevirenin notu).

3. kişi *yādar* *yāđmas*

Çokluk

1. kişi *yāđarmıđ* *yāđmasmıđ*

2. kişi *yāđarhıđ* *yāđmashıđ*

3. kişi *yāđarlar* *yāđmaslar*

Diğer örnekler: *beylermën* bağlarım, bağlayacağım; *kilmesmën* ya da *kilmem* gelmeyeceğim, gelmem vd.

*b) Bitmemiş geçmiş*²⁶ ya da *şart*: *yādar inëm* yazdım (o zaman) ya da yazardım.

c) bul- (*ul-*) “olmak” eylemiyle farklı görünüşlü yapılara tüm diziyi verir: *yādar bulamin* (*bulam*) yazarım, yazıya bakarım, *yādar buldım* yazdım, yazıya baktım, *yāđmas buldım* yazmadım, yazamadım vd.

3. *Bitmişlik sıfat-filinden*²⁷ türetilen *a) şimdiki* (*mevcut*) *bitmişlik*²⁸:

Teklik

1. kişi *yāđyanmın* *kilmegenmën*

²⁶ Macarca metinde bu terim, Latince *præteritum imperfectum* olarak verilmiştir (Çevirenin notu).

²⁷ Macarca metinde bu terim, Latince *participium perfecti* olarak verilmiştir. “Geçmiş zaman sıfat-fiili” olarak da düşünebiliriz (Çevirenin notu).

²⁸ Macarca metinde bu terim, Latince *præsens perfectum* olarak verilmiştir (Çevirenin notu).

	yazmışım	gelmemişim
2. kişi	<i>yadıyanhın</i>	<i>kilmegenhên</i>
3. kişi	<i>yadıyan (dır)</i>	<i>kilmegen (dêr)</i>

Çokluk

1. kişi	<i>yadıyanbıδ</i>	<i>kilmegenbêδ</i>
2. kişi	<i>yadıyanhıδ</i>	<i>kilmegenhêδ</i>
3. kişi	<i>yadıyanlar</i>	<i>kilmegenler</i>

b) *Bitmiş geçmiş zaman*²⁹: *yadıyan inem* yazdım ya da yazmış idim [yazmıştım], *kilmegen inem* gelmedim ya da gelmemiş idim [gelmemiştim].

c) *bâr* (var) ve *yuk* (yok) eylemleriyle şu şekilde ilişkili olabilir: *yadıyanım bâr* (herhangi bir zaman) yazmışım, *yadıyanıy bâr* (herhangi bir zaman) yazmışsın, *yadıyanı yuk* yazmamış, *yadıyanları yuk* yazmamışlar.

d) *bul-* (*ul-*) “olmak” eyleminin farklı biçimleriyle ilişkili olabilir: *yadıyan bulam* Osmanlı Türkçesi: *yazmış olurum*; *yadıyan bulham* yazmışsam, yazmış olsam, Osmanlı Türkçesi: *yazmış olsam*.

4. *Bağlama zarf-filinden*³⁰ türetilen *belirsiz geçmiş zaman*³¹: *yadıbmın* yazmışım, *yadımayıbmın* yazmamışım. Burada

²⁹ Macarca metinde bu terim, Latince *præteritum perfectum* olarak verilmiştir (Çevirenin notu).

³⁰ Macarca metinde bu terim, Latince *gerundium copulativum* olarak verilmiştir (Çevirenin notu).

bu ekin teklik ve çokluk birinci kişide, ayrıca çokluk üçüncü kişide *b*'ye değiştiğini belirtmek gerekir: *yadıblar* yazmışlar, ancak: *yadıp-tur* yazmış(tır).

Eylemin olanaksızlığı: Eylemin olanaksızlığı *süreklilik sıfat-filine* bağlanan *al-* eyleminin olumsuz biçimiyle ifade edilebilir. Bu biçimler çoğu kez ses uyumuna da uyarlar ve eylemle birleşebilirler: *yada almam* yazamıyorum, *yada almadım* ya da *yadaldım* yazamadım, *küre almam* ya da *kürelmem* göremiyorum.

Eylemin soru biçimi: *-mı, -mê (-mu, -mü)* ya da *-miken* soru ekleri düzenli olarak kişi ekli eylemden sonra bulunur, ancak *-mın, -mên, -hın, -hên (-sın, -sên)* gibi kişi eklerini de geride bırakabilir: *yadıñ yazdın, yadıñ-mı* ya da *yadıñ-miken yazdın mı?* Ancak: *bêlehên-mê* ya da *bêle-mêhên* biliyor musun?

³¹ Macarca metinde bu terim, Latince *præteritum indefinitum* olarak verilmiştir (Çevirenin notu).

Geliş Tarihi: 29.12.2017

Kabul Tarihi: 29.12.2017

Ergene, Oğuz (2017). *Sadî / Gülîstan Tercümesi Giriş - Dil İncelemesi - Metin - Çeviri - Dizinler - Tıpkıbası* (Çev. Sibîcâbî). Ankara: 1. Baskı Türk Dil Kurumu Yayınları: 1211.

Dağıstanlıoğlu B. Erdem¹

Sadî'nin *Gülîstan*'ı Türkçenin tarihî ve çağdaş kollarına tercüme edilmiş, şerhleri yazılmış önemli bir edebî üründür. Oğuz Ergene², H. 800 (M. 1397-1398) yılında Doğu Türkçesine çevrilmiş *Gülîstan*'ı, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalında, Prof. Dr. A. Deniz Abik danışmanlığında, 2012 yılında doktora tezi olarak sunmuştur. Bu çalışma, kimi yönleri yazarının görüşleri doğrultusunda yeniden değerlendirilerek *Sadî Gülîstan [Şiraz 1257] Giriş - Dil İncelemesi - Metin - Çeviri - Dizinler - Tıpkıbası (Çeviren: Sibîcâbî)* adıyla 2017 yılında Türk Dil Kurumu yayınlarından çıkmıştır.

Gülîstan 14. yüzyıldan bu yana Türkçeye tercüme edilegelen tanınmış bir edebî üründür. *Gülîstan*'ın bilinen ilk Türkçe tercümesi *Seyf-i Sarâyî*'nin 1391 yılında yazdığı Kıpçakça eseridir³. İkinci tercümeyi *Sibîcâbî*, 1397-1398 yıllarında Doğu Türkçesine yapılmıştır⁴. *Gülîstan*'ın Anadolu sahasındaki ilk çevirisi ise 1430'da tamamlanan *Mahmûd b. Kâdî-i Manyâs*

¹ Çukurova Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı, Yrd. Doç. Dr. erdemdgstn@gmail.com

² Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı, Yrd. Doç. Dr.

³ Karamanlıoğlu, A. F. (1989). *Seyf-i Sarâyî Gülîstan Tercümesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 544.

⁴ Ergene (2017), s. 32.

tercümesidir⁵. Türk edebiyatında Gülistan tercümelerinin yanı sıra şerhleri de mevcuttur. Gülistan şerhlerine 16. yüzyıldan itibaren rastlanmaktadır⁶: Şâhidî'nin Gülistan şerhi, Şem'î Şem'ullâh'ın Şerh-i Gülistân'ı, Sûdî'nin Şerh-i Gülistân'ı, Rüşdî'nin Şerh-i Dîbâce-i Gülistân'ı vd.

Yazar, çalışmasına konu olan *Gülistan*'ın tarihî Türk lehçelerindeki tercümelerine değinirken Kıpçak Türkçesi (Seyf-i Sarâyî), Anadolu Türkçesi (Kâdî-i Manyâs) ve Doğu Türkçesi olmak üzere üç ayrı dönem ve sahada çevirilerin mevcut olduğunu belirtmiş; dönem, üslup, içerik karşılaştırmalarında Hikmet İlaydın⁷ ve Kilisli Rifat'ın⁸ eserlerinden de yararlanmışır. Bu kitaba konu olan tercüme, Sibîcâbî'nin yazdığı Doğu Türkçesi tercümesidir. Doğu Türkçesi⁹ (Türk-oriental, osttürkisch) terimi, Karahanlı (Hakaniye) Türkçesinden başlayarak yaklaşık 19. yüzyıla kadar Asya sahasında Türk dilinin tarihî kollarını, İslami dönem Türk edebiyatı ürünlerinin dilini işaret eden bir kavramı karşılayagelmiştir. Bu dönem için farklı adlandırmalar ve birbiri içinde zikredilen evreler olmakla beraber, araştırmacıların bu dönemi genellikle şu evrelere ayırdıkları görülmektedir: Karahanlı

⁵ Özkan, M. (1993). Mahmûd b. Kâdî-i Manyâs - Gülistan Tercümesi Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 562.

⁶ Canpolat, H. (2006). Sadî'nin Gülistân Önsözüne Yapılan Türkçe Şerhlerin Karşılaştırmalı İncelenmesi. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

⁷ İlaydın, H. (1991). *Sadî - Gülistan*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları: 2119.

⁸ Kilisli Rifat (1943). Şeyh Sadî Şirazî - Gülistan, Şarktan Seçme Eserler: 9. İstanbul: Ahmet Halit Kitabevi.

⁹ Bu hususta Ahmet Caferoğlu'nun *Müşterek Orta Asya Türkçesi* ve onun *Batı Türkistan* ile *Kaşgar* kolu terimlerini anmak gerekmektedir. Uygur yazı geleneğinin devamı olarak bu kollar, İslami dönem Türk edebiyatı bakımından Türk dilinin farklı lehçe ve evrelerinin -bu lehçeler yazı dilinde kısmen temsil edilsin ya da edilmesin- ortak yazı dili olarak kullanılmışlardır. bkz. Caferoğlu, A. (1984). *Türk Dili Tarihi I-II*, İstanbul: Enderun Yayınları.

(Hakaniye) Türkçesi, Harezm Türkçesi veya Harezm-Altınordu Türkçesi, Çağatay Türkçesi.

15. yüzyıldan 20. yüzyılın başlarına kadar Türk dili (Anadolu ve Asya sahası İslami dönem Türk edebiyatı ürünlerinin dili), genel hatlarıyla, geniş coğrafyalarda hüküm süren iki ana yazı dili ile ürünlerini vermiştir. Bu iki yazı dilinden biri olan Çağatay Türkçesinin etkisini Eckmann¹⁰, *günümüz Roman dillerinin gelişmesinde Latince'nin rolü ile* karşılaştırılabilir bulmaktadır. Karahanlı ve Harezm Türkçesinin devamı niteliğindeki Çağatay Türkçesi, Timurlular zamanında gelişip Nevâyî ile klasik şekline bürünmüş, 19. yüzyılın ortalarına kadar Doğu Türkistan ve Orta Asya Türk devletleri ile *Avrupa Rusyasının* Oğuz olmayan Müslüman Türklerinin edebî dili olarak kullanılmıştır. Bu dil, tarihî metinlerde şu adlarla anılmıştır: *Çağatay tili, Çağatay Türkişi, Türk tili, Türk elfâzı, Türki til, Türki lafzı, Türkçe til, Türki, Çağatay lafzı*¹¹.

Asya sahası İslamî dönem Türk edebiyatı, farklı bilim adamları tarafından değişik adlandırmalar ve tarihlendirmelerle anılmıştır. Çağatay sözcüğünün belirttiği dönem ve sahayı geniş tutan Vámbéry, bu terimle *12-19. yüzyılların Orta Asya İslami Türk Edebiyatının* yanı sıra çağdaşı olan Orta Asya Türk dili kolu, bilhassa *Özbekçeyi* kastetmiştir. Robert Barkley Shaw¹² -eserindeki kapak bilgisi itibarıyla *political agent, late on special duty at Kàshghar-* Kaşgar ve Yarkend'i kapsayan Doğu Türkistan (Eastern Turkistan) derlemesinde gerek çağdaşı olan konuşma dili gerekse

¹⁰ Eckmann, J. (2003). *Çağatayca El Kitabı* (Çev. Günay Karaağaç). Ankara: 1. Baskı Akçağ Yayınları: 456.

¹¹ bkz. Eckmann (2003), s. 13.

¹² Robert Barkley Shaw (1878). *A Sketch of the Turki Language as Spoken in Eastern Turkistan (Kàshghar and Yarkand)*. Calcutta.

Robert Barkley Shaw (1880). *A Sketch of the Turki Language as Spoken in Eastern Turkistan (Kàshghar and Yarkand) Part II - Vocabulary*. Calcutta.

tarihî Türk dili kollarını anarken *Turki* (ana dili konuşurları bakımından), *Turki Language*, *Eastern Türki*, *Eastern Turkistânî* ifadelerini kullanmıştır. Fransız Türkologlar E. Marc Quatremère ve A. Pavet de Courteille, Alman sözlükçüsü J. Theodor Zenker *Türk-oriental*, *osttürkisch* terimlerini kullanmışlardır. Radloff ve Korş, Çağatayca terimi ile Uygurca sonrası Orta Asya edebiyatının ürünlerini işaret etmişlerdir. Ayrıca Radloff, *Doğu Türkçesi* terimini yaşayan Sibiryâ diyalektlerini ifade etmek için de kullanmıştır. Şerbak *Eski Özbek* terimiyle 10-18. yüzyıllar arasını ifade etmiş, Samoyloviç ve Eckmann, *Çağatayca* terimini 15-20. yüzyıllar *İslamî Orta Asya edebî Türk dili* için kullanmıştır¹³.

Eckmann¹⁴, *15. yüzyılın başlarından Nevâyi'nin 1465'te ilk divanını tertibine kadar geçen dönemi Çağatayca için Klasik Öncesi Devir* olarak adlandırmış ve ölçünlü dilin yerleşmediği dönem olarak tavsif etmiştir. Eckmann, bu dönemin edipleri olarak *Sekkâkî*, *Lutfî*, *Ata'î*, *Hocendî*, *Seyyid Ahmed Mirza*, *Harezmî*, *Emîrî*, *Yakînî*, *Ahmedî*, *Gedâ'î*'yi zikretmiştir.

Köprülü¹⁵, *Çağatayca'yı* Cengiz soyundan gelenlerin kurduğu *Çağatay*, *İlhanlı* ve *Altın-Ordu* devletlerinde 13-14. yüzyıllarda ortaya çıkıp gelişen, özellikle 15. yüzyılda Timurular devrinde ölçünlü hâl alıp klasikleşen ve zengin bir edebî dile evrilen Orta Asya diyalekti olarak tanımlamıştır. Karahanlı Türkçesinin Moğol istilası sonrası çeşitli *mahalli lehçelere* ayrılması sonucu *Oğuz-Kıpçak unsuları ile* karışan yazı dilinin doğurduğu yeni edebî ürünlerin *İlk Çağatay Devri* eserleri olduğunu belirten Köprülü, başlangıçta *Türkistan*, *Horasan* ve *İran sahalarında*, *Harezm'de*, sonra da *Altın-Ordu'da* gelişen bu dili, 14. yüzyılın sonlarından 15. yüzyılın ilk yarısına kadarki bir evre

¹³ bkz. Eckmann (2003), s. 14-16.

¹⁴ bkz. Eckmann age.

¹⁵ Köprülü, M. F. (1945). Çağatay Edebiyatı. *Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*, III. Cilt, 270-323.

olarak ele almış ve ona *Klasik Çağatay Devrinin Başlangıcı* adını vermiştir¹⁶. Ata¹⁷ da Köprülü'nün tasnifine benzer şekilde *Harezmi* ve *Altın-Ordu* olmak üzere iki muhitte gelişen Türk dili evresini Çağatay Türkçesinin *İlk Devresi* olarak değerlendirmiştir. Ata, bu adlandırmanın nedeni olarak *Çağataycanın ilk döneminde yazılmış eserlerin dil özellikleri ile Harezmi Türkçesiyle yazılmış eserlerdeki dil özelliklerinin aynı olmasını* göstermiş, 15. yüzyıl sonrasında Osmanlı Türkçesi ve Çağatay Türkçesinin varlığını hazırlayan iki alt evre olarak Eski Anadolu Türkçesi ve Harezmi Türkçesini işaret etmiştir. Yazıldığı ve / veya müelliflerinin yetiştikleri yerler dikkate alınarak Mukaddimetü'l-Edeb, Kısasü'l-Enbiya, Nehcü'l-Feradis, Muinü'l-Mürid ve satır arası Kur'an tercümesi *Harezmi Türkçesi* eserleri; Husrev ü Şirin, Muhabbet-name, Mirac-name, Dasitan-ı Cumcuma ile Altınordu sahasına ait yarlık ve bitikler *Harezmi-Altınordu Türkçesi* eserleri olarak değerlendirilmiştir¹⁸.

13. yüzyıl sonrasında Harezmi ve Seyhun'un güney bölgelerinde Oğuz ve Kıpçak diyalektlerinin yazı diline yansımalarıyla şekillenen *Orta Asya Türkçesi (Doğu Orta Asya Türkçesi)*'ni *Harezmi Türkçesi* olarak adlandıran Eckmann¹⁹, bu devreyi Karahanlı Türkçesinden Çağataycaya geçiş evresi olarak tanımlamıştır. *Harezmi Türkçesi* ifadesinin çağdaş Türkolojinin söz varlığındaki yeri Eckmann'ın Nevâyî'den aktarımına dayanmaktadır. Ali Şîr Nevâyî, Mecâlisü'n-Nefâyis'te²⁰ Hüseyin-i Hârezmî'nin eserlerinden bahsederken onun Kaside-i Bürde'ye yazdığı şerh ile ilgili olarak, *Hârezmîçe Türkî til bile* kaleme aldı

¹⁶ bkz. Köprülü, age., s. 270b.

¹⁷ Ata, A. (2014). *Çağatay Türkçesinin İlk Devresi Harezmi - Altın Ordu Türkçesi*. Ankara: 1. Baskı Ankara Üniversitesi Yayınları: 395.

¹⁸ bkz. Ata, age., s. 21.

¹⁹ Eckmann, J. (1979). *Harezmi Türkçesi (Çev. Mehmet Akalın)*. *Tarihi Türk Şiveleri*, Ankara ss. 183-223.

²⁰ Eraslan, K. (2001). *Ali Şîr Nevâyî Mecâlisü'n-nefâyis I*, Ankara Türk Dil Kurumu Yayınları 788, s. 9.

açıklamasına yer vermiştir. Eckmann²¹, bu açıklamayı Harezmi Türkçesinin *belirli bir şive* olmasının delili biçiminde değerlendirmiştir. Adı geçen eser olan Keşfü'l-Hüdâ'da Hüseyin-i Hârezmî yalnızca *Türkî til* ifadesini kullanmıştır. Dağıstanlıoğlu²², Nevâyî'nin eserinde *Hârezmîçe Türkî til* ifadesinin tek örnek olması, Hârezmî ve Nevâyî'nin aynı asrın ve yakın çevrelerin edipleri olmaları ve Keşfü'l-Hüdâ'da şârihin *Türkî til* ifadesini tercih etmesinden yola çıkarak Mecâlîsü'n-Nefâyîs'teki açıklamanın dile değil üsluba yönelik bir işaret olabileceğini belirtmiştir.

İspicâb, İsficâb ya da Türkçe adıyla Sayramlı olan müellifin eserini Eckmann²³, Çağataycanın tespit edilmiş ve yazılış tarihi malum en eski ürünü olarak değerlendirmiştir²⁴. Sibicâbî'nin *Gülîstan Tercümesi*'nin dil özelliklerini inceleyen Ergene, bu eserin diliyle ilgili *Harezmi-Altınordu Türkçesinin karakteristik özelliklerini taşıyan [...] kimi yönlerden de Harezmi-Altınordu Türkçesinin Çağatay Türkçesine evrildiği geçiş dönemine ait* özellikler arz eden bir metin olduğu yargısına varmıştır. Bu yargının sonucu çalışmanın adına da yansımış, çok şekillilik arz eden bir dönemin eseri olan *Gülîstan Tercümesi*'nin dili *Doğu Türkçesi* olarak adlandırılmıştır. Metnin dil özelliklerine dayandırılan bu adlandırmada Batılı Türkologların terimi ile Köprülü'nün tanımının bir araya geldiği söylenebilir.

²¹ Eckmann, J. (2003). *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerinde Araştırmalar* (2. bs.) (Haz. Osman Fikri Sertkaya), Ankara Türk Dil Kurumu Yayınları 635, s. 1.

²² Dağıstanlıoğlu, B. E. (2017). 14. Yüzyıl Doğu Türkçesine Adını Veren Hüseyin-i Hârezmî ve Bûsîrî'nin Kasîde-i Bürde'sine Yazdığı Şerhi Keşfü'l-Hüdâ. *International Journal of Language Academy*, 5/1, 26-39.

²³ Eckmann, J. (1989). Sadî Gülîstan'ının Bilinmeyen Çağatayca Bir Çevirisi. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1968*, 17-29.

²⁴ Ergene (2017), s. 36-37.

Sibîcâbî'nin eserinin dilinin Türkçenin tarihî serüvenindeki yerine ve Gülîstan'ın Türkçeye yapılan tercümelerine değinildikten sonra Oğuz Ergene'nin çalışmasının sınırları ve bulguları üzerinde durulacaktır.

Sibîcâbî, *Gülîstan*'ı H. 800 (M. 1397-1398) yılında Doğu Türkçesine tercüme etmiştir. Sibîcâbî, tercümesini Timur'un torunu Muhammed Sultan'a sunmuştur. Eserin bilinen tek nüshası British Library'de Or. 11685 numara ile kayıtlıdır. Bu nüshanın tıpkıbasımı, Ergene'nin çalışmasının sonunda yer almaktadır.

Ergene'nin çalışmasının *Giriş* bölümünde Sadî ve Gülîstan hakkında bilgiye, Türkçeye yapılan Gülîstan çevirileri, şerhleri, nazireleri ve Gülîstan sözlüklerine, Sibîcâbî'nin çevirisinin sunulduğu kişiye, nüsha tavsifine, eserin bölümleri ile yazım özelliklerine değinilmiştir. Gülîstan'ın Kuzey, Doğu ve Batı Türkçesine çevirisi bu bölümde karşılaştırılmıştır.

Giriş bölümünde verilen bilgilere göre çalışmaya konu olan yazma nüshanın dış kapağının ön yüzünde Şubat 1939 tarihli ve M. Minovi imzalı kayıtta kitabın 16. yüzyıla ait olduğu notu düşülmekte ancak müstensih hakkında herhangi bir bilgi yer almamaktadır. Bu kayıtta, kitapta yer alan Gülîstan çevirisinin baştan ve sondan küçük eksiklikleri olduğu bilgisi de bulunmaktadır. Ergene, İlaydın ve Kilisli Rifat'ın Gülîstan çevirilerini esas alarak Sibîcâbî çevirisinin başında eksik olan ve olması beklenen bölümleri tablollaştırarak, yazmadaki sayfa numaralarıyla vermiştir.

Giriş bölümünde Sibîcâbî'nin Gülîstan tercümesinin *yazım özellikleri* üzerinde şu başlıklarla durulmuştur: Hareke ve yazı işaretlerinin kullanımı, nokta kullanımı, hemze kullanımı, izafet kesresinin ve sıfat kesresinin kullanımı, ünlülerin harfle gösterimi (Türkçe sözcüklerde, Arapça - Farsça Sözcüklerde), ünsüzlerin

yazımı (damak n'si, h, ð, s / t ünsüzlerinin yazımı, ikiz ünsüzlerin yazımı), eklerin yazımı, yanlış ve eksik yazımlar.

Sibîcâbî'nin tercümesinin Türkçe kısımları harekesizdir. Ayet ve hadisler ile Arapça ve Farsça ibarelerde ise hareke kullanılmıştır. Doğu Türkçesi (Uygur yazım) geleneğine uygun olarak Türkçe sözcük köklerinde ve eklerde ünlüler yazıda gösterilmiştir. Metnin genelinde damak n'si için “س” (ng) kullanılmış, yalnızca yedi sözcükte “س” (ŋ) kullanımına rastlanmıştır. Yapım ve çekim ekleri sözcüklerden, kimi zaman da kendinden önceki eklerden ayrı yazılmıştır²⁵.

Giriş bölümünde *Tarihî Türk Lehçelerine Yapılan Gülistan Çevirilerinin Karşılaştırılmasına* da yer verilmiştir. Bu bölümde Kâdî-i Manyâs'ın Anadolu sahasına mensur çevirisi, Seyf-i Sarâyî'nin Kıpçakça çevirisi ve Sibîcâbî'nin Doğu Türkçesi çevirisi *çeviri yöntemi, metin aktarımındaki değişiklikler ve sözcük seçimlerinde değişiklikler* olmak üzere üç başlıkta, tablolaştırılarak karşılaştırılmıştır. Örneğin, Sibîcâbî'nin çevirisinde manzumeler yine manzum olarak çevrilmiş, manzum ve mensur bölümlerde konuyla alakalı kimi eklemeler, çevirinin içeriğini zenginleştirmiştir. Tahkiyelerde özgün metnin üslubuna sadık kalınmış ve olaylar çevirenin ağzından aktarılmıştır. Sadî'ye yönelik atıflarda ise “Şeyh aytur rahmetullâhî” ifadesine yer verilmiştir.

Her ne kadar tarihî Türk lehçelerine yapılan Gülistan çevirileri başlığı verilse de yazar, bu bölümde tarihî Batı, Kuzey ve Doğu Türkçelerinin yanı sıra Kilisli Rifat ve İlaydın'ın Türkiye Türkçesine çevirilerini de karşılaştırmasına dâhil etmiştir. Doğu Türkçesi çevirisinin baş ve son kısımlarındaki eksikliklerin tespiti ve bazı bölümlerdeki hikâyelerin diğer bölümlere taşınmasını bu karşılaştırmalarla ortaya koymuştur.

²⁵ Ergene (2017), s. 42-46.

Genel aktarım karakteri aynı olmakla birlikte ileten, iletilen, ifade tercihi, bağlam vb. gerekçelerle bildirişimin metinde eklemeler ve çıkarmalar doğurduğu, bunun üslupla da açıklanabilecek değişiklikler olduğu, bu bölümde örnekleriyle ele alınmıştır. İlaydın, Seyf-i Sarâyî, Kâdî-i Manyâs ve Sibîcâbî'nin metinlerindeki kimi ifade farklılıkları bu bölümde tablolaştırılarak da sunulmuştur.

Sözcük seçimi bakımından tablo hâlinde karşılaştırmalı olarak ortaya koyulan tarihî Kuzey, Doğu ve Batı Türkçelerinin Gülistan çevirilerinin görünümü Nevâyî'den bu yana süregelen dil ilişkileri gelişimine ilgi çekici bir tanıklık arz etmektedir. Bu bölümde Türkiye Türkçesi çevirilerine yer verilmemiştir:

Kıpçak Türkçesi Seyf-i Sarâyî	Eski Anadolu Türkçesi Kâdî-i Manyâs	Doğu Türkçesi Sibîcâbî
ağaç	ağaç	dıraht / şecere / yığaç
Allâh / Hâk / Tanğrı~Tengri	Allâh / Hâk / Hudâ / Hudâvend / Hudâvendgâr / Tanğrı	Ëdi~Ëdi / Hudâ~Hudây / Hudâvend / Hâk / Rab / Tengri
karınça	karınca	karınçka / mür / nemle
ayak / kadem	ayak / kadem	ağak~ayak~ayağ / kadem / pây / ricl

Çalışmanın *Dil İncelemesi* adını taşıyan ikinci bölümü, eserin ses bilgisi, sözcük bilgisi (bu bölümde sözcük ve şekil bilgisi), söz dizimi, üslup özellikleri, söz varlığı ve bütün bunların birlikte ele alındığı metnin dönem tespitini içeren oldukça ayrıntılı ve zengin tanıklı bir değerlendirmesidir. Dil İncelemesi bölümünde yazar, eserdeki dil verilerini Türkçenin bütün tarihî (gerek gördüğü yerlerde çağdaş) kollarıyla karşılaştırarak ele almıştır. Ayrıntıların verilme biçimi göz önüne alındığında, çalışmanın dil incelemesi bölümü, eserin dil bilgisi özellikleri olmaktan çıkmış, Türk dilinin tarihî lehçelerinin bugüne kadar tespit edilmiş eserleri göz önünde bulundurularak hazırlanmış bir grameri hüviyetini kazanmıştır. Bu bölümde yazarın doktora tezindeki bazı yaklaşımlarını da yeniden

ele aldığı görülmektedir. Örneğin Türkçe sözcüklerin ilk hecelerinde bulunan ve metinde özel bir işaretleme olmaksızın kullanılan ى kürsüsünü (/è/ sesini) doktora tezinde “i” okuyan yazar, bu sesin yazıda gösterimini, kitabında iki ayrı kategoride değerlendirmiştir. Eski Türkçeden sonra tarihî evrelere göre farklılık arz eden “è” sesini taşıyan sözcüklerde ى ile işaretlenenleri “è”, işaretle gösterilmeyenleri “e” okumuştur: çerig~çerig, emgek~ëmgek, teg~tèg~dek~dèk, keç~key~kèy- vd. Ayrıca yazar, Eski Türkçeden beri ilk hecede “è” olarak kullanıldığı bilinen sözcüklerde harfle gösterilsin veya gösterilmesin çeviri yazıda “è” işaretini kullanmıştır: bèl, bèş, èl, èki, èn- vd.

Ses bilgisinin farklı bölümlerinde, metindeki Oğuzca, Harezmi-Altınordu Türkçesi ve Çağatayca özellikler karşılaştırılarak değerlendirilmiştir. Örneğin “ünsüz düşmeleri” başlığında söz başı /b-/ sesinin metin genelinde korunduğu, manzum kısımlarda bol~ol- çok şekilliliğinin var olduğu, mensur bölümdeki tek örneğin ise secili anlatımın etkisine dayandırıldığı görülmektedir. Metin genelinde korunan iki ve daha çok heceli sözcüklerin son ses “-g / -ğ”larının kimi sözcüklerde Oğuzca bir özellik olarak düşürüldüğü, benzer Oğuzca gelişmelerin hece başı ve ek başı “g, ğ”larının düşürülmesiyle de görüldüğü ama bunun yanı sıra Çağataycada rastlanan söz sonu ğ~k nöbetleşmesinin de metinde tespit edildiği bu bölümde ele alınan başlıklardandır. Ses bilgisi bölümünde yer alan değerlendirmeye göre metin genelinde, Harezmi-Altınordu Türkçesindeki kullanıma benzer biçimde, Eski Türkçenin iç ses ve son ses “-b-, -b”lerinin “-ð-, ð-; -v-, -v” biçiminde çok şekilli kullanımı saptanmıştır. Benzer çok şekillilik, Eski Türkçenin iç ses ve son ses “-d-, -d”leri için de geçerlidir. Sibîcâbî'nin Gülistan tercümesinde, bu sesin “d, đ, y”li biçimleri tespit edilmiştir.

Ses bilgisi bölümündeki karşılaştırmalı inceleme yöntemi, “Sözcük Bilgisi” başlığı altında sözcük ve şekil bilgisinin ele alındığı bölümlerde de uygulanmıştır. Örneğin “Ad Çekim Ekleri” başlığı altında ele alınan “İlgi Durumu”nda yaygın kullanımın {-n̄ng} ekiyle gerçekleştiği, bunun yanı sıra iki sözcükte {-ng} kullanımının bulunduğu ayrıca geç dönem Çağatayca özelliği olarak {-nI} kullanımının da metinde saptandığı ele alınmıştır. Şekil bilgisi bakımından dönem ayırdını zorlaştıracak ve çok şekillilik arz eden bir başka özellik de metinde zamir n’sinin kullanımındır.

Tarihî metinlerin dil incelemesi bölümlerinde genellikle daha az yer verilen söz dizimi bölümü, bu çalışmada, sözcük gruplarından cümle türlerine varan geniş bir tasnifle ele alınmıştır. Bu bölümde Farsçadan çeviri olan metnin cümle türleri ve ifade biçimleri bakımından karşılaştırılması yapılmış, beklendik Türkçe cümle ve sözcük grubu modelleriyle çeviri dilinin ortaya çıkardığı modeller kıyası olarak ele alınmıştır. Sonraki bölüm olan *Üslup Özellikleri* başlığı, söz dizimini kapsar, belki de tamamlar biçimde *seci* ve *dolaysız anlatım* kategorilerini içermektedir.

Klasik dil incelemelerinde metin çalışmalarının sınırları çoğu zaman zorlanmaz. Zaten yeterince yoğun bir emeği ve uzun bir süreci gerektiren bu tip çalışmalarda *metin*, genel *dil bilgisi* özellikleri ve *dizin* en temel uğraşı alanlarıdır. Ancak bu çalışmada özellikle söz varlığı üzerine, farklı başlıklarda gerçekleştirilen tasnif ya da karşılaştırma denemeleri ilgi çekicidir. Ayrı bir çalışma ya da dönemi kapsayacak olursa çok daha ayrıntılı proje niteliği kazanabilecek bakış açıları, birer deneme niteliğiyle söz varlığı bölümünde ele alınmıştır: *Bir Sözcüğün Aynı Dildeki Biçimleri*, *Bir Sözcüğün Değişik Dillerdeki Biçimleri*, *Yabancı Kökenli Eklerle Türkçe Eklerin Nöbetleşmesi*, *Yabancı Kökenli Sözcüklerin Türkçe Yapım Ekli Karşılıkları*, *Yabancı Kökenli Birleşik Sözcüklerin Türkçe Karşılıkları*, *Alıntı Köklerden Türkçe Eklerle Yapılan*

Değişik Türetmeler, Katmerli Eylem Çatıları, Pekiştirilen Eylemler, Nezaket Söylemi.

Metin çalışmalarında çoğu zaman ilgili dil bilgisi başlığında ele alınan ve ihtiyaca göre karşılaştırmalarla belirginleştirilen konular, yazarın genel tespitlerinin ötesinde, literatürün çerçevesinde sınırlandırılır. Ergene'nin çalışmasının belki de en önemli kısımlarında biri, *Dil İncelemesi*'nin son bölümü olan *Metnin Döneminin Belirlenmesinde Yararlanılacak Kullanımlar* başlığıdır. Bu bölüm üç kısma ayrılmıştır: *Harezmi-Türkçesine Yaklaşan Kullanımlar*, *Çağatay Türkçesine Yaklaşan Kullanımlar*, *Her İki Dönemi Kapsayan ve Geçiş Dönemi Özelliği Gösteren Kullanımlar*. Bu başlıklar altında, metne dair ses bilgisi, şekil bilgisi ve söz varlığı verileri, bugüne kadarki bilgiler doğrultusunda sınıflandırılmıştır. Bütün bu karşılaştırma ve sınıflandırmanın sonucunda yazar, Sibîcâbî'nin *Gülîstan* çevirisinin *Harezmi-Türkçesinin karakteristik özelliklerini taşıyan bir eseri, kimi yönlerden de Harezmi-Türkçesinin Çağatay Türkçesine evrildiği geçiş dönemine ait bir eseri olduğu* yargısına varmıştır.

Ergene'nin çalışmasının *Metin* bölümü eserin çeviri yazısının kaleme alındığı kısımdır. Metinle ilgili çeşitli göndermeler, ayet, hadis açıklamaları, Farsça manzumelerin ve ibarelerin anlamları bu bölümde, dipnotlarla verilmiştir.

Çeviri bölümünde eserin Türkiye Türkçesine çevirisi yapılmıştır. Bu bölümde, özgün metindeki manzumeler, kafiye örgüleri korunarak hece vezniyle tercüme edilmiştir. Bu yönüyle Ergene'nin çalışması hem akademik yayın hem de bir edebî ürün denemesi niteliği kazanmıştır. Bu bölüm aynı zamanda yazarın, çalıştığı tarihî metne ne denli hâkim olduğunu gösterir niteliktedir ki bu hâkimiyetin getirileri çalışmanın dil incelemeleri ve dizin kısımlarında ortaya çıkmaktadır.

Notlar bölümünde *karçığaynıĝ*, *dostsaķunĝ*, *Şuŗteriş*, *Kisra nebiresi Hürmüzķa*, *keğgülık*, *Dirü[n]ķa*, *tayarlar*, *emr-i [tama]ķa*, *baytāl*, *abtlarını* sözcük ve ibareleri hakkında açıklamalar yapılmıştır.

Dizinler bölümü, isminden de anlaşılacağı üzere birden çok dizin modelini içermektedir. Yazar, metne yönelik gramatikal dizin ve sıklık dizinleri olmak üzere iki ayrı dizin hazırlamıştır. Eserin gramatikal dizini, her kelimenin bağlama dayalı anlam farklarını ortaya koyacak şekilde tasarlanmıştır. Bu çalışmanın gramatikal dizinini önemli kılan bir özelliği de büyük bir emek ürünü olarak her alt anlamın ekli ve birleşik çekimli yapılarının ayrı ayrı dizinlenmiş olmasıdır. Madde başlarının tekrar sayıları ve kökenleri de bu bölümde verilmiştir. Kimi deyimler, kalıp sözler ve deyimleşmiş birleşik fiiller anlamlandırılıp ifadedeki her kelimenin altında tekrar belirtilmiştir. Madde başlarının aldıkları ekleri ve onlarla ilgili sözcük gruplarını göstermede R. R. Arat'ın Kutadgu Bilig'deki tasnifi esas alınıp metnin ihtiyacına göre geliştirilmiştir. Aşağıda, çalışmanın dizin bölümünden Türkçe ve Arapça bir isim ile bir fiil madde başının örneği yer almaktadır:

- bağlığ [8]**
1. kapatılmış, kapalı
b. 45b-6, 63b-7.
b. bol- 78a-6.
b. ol- 3a-9.
 2. bir bağ ile tutturulmuş olan
b. 59a-6, 101a-7.
 3. sınırlanmış, sınırlı
b. 67a-3.
b. turur 100b-5.

suâl [37]

1. Ar. suâl, soru
s. kı1- 6a-4, 15a-13, 17b-11, 21b-13, 27b-2, 35b-7, 39b-2, 41b-9,
44b-8, 45b-13, 49a-6, 51b-2/3, 54a-2, 55b-7, 57b-2, 58a-8,
68a-11, 70a-11, 72b-1, 77b-8, 77b-11, 78a-4, 82a-6, 88a-3,
97a-7, 98a-5, 100a-7, 106a-10.
s. kı1ş- 46a-10.
s.-ka 30b-12.
2. istek, talep, temenni
s. kı1- 1a-7/8, 36a-3, 58b-4.
s. it- 39b-10.
3. dilenme, dilencilik
s. 54a-9.
s. kı1- 62b-7.
s. kültür- “dilencilik yapmak” 36b-2/3.

tıñla- [11]

1. işitmek, işitmek için kulak vermek
t.! 50a-5 (cân ile t- “cân kulağı ile dinlemek, çok dikkatli
dinlemek”).
90b-7.
t.-p 34a-12, 105a-3.
t.-yırda 47a-6.
t.-madı 65a-3.
t.-masun 109b-1.
t.-masalar 96a-5.
2. birinin sözünü, öğüdünü kabul edip gereğince davranmak
t.-ğay siz 17b-4/5.
t.-sadıñg 32b-4.
3. uymak, baş eğmek, itaat etmek
t.-ğay siz 17b-5.

Sıklık dizinlerinden biri metindeki bütün söz varlığına yönelik kullanım sıklığını gösterirken *Eylem Sıklık Dizini*, tekrar bakımından ilk 100 sözcüğün sıralamasını göstermektedir. Bu bölümde yardımcı eylemlerin kullanım sıklığının diğerlerine nispetle çokluğu beklendiği bir durum olarak açıklanabilir: *kıl-* (850), *bol--ol-* (763), *er--ér-* (685) vd. Ayrıca cümle aktarmalarında kullanılan *ayıt--ayt-* fiili 481 tekrarla dördüncü, *dé--tê-* fiili de 117 tekrarla sekizinci sıradadır. Sıklık dizinlerinin sonuncusu, *Eylem Dışındaki Sözcüklere İlişkin Sıklık Dizini*'dir ve

yine ilk 100 sözcüğü içermektedir: *kim* (785), *ol* (768), *bu* (453), *beyt* (381), *bir* (374), *ve* (339), *birle* (336), *sên* (323), *mên* (319) vd.

.....

Türk dilinin farklı dönemlerine ait metinler, dilin bilinen dönemlerinin genel özelliklerini ortaya koyacak kadar veri sağlamaktadır algısı, dil çalışmalarında metin üzerine yapılan yayınların son dönemde önemini kaybetmesi şeklinde bir anlayışı doğurmuştur. Birbirini tekrar eden ve dilin tarihî seyri bakımından yeni söz söyleyemeyen tarihî vesikalar üzerine çalışmak, bu anlayışı destekler niteliktedir. Ancak şu da bir gerçektir ki Türkçenin tarihî kollarının ses ve görüntü kayıtları yazılı verilerdir. Özellikle dönem açan veya dönemlere adını veren eserlerin dil araştırmalarına kazandırılması, hâlihazırda da ihtiyaç duyulan bir çalışma alanıdır. Bu nitelikteki eserlerin yalnızca metin yayını yetmemekte; çeviri, karşılaştırmalı dil incelemeleri ve dizin / sözlüklerine ihtiyaç duyulmaktadır. Ayrıca söz varlığının bilhassa anlam bilimi açısından ele alınması, tarihî vesikaların birer metin olduğu göz önünde bulundurularak bunların metindilbilimi prensipleriyle çözümlenmeleri gibi yeni bakış açıları günümüz dil çalışmalarının birer gereksinimi durumundadır. *Sibîcâbi*'nin *Gülîstan Tercümesi*'ni farklı bakış açıları ve geniş bir literatür verisiyle karşılaştırmalı ele alan Oğuz Ergene'nin çalışması, geçiş döneminin *Gülîstan* çevirisi olarak bilinen ilk ürününü esas alması, ayrıntılı dil incelemesi, metne hâkimiyeti sağlayan çevirisi, söz varlığını ve diğer biçimbirimleri gösteren dizini ile bütüncül bir dönem çalışması olarak Türk dili ve edebiyatı araştırmaları içindeki yerini almıştır. Çalışmanın başarısı, eserin Türk Dil Kurumundaki baskısının tükenmiş olmasıyla da kendisini ispatlamıştır.

Çetin, Engin (2017). *Altun Yaruk Sekizinci Kitap [Berlin Bilimler Akademisindeki Metin Parçaları, Karşılaştırmalı Metin, Çeviri, Açıklamalar, Dizin]*. Adana: 1. Baskı, Karahan Kitabevi.

Ahmet KARAMAN¹

Türk tarihinde önemli bir yere sahip olan Uygurlar, K'ai-yüan döneminde (713-741) güçlenmeye başlamış ve II. Türk Kağanlığı'na karşı Basmıl ve Karluk boylarını da yanlarına alarak isyan edip bağımsız bir kağanlık kurmuşlardır. Ötügen merkezli bu kağanlık, 840 yılında Göç Destanı'na da konu olan Kırgız baskınları sonucu dağılmış ve Uygurlar daha güneye inerek Turfan havzası çevresine yerleşmişlerdir.

Uygurlar, Turfan bölgesinde Budizm inancını benimseyerek yeni bir kültür dairesine girmişlerdir. Dolayısıyla bu yeni inanç sistemi edebiyata da yansımıştır. Bu dönemde kaleme alınan eserler daha çok Budizm inancını anlatan yazıların Uygur Türkçesine çevrilmesi şeklinde oluşturulmuş çeviri eserlerdir. İşte bu çeviri eserlerin en önemlilerinden biri de *Altun Yaruk*'tur. Eserin Sanskritçe ismi *Suvarnaprabhasa-sutra*'dır. Altun Yaruk önce Çinceye daha sonra ise Uygur Türkçesine çevrilmiştir. Eser Uygur Türkçesine, 10. yüzyılın birinci yarısında *Beşbalıklı Şingko Şeli Tutuy* tarafından çevrilmiştir. 'Altın ışık' anlamına gelen bu eserde, Budizmin esasları, Budist felsefesi ve Buda'nın yaşamı anlatılmaktadır. Altun Yaruk, Rus Türkolog Sergey Ye. Malov tarafından bulunmuştur. W. Radloff, Peter Zieme, Jens Wilkens, Saadet Çağatay, Şinasi Tekin, Reşit Rahmeti Arat, A. Von Gabain, Mehmet Ölmez, Ceval Kaya ve Erdem Uçar eser üzerinde çeşitli araştırmalar yapmışlardır.

¹ İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Öğrencisi, karamana00@gmail.com.

Engin Çetin tarafından kaleme alınan bu kitap toplam 526 sayfa olup 1. baskıdır. Altun Yaruk'un sekizinci kitabını oluşturan 15. (ikinci kısım), 16., 17., 18., 19., ve 20. bölümlerin tamamı ele alınmaktadır. Kitap önsöz, kısaltmalar ve işaretler bölümünden sonra gelen altı ana bölümden oluşmaktadır. Bunlar; giriş, inceleme, kaynaklar, metin, açıklamalar ve dizindir. Bu altı ana bölüm de kendi içinde alt başlıklara ayrılmaktadır.

Eserin ana bölümlerinin ilki olan **Giriş** bölümü, "Çalışmada İzlenen Yol" ve "Altun Yaruk Sekizinci Kitap" adlı iki alt başlığa ayrılmaktadır. Bu bölümlerde öncelikle yazar tarafından eseri hakkında verilen genel bilgiler yer almaktadır. Daha sonrasında Altun Yaruk'un sekizinci kitabı tanıtılmaktadır. İkinci alt başlık olup sekizinci kitabı konu alan bölümde hem sekizinci kitabın içeriğine hem de kitap üzerine yapılmış çalışmalara yer verilmektedir. Ayrıca sekizinci kitabı oluşturan yazmalar hakkında genel bilgiler bulunmaktadır.

İkinci bölüm olan **İnceleme** bölümünde, sekizinci kitabı oluşturan Berlin yazmaları ile St. Petersburg yazması arasındaki farklılıklara değinilmektedir. Bu farklılıklar gerek ses gerekse de söz düzeyinde incelenmektedir. Yalnızca tespit edilmekle yetinilmeyip aynı zamanda farklılıkların sebepleri de irdelenmektedir. İnceleme bölümünün yer aldığı kısımlarda kullanılan koyulu açıklı çerçeveler, algılamayı artırmakta ve farklılıklar hızlıca görülebilmektedir. Yazmalardaki farklılıkların aynı sayfada alt alta verilmesi de bir kullanım kolaylığı sağlamaktadır.

Eserin üçüncü bölümü **Kaynaklar** adını taşımaktadır ve adından da anlaşılacağı üzere kaynakça bilgisinin yer aldığı bir bölümdür.

Dördüncü bölüm eserin ana bölümünü oluşturan **Metin** bölümüdür. Bu bölüm iki alt başlığa ayrılmaktadır. İlk alt başlıkta

Berlin yazmalarının harf çevirisi ve çeviri yazısı yer almaktadır. Bu bölümde, Berlin yazmalarıyla St. Petersburg yazması arasındaki farklar dipnotlar ile gösterilmektedir. İkinci alt başlıkta ise karşılaştırmalı olarak metin ve çeviri yer almaktadır. Burada tam nüsha olması nedeniyle St. Petersburg yazması esas alınmaktadır. Bu bölümü oluşturan sayfaların, sol kısımlarında Uygurca metin bulunup sağ kısımlarında ise satır satır karşılaştırılmış şekilde Çince metin bulunmaktadır. Okuyucuya kolaylık olması adına Türkiye Türkçesi çevirisi, sayfanın alt kısmında yer almaktadır. Ayrıca Berlin yazmaları ile St. Petersburg yazmasında ortak olan harfler ve kelimeler koyu yazılarak gösterilmektedir. Ana metin kabul edilmiş olan St. Petersburg yazmasında yer almayıp Berlin yazmalarında bulunan bölümler <...> ile gösterilmekte böylelikle karşılaştırmalı bir metin yayını ortaya çıkmaktadır.

Eserin beşinci bölümü olan *Açıklamalar* bölümünde, metinle ilgili bazı tartışmalara, açıklığa kavuşturulması gerektiğine inanılan bazı kavramlara, dikkat çekilmek istenen kimi yönlere yer verilmektedir. Ayrıca açmaza düşülen kimi konularda çözüm önerileri de yer almaktadır. Söz konusu açıklamalarda Uygurca metindeki ifadeler, Çinceleri üzerinden söz konusu edilerek metnin uyumu da sağlanmaktadır.

Eserin son bölümü *Dizin* adını taşımakta ve "Uygurca Dizin" ile "Çince - Uygurca Karşılıklar Dizini" olmak üzere iki alt başlığa ayrılmaktadır. Dizinlerin alfabetik olarak hazırlanmış olması büyük bir kullanım kolaylığı sağlamaktadır. Özellikle Çince karşılıklar dizininin alfabetik olması dikkate değerdir. Bu sayede eserin konusuyla ilgili farklı yönlerden araştırma yapacak kişiler hızlı ve rahat bir biçimde aradıklarına ulaşabileceklerdir.

Türkiye'de eski Uygur Türkçesi ile ilgili çalışmalara yeni bir katkıda bulunan Engin ÇETİN'i kutlar; kitabın, bu alanda çalışan araştırmacılara yararlı olacağını belirtmek isteriz.

Özmen, Mehmet (2016). *Türkçenin Sözdizimi*, Adana: 2. Baskı Karahan Kitabevi.

Nigâr OTURAKÇI ORBAY¹

Türkiye Türkçesinin sözdizimi üzerine bugüne kadar pek çok bilimsel çalışma yapılmış ve yapılmaya devam etmektedir. Bildiri, makale, kitap bölümü ya da kitap olarak hazırlanan bu çalışmalarda, sözdiziminde sorun olarak görülen, çözüme ulaşılamamış, uzlaşmaya varılamamış konular ele alınarak alanın gelişimine katkıda bulunma amacı güdülmüştür. Bu niyetle yola çıkan akademik çalışmalardan biri de Prof. Dr. Mehmet Özmen'in *Türkçenin Sözdizimi* adlı kitabıdır.

Yazar, çalışmasının “Önsöz”ünde, sözdizimi alanındaki çalışmaların çokluğunun ve bu çoklukla birlikte oluşan fikir ayrılıklarının farkındalığı ve kabulüyle, farklı görüşlerin olması gerektiğinin altını çizerek kendi çalışmasının sözdizimiyle ilgili sorunların çözümüne katkıda bulunma amacıyla kaleme alındığını şu sözlerle ifade etmiştir:

Her konuda herkesin fikir birliğine varması ne mümkündür ne de böyle bir beklentiye gerek vardır. Fikir ayrılıkları şimdi olduğu gibi bundan sonra da olacaktır; ayrıca olması da gerekir. Bu fikirlerden makul ve mantıklı olanlar, zamanla genel kabul görür, makul ve mantıklı olmayanlar da kabul görmez. ... Zaman içerisinde yapılacak yeni araştırma ve incelemelerle ortak akıl her zaman doğruyu veya doğruya en yakını bulacaktır. Bu kitap, Türkçenin sözdizimsel doğrularına varmaya, sınırlı da olsa katkıda bulunabilirse amacına ulaşmış olacaktır (s. xi).

¹ Çukurova Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
Yrd. Doç. Dr. noturakci@cu.edu.tr, nigaroturakci@hotmail.com

Türkçenin Sözdizimi adlı çalışmasında yazar, benimsediği görüşlerinin pek çok metin ve eser incelenip tartışıldıktan sonra yıllar içerisinde oluştuğunu belirtmiştir (s. xi). Dolayısıyla çalışmanın oluşum sürecinin uzun bir zamana yayılan bir olgunluk dönemi eseri olduğu açıktır.

Türkçenin Sözdizimi'nin ilki Eylül 2013'te, ikincisi ise Ekim 2016'da olmak üzere bugüne kadar iki baskısı yapılmıştır. Karahan Kitabevi Yayınları'ndan çıkan eser, 322 sayfadan oluşmuştur. Eser, çalışmanın yöntemine dair bilgilerin sunulduğu bir giriş, dört ana bölüm ile örnek cümle çözümlemelerinin yer aldığı uygulamalı bir bölümden meydana gelmiştir.

Yazar, “Önsöz”den sonra, “Kullanılan Terimler” başlığı altında, yer yer kendisinin ürettiği (*isimsi, sıfatımsı, zarfımsı, zamirimsi, bağlacımsı, ünlemsi, saklı özne, salt basit cümle, girişik basit cümle, öznelik, yüklemcik*) yer yer de sözdiziminde farklı araştırmacılarca aynı, benzer ya da farklı anlamlarda kullanılan terimlerin tanımlarına yer vererek eserde kullanılan “özel terimler”in kolaylıkla erişilip anlaşılmasını sağlamıştır (s. xvi-xviii).

Ele alınan her konunun örneklerle desteklendiği çalışmanın örneklemini 226 eserlik bir metin havuzu oluşturmuştur. Örnek cümleler, ağırlıklı olarak Cumhuriyet dönemi metinleri olmak üzere, Eski Anadolu Türkçesi ile Osmanlı Türkçesi dâhil değişik metinlerden seçilmiştir. Bunun yanında, -yazarın kendi ifadesiyle- “çok özel ve sınırlı örneklerde” kurgusal cümlelere başvurulmuştur (s. 1).

“Giriş” bölümünde (s. 1), çalışmada cümlenin öğeleri, kelime grupları ve cümle türleri üzerinde durulduğu belirtilerek tümdengelim yönteminin kullanıldığı ifade edilmiştir.

“Sözdizimi” adlı birinci bölümde yazar, *sözdizimi, yargılı anlatım* ve *yargısız anlatım*a dair düşüncelerine yer vererek

sözdizimini “cümleyi ve kelime gruplarını oluşturan kuralları, kelimelerin bir araya gelme koşullarını, kelimeler ve cümle ögeleri arasındaki ilişkiyi inceleyen dilbilgisi dalı” olarak tanımlamış ve her cümlenin bir yargılı anlatım, her kelime grubunun da bir yargısız anlatım oluşturduğuna dikkat çekmiştir (s. 3).

Çalışmanın ikinci bölümünü “Cümle ve Cümlenin Ögeleri” oluşturmuştur (s. 4-49). “Yüklem”, “özne”, “nesne”, “dolaylı tümleş”, “zarf tümleci” ve “bağımsız tümleş” olmak üzere 6 başlıkta incelenen cümle ögelerinin her biri, taşıdıkları özelliklere göre ele alınarak sınıflandırılmıştır. Buna göre cümlenin temel ögesi olan yüklem, fiil soylu ve isim soylu olması bakımından 2 alt başlıkta incelenmiş; “fiil soylu yüklem”, fiillerden ve fiilliklerden; “isim soylu yüklem” ise isimlerden, isimlerden ve isimliklerden oluşmalarına göre alt başlıklarda değerlendirilmiştir (s. 5-18).

Cümlenin bir diğer temel ögesi olan “özne”yi yüklem türünün belirlediği sınıflandırmasında yazar, “fiil cümlelerinde özne” başlığı altında özneleri, “etken”, “dönüşlü”, “işteş”, “edilgen”, “ettirgen”, “saklı” ve “tarafından’lı” oluşlarına göre 7’ye ayırmıştır (s. 20-31). Bu bölümde, her özne türü için ayrıntılı incelemeler sonucu yapılan açıklamalar dikkat çekicidir. Yazar, yüklemi -ş- fiilden fiil yapma eki alan fiillerin öznelerinin işteş özne olduğunu, bununla birlikte Türkiye Türkçesindeki bütün fiillerin -ş- fiilden fiil yapma ekini alamadığını belirtmiş; işteşlik eki almayan fiillerle oluşturulan cümlelerde işteşlik bildirmek için *beraber*, *beraberce*, *birlikte*, *hep beraber*, *hep birden*, *karşılıklı* zarfları ile *birbiri* zamirinden yararlandığını tespit etmiştir (s. 22).

Yazara göre yüklemi edilgenlik eki alan geçişli fiillerden oluşan cümlelerin özneleri, edilgendir; edilgen olan özne, “gerçek olmayan özne, sözde olan özne” demek değildir (s. 25). Bu bağlamda yazar, alanda yer yer “sözde özne” olarak adlandırılan özne türünün -adı dolayısıyla- öznenin var oluş mantığına aykırı

olduğunu ve yapıcı / kılıcı olmama özelliğiyle “edilgen özne” olarak adlandırılabilceğini öne sürmüştür.

Çalışmada, Batı dillerinin etkisiyle Türk sözdizimine giren bir cümle tipi olarak değerlendirilen tarafından’lı cümlelerin özneleri de özne türleri içerisinde incelenmiştir. Yüklemi, geçişli iken geçişsizleştirilmiş fiillerden oluşan bu tür cümlelerin öznelerinin edilgen olduğu ve bu cümle tipinin 1830’lardan itibaren Türkçeye girmeye başladığı belirtilmiştir (s. 28).

Yazar, yüklemdeki fiili çatı durumuna göre sınıflandırdığı “fiil cümlelerinde özne” bölümünün ardından “isim cümlelerinde özne” konusunda değinmiş; bu bölümde ayrıca “seslenmeli özne”, “fiilimsilerde öznecik”, “özne-kip ilişkisi” ve “özneyle yüklem arasında teklik ve çokluk uyumu” gibi özne ögesini farklı açılardan ele alan başlıklara da yer vererek görüşlerini bildirmiştir (s. 32-35).

Yazar, cümlenin temel öğelerinin ardından yardımcı öğeleri de taşıdıkları özellikler bakımından incelemiştir. Buna göre, “belirtili nesne” ile “belirtisiz nesne”den oluşan “nesne” bölümünden sonra, “dolaylı tümleç”leri yönelme, bulunma ve çıkma durumu eklerini almaları bakımından sınıflandırmış, ardından “zarf tümleci” ögesini örneklerle değerlendirmiştir. Bu öğeler dışında yazarın ele aldığı bir diğer öge de “bağımsız tümleç” başlığı altında incelenmiştir. Kaynaklarda “cümle dışı unsur” olarak da geçen ancak -yazara göre- cümlenin yardımcı öğelerinden biri olan bağımsız tümleç, adı itibarıyla yazarın sözdizimi alanına kazandırdığı bir terimdir. Yazar, “cümleye türlü anlam ilişkileriyle katılan; ancak yükleme doğrudan doğruya bağlanamayan, yükleme sorulan hiçbir soruya cevap vermeyen cümle ögesi” (s. 42) olarak tanımladığı bağımsız tümleci, anlamları ve üstlendikleri görevler bakımından “bağlama görevli bağımsız tümleçler”, “bağlama ve kuvvetlendirme görevli bağımsız tümleçler” ve “ünleme görevli bağımsız tümleçler” olmak üzere 3’e ayırmıştır (s. 42-49).

Çalışmanın üçüncü bölümünü oluşturan “Kelime Grupları”nın alandaki diğer çalışmalarla kıyaslanınca zengin bir sınıflandırma sunduğu görülür (s. 50-140). “İyelik grubu (zamir tamlaması), isim tamlaması, sıfat tamlaması, zarf tamlaması, ikileme, bağlama grubu, birleşik fiil, edat grubu, sayı grubu, isnat grubu, birleşik isim, unvan grubu, ünlem grubu, aitlik grubu, tamlayan (ilgi) grubu, bulunma grubu, yönelme grubu, çıkma grubu, araç grubu, belirtme grubu, isim-fiil grubu, sıfat-fiil grubu, zarf-fiil grubu, kısaltma grubu” olmak üzere 24 kelime grubu ele alınmıştır. Bu bölümde ayrıca “tarafından’lı ve +ÇA eşitlik ekli fiilimsiler, fiilimsi gruplarında devrikleme, fiilimsi gruplarında ayırık yapılar” başlıklarına da yer verilmiştir.

Çalışmada tamlama türünün “isim tamlaması”, “sıfat tamlaması”, “zamir tamlaması” ve “zarf tamlaması” olarak ele alındığı görülür. İsim tamlaması, tamlayan ile tamlanan arasındaki bağın ilgi eki ile kurulup kurulmamasına göre değerlendirilmiş ve “belirtili isim tamlaması” ile “belirtisiz isim tamlaması” olmak üzere 2 türde incelenmiştir. Yazar, alanda “takısız isim tamlaması” olarak değerlendirilen türü ise “sıfat tamlaması” içinde “nesne adlarıyla kurulan sıfat tamlamaları” başlığı altında vermiştir (s. 70). Bu bağlamda yazar, alanda takısız tamlamanın kabulü/reddi tartışmalarındaki görüşünü de ortaya koymuştur. Çalışmanın bu bölümünde yabancı dillerin etkisiyle isim ve sıfat tamlamalarında yaşanan değişmelere de yer veren yazar, isim tamlamalarındaki değişmelerin belirtisiz isim tamlamasında olduğunu, bunun da tamlamadaki iyelik ekinin düşürülmesiyle ya da iyelik eki düşürüldükten sonra tamlanan ile tamlayanın yer değiştirmesiyle kendisini gösterdiğini belirtmiş (s. 63); söz konusu değişmeleri, “tür adlarında”, “kurum / kuruluş adlarında”, “dergi / gazete / program adlarında”, “sokak adlarında”, “terimlerde”, “yemek adlarında” görülen yabancı etkiler ve yabancı etki ile “tamlayan ile tamlananın yer değiştirmesi” başlıkları altında, günlük hayattan tanıklar sunarak örneklendirmiştir (s. 63-66). Yazar, Batı dillerinin

etkisiyle sıfat tamlamalarında yaşanan değişmelerin ise sıra sayı sıfatlarıyla oluşturulan sıfat tamlamalarında görüldüğünü belirterek günlük hayatta sıklıkla kullanılan örnekleri dikkate sunmuştur (s. 72).

Sözdizimi üzerine yapılan yayınların bir kısmında, yazarın birer kelime grubu türü olarak gördüğü “isnat grubu”, “belirtme grubu”, “yönelme grubu”, “bulunma grubu”, “çıkma grubu”, “tamlayan grubu” ile “araç grubu” türlerinin “kısaltma grubu” içerisinde değerlendirildiği gözlenmiştir. Yazar ise adı geçen kelime gruplarının oluşumları itibarıyla kısaltma grubu olamayacağını, kısaltma grubunun yalnızca “isim unsuru + isim unsuru + A”, “isim unsuru + DAN + isim unsuru + A”, “isim + isim + DA” biçiminde formülleştirilen örnekler ile *gün aydın, baş üstüne, afiyet olsun* gibi belli bir kalıba ve biçime bağlı olmayan örnekler için kullanılabileceğini vurgulamıştır (s. 139-140).

“Cümle Çeşitleri” adlı dördüncü bölümde cümleler, yapıları, yüklemelerinin yeri, yüklemelerinin türü ile anlamları bakımından değerlendirilmiştir (s. 141-247). Yüklem sayısına göre cümlenin yapısının değiştiğini düşünen yazar, yapı bakımından cümleleri, içerdikleri yüklem sayısına göre “basit cümle” ve “birleşik cümle” olmak üzere 2 gruba ayırmıştır. Buna göre içerisinde bir yüklem bulunan cümle “basit cümle”, içerisinde iki veya daha fazla yüklem bulunan cümle ise “birleşik cümle”dir.

Yazar, basit cümleyi daha önce yapılmamış bir biçimde sınıflandırarak alana yeni terimler önermiştir. Ona göre, içerisinde fiilimsi bulunan basit cümleler ile fiilimsi bulunmayan basit cümleler arasında, yapı ve anlatım bakımından büyük farklar vardır. Fiilimsi olmayan tek yüklemlilik cümle, “salt basit cümle” iken; fiilimsi alan tek yüklemlilik cümle, “girişik basit cümle”dir. Birleşik cümleler ise “sıralı birleşik cümle”, “şartlı birleşik cümle”, “bağlı birleşik cümle”, “iç içe birleşik cümle”, “saplmalı (ara cümleli) birleşik cümle” ve “karmaşık birleşik cümle” olmak üzere

6 grupta incelenmiştir (s. 143-196). Yazar, şart çekimli bir isim unsurunun ya da fiilin yargılı anlatım, bir başka ifadeyle, cümle oluşturduğu düşüncesindedir. Bunun yanında, tek başına kullanılamayan şart cümlesinin kendisinden sonra gelen ana cümle ile birlikte bir birleşik cümle türü oluşturduğu, yapıları bakımından cümleler sınıflandırılırken belirtilmiştir (s. 145).

Eserde yapı bakımından cümleler içerisinde adı geçen bir cümle türü de “eksilteli cümle”dir. “Yüklemi düşürülen, eksiltelen cümle” olarak tanımlanan bu cümle türünde, eksiltelen yüklem ne olduğu bilinmese bile metin bağlamından yüklem var olduğu bilinir. Bu sebeple yazara göre cümle incelemelerinde eksilteli cümleyi de diğer cümleler gibi bir cümle olarak kabul edip değerlendirmek gerekir (s. 196).

Yazarın yapı bakımından cümleler başlığı altında ele aldığı konulardan bir diğeri de “dolaylı ve dolaysız anlatım”dır (s. 201-210). Eski Türkçeden günümüze dolaysız anlatımın gelişimini örneklerle açıklayan yazar, bu bölümde “*de-* fiilinin değişik kullanımları ve dolaysız anlatım”, “*de-* fiili dışındaki anlatım yolları ve dolaysız anlatım” ile “eksilteli dolaysız anlatım” üzerinde durarak Türkçenin anlatım yollarını sözdizimsel bakımdan ayrıntılı bir şekilde değerlendirmiştir.

Cümle çeşitlerinin incelendiği dördüncü bölüm içerisinde ayrıca “yüklemlerinin yeri bakımından cümleler”, “düz cümle” ve “devrik cümle” (s. 210-214); “yüklemlerinin türü bakımından cümleler”, “fiil cümlesi” ve “isim cümlesi” (s. 214-219) olmak üzere 2’şer alt gruba ayrılmıştır. Alanda isim cümlelerinin nesne alabilme özelliğinin olduğunu öne süren görüşe karşı yazar, “isim cümleleri ve nesne” başlıklı bir bölüme de yer vererek isim cümlelerinin nesne alamayacağını örneklerle açıklamıştır (s. 216). Yazar, “anlamları bakımından cümleler”i, “olumluluk – olumsuzluk bakımından cümleler” ile “soru cümleleri” başlıkları altında değerlendirmiştir (s. 220-244). Bu bağlamda olumlu bir

cümle, “olağan olumlu cümle”, “olumsuzdan dönüşen olumlu cümle”, “iki olumsuzluğun üst üste gelmesiyle oluşan olumlu cümle” ve “olumsuz soruyla oluşan olumlu cümle” (s. 220-223); olumsuz bir cümle ise “fiil cümlelerinde olumsuzluk”, “isim cümlelerinde olumsuzluk”, “olumsuzluğun pekiştirilmesi” ve “konuşma diline özgü olumluluk ve olumsuzluk” başlıkları altında dikkate sunulmuştur (s. 223-233). Yazar, soru cümlelerini çok yönlü bir bakış açısıyla ele alarak “soru yapan öğelere göre soru cümleleri”, “gerçek veya sözde soru oluşlarına göre soru cümleleri” ve “soru eki ve soru kelimelerinin soru dışında değişik anlamlarda kullanılması” başlıkları altında incelemiştir (s. 233-244).

Çalışmanın beşinci bölümünü “Örnek Cümle Çözümlemeleri” oluşturmuştur (s. 248-303). Bu bölüm, eser boyunca sunulan bilgilerin bütün olarak örnekler üzerinde uygulandığı bölümdür. İlgili bölümde, 226 eserlik metin havuzundan derlenen 50 cümle, öncelikle öğelerine ayrılmış, ardından yapısı, yüklemine türü, yüklemine yeri ve anlamı bakımından incelenmiştir; son olarak cümlelerde yer alan bütün kelime grupları dikkate sunulmuştur.

Eser, “Kaynakça” (s. 305-309) ile “Taranan Eserler”in (s. 310-322) birbirinden ayrı olarak sunulduğu bölümler ile tamamlanmıştır.

Türkiye Türkçesinin sözdizimsel yapılarının dilbilgisi ekseninde çözümlenmeye çalışıldığı bu çalışma, sözdizimi alanında sorun olarak görülen pek çok konuya çözüm üretme amacıyla eğilmesi bakımından önem taşımaktadır. Eser, kurgusal örneklerle başvurmadan 226 eserlik zengin bir metin havuzundan derlenen örneklerle teorik bilgilerin desteklendiği bir çalışma olması yönüyle de alanda farklı bir yerde durmaktadır. Çalışmanın okuyucu kitlesi bakımından iki yönü vardır. Eser, cümle çözümlerini içeren bölüm dikkate alındığında gerek lisans

gerekse lisansüstü öğrenciler için bir uygulama kitabı özelliği gösterirken; kelime grupları ile cümle türlerini içeren bölümler göz önünde bulundurulduğunda sözdizimi alanına dair çıkmazlara çözümler sunan akademik bir eser olma özelliğiyle katkı sağlamaktadır.